

Ára: 950,- Ft

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.
RELAY és INMEDIO üzleteiben,
valamint a következő budapesti árusítók helyeken kapható:
Írók Könyvesboltja – VI. Andrásy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum krt. 6–8.
Gondolkodó Antikvárium – I. Logodi u. 51.

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www.eszmelet.hu „Korábbi számok” menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetők meg: goo.gl/b6ZmWm.

Az Eszmélet rendezvényeit a honlap „Események” menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés” menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: <https://www.patreon.com/eszmelet>.

*

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmélet folyóirat továbbra is fennmaradjon –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830-32319448- 00000000

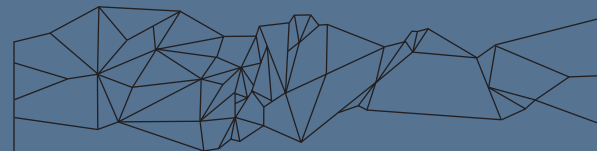
Az 1%-os SZJA felajánlásokhoz az Eszmélet Alapítvány adószáma: 18067068-2-41

ESZMÉLET/125

ESZMELET

125

- Koronavírus és osztálypolitika
- A radikális baloldal – itthon és a világban
- Wallerstein életműve
- Snyder, a történelemhamisító
- Csernobil a propagandaháborúban

Antal Attila: A koronavírus és az Orbán-rendszer osztálypolitikája

A faszálódás veszélyét nem a koronavírus hozta el Magyarországon, hiszen ezek a folyamatok már korábban elindultak. A vírus által közvetlenül és közvetve okozott egészségügyi – és a nyomában járó gazdasági – válság, a munkásosztály tömegeinek ellehetetlenülésével együtt járó társadalmi katasztrófa, valamint az erre adott neo-liberális, tökévedő intézkedések azonban minden eddiginél jobban kedveznek egy autoriter rendszer mögötti osztálypolitikának 7

Szocializmus**Göran Therborn: A baloldal előtt álló kihívások – megnyílt egy lehetőség**

A cikk a baloldal egy adekvát, transzformatív politikájának kidolgozására tesz javaslatot, rámutatva, hogy a világban meglévő elégedetlenségek – legalábbis résznyire – kinyitottak egy új ajtót. A legfontosabb társadalmi mozgalmak, egyrészt, a társadalmi egyenlőtlenségek, másrészt a globális Északon meghatározó élménnyé vált klímaprobléma körül szerveződnek, ugyanakkor a demokrácia bejárattott csatornáin keresztül politizálás esélye egyre halványabb. A transzformatív politizálásnak ehelyett inkább a népi tiltakozások epizodikus kialakuló mozgalmaira kell(ene) támaszkodnia, megnyitva a társadalmi változás bedugult csatornáit..... 18

Tütő László: Az emberiség legnagyobb mozgalma

A személyiség egyediségének kibontakoztatására, illetve védelmezésére való igény olyan társadalmi berendezkedéseken átívelő gyakorlat és szellemi irányzat, amely spontán mozgalomnak is tekinthető. Az egyéni elzárkózásnál átfogóbb, ezért hatékonyabb forma a többiekkel való összefogás: a közösségi önvédelem. Az önkormányzó társadalom (kommunizmus) hipotézise viszi végig legkövetkezetesebben a személyes autonómiára törekvő egyének érdekeltiségét 24

Stefan Meretz: A közösségi gazdálkodás strukturális közösségisége

A szerző együtt tárgyalja a közösségi és a piaci gazdálkodás jellemzőit. Az előbbi kiindulópontja az egyén konkrét egyedisége, ami a különféle individuumok együttműködésére, megállapodásaira épül – amiből a következményekért való felelősségvállalás következik. Ezzel szemben a piaci gazdálkodás érzéketlen a személyek konkrét egyedisége iránt; sajátossága a strukturális felelőtlenség 40

Friederike Habermann: Nem születünk önzőnek

Kísérletek bizonyítják, hogy a gyermekek eredetileg ösztönösen segítőkészek, míg a tárgyi jutalmazás erről le nem neveli őket. Felnőttek körében végzett vizsgálá-

tok megmutatják, hogy együttműködési hajlamukat hogyan szorítja háttérbe az önérdekre, versengésre nevelő társadalmi gyakorlat. A szerző a jelenlegi rendszer meghaladásának lehetőségeit keresi 49

Asztal körül

A radikális baloldal helyzete és perspektívái itthon és a világban

Szerkesztőségünk körkérdéssel fordult a hazai és nemzetközi társadalomtudomány tőkerendszer-kritikus képviselőihez: fejtsék ki véleményüket a radikális baloldal magyarországi, európai és globális helyzetéről, kibontakozásának lehetőségeiről és az általuk helyesnek tartott cselekvés irányairól, módszereiről. E számunkban a beérkezett válaszokból hatot adunk közre 57

Barát Endre: *A radikális baloldal perspektíváiról*

Florin Poenaru: *A globális baloldal esélyei*

Artner Annamária: *A radikális baloldal kibontakozási lehetőségei és a szocializmus perspektívái napjainkban*

Alexandr Buzgalin: *Válasz a kérdésekre*

Szigeti Péter: *...amikor az alul lévők már nem akarnak a régi módon élni, a transznacionális burzsoázia pedig..*

Kiss Viktor: *Baloldal a posztmodern kapitalizmusban*

Bruno De Conti – Patricia Villen: *A radikális baloldal és a szocializmus perspektívái Brazíliában és Latin-Amerikában*

Asszociációk

Slavoj Žižek: **Koronavírus-járvány és kommunizmus**

A szlovén filozófus írásában bemutatja, hogy a koronavírus-járvány a globális kapitalista rendszer elleni halálos csapássá válhat. A kialakult veszélyhelyzetek és a kapitalista animizmus visszatérésének kritikája mellett felvázolja, hogy egy „egészségügyi háború” hogyan kényszerítheti ki egy új, globális szerveződés létrejöttét. Végül kifejti, hogy a mai kommunisták a diplomás liberálisok, pont fordítva, mint ahogy azt a magyar miniszterelnök mondta 96

Olvasójel

Szigeti Péter: **Ennyire gördült?** Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994)*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2019 101

Dokumentum

Krausz Tamás: **Az MSZP 1998 nagy vesztese**

Magyar Hírlap, 1998. augusztus 22. 113

Interjú

A hegemoniáért folytatott harc politikai gazdaságtana. Imperializmusok csatája? *Haris Golemis interjúja David W. Harvey-vel* 122

Formálni A nagy átalakulást. *Michael Burawoy és Kari Polanyi Levitt beszélgetése* ... 140

Arcok

Immanuel Wallerstein: **A társadalomtudományok vilárendszer-szemléletben**

A nemrég elhunyt Immanuel Wallerstein e korai munkája – mások mellett – általa is megalapított vilárendszer-elemzés egyik első, programadó szövege. Ebben ismerteti a XIX. században kialakult társadalomtudományok és a vilárendszer-szemlélet különbségét, az általa javasolt elemzési mód alapfogalmait, és röviden rámutat a tőkés világgazdaság formáját öltő modern vilárendszer válságának főbb okaira is. Nehezen elérhető, korábbi magyar kiadása után most új fordításban tesszük közzé 154

Éber Márk Áron: **Wallersteint olvasni kell!** *Az Afrika-kutatóból lett vilárendszer-elemző tudós életművének főbb irányairól*

Immanuel Wallerstein halála ismét lehetőséget kínál arra, hogy áttekintsük életművét, szerteágazó munkásságát, intellektuális és politikai pozícióját. E számvetés röviden felvázolja az Afrika-kutatóból lett vilárendszer-elemző, történész, szociológus és aktivista munkásságának főbb irányait. Az írás és részletes irodalomjegyzéke azok számára is segít eligazodni e gazdag életműben, akik most ismerkednek Wallersteinnel, és kezdik olvasni a nemrég elhunyt klasszikust 168

Tényről tényre

Alabán Péter: **Társadalmi folyamatok Ózdon a rendszerváltozás után**

A nemzetközi összevetés európai példái jó alapot szolgáltatnak arra, hogy párhuzamba állítsuk a kelet-közép-európai rendszerváltozás társadalmi hatásait, rámutatva olyan folyamatokra, mint a privatizáció hibái, a marginalizálódás, a munkanélküliség, az elszigetelődés, a leépülés, illetve a gazdasági és társadalmi stigmatizáció. Mindezek megjelennek a tanulmányban vizsgált térség és az egykori iparváros, Ózd kapcsán is, ahol a társadalom többségét alkotó volt ipari munkásság esetében nem beszélhetünk valódi kontinuitásról a rendszerváltozást követően, vagyis e társadalmi csoportnak nem lettek igazi „örökösői”, miközben a gazdasági verseny legnagyobb vesztesei egyértelműen a romák voltak. Az egykori acélgyári kolónián lakók közös identitástudattal rendelkező, jól meghatározható lokális közösségei felbomlottak, s megindult e városrészek, az egykori bányász- és munkáskolóniák pusztulása 182

Tromf

Daniel Lazare: **Timothy Snyder hazugságai.** Timothy Snyder: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában.* Budapest, Park Könyvkiadó, 2010

A szerző feltárja, hogy az új szélsőjobboldal „sztár” története hogyan, milyen (geo)politikai okok következtében képes rá, hogy behálózza a holokauszt és

általában a II. világháború emlékezetének európai „piacát”. Snyder történeti „felfedezései” a mitizált „véres övezet” világára vonatkoznak. A tanulmány a modern szovjetofóbia és ruszofóbia bírálatának fontos darabja..... 199

Kabai Domokos Lajos: Csernobil a propagandaháborúban

2019 derekán világszerte nagy nézettséget ért el a *Csernobil* című brit–amerikai film(sorozat). A cikk a csernobili atomerőműben 1986-ban bekövetkezett robbanáshoz kapcsolódó, korabeli és mai propagandatevékenységet tekinti át. A szerző, a hasonló nyugati eseteket is felidézve, arra a megállapításra jut, hogy a kormányok, a társadalmi-gazdasági és politikai viszonyoktól függetlenül, általában igyekeznek szőnyeg alá söpörni a katasztrófák általánosabb okait, kisebbiteni jelentőségüket. A film oroszországi és nemzetközi fogadtatása jelzi, hogy a mai információs háborúban miként éled újjá az Oroszországról mint a gonosz régi-új birodalmáról formált toposz 233

Borítókép: Óvári László és Zámbó Kornél: Munkások (1959, felújítva 2014-ben). Sgraffito, Oroszlány.

Tisztelt Olvasónk!

Az *Eszmélet* szerkesztőségében hosszú évek óta keresünk egy olyan munkatársat, aki a főszerkesztői feladatokat teljességében ellátja. Antal Attila személyében most, úgy látjuk, megtaláltuk azt a fiatal, tehetséges, nagy munkabírásu és már eddigi teljesítményével is elismerést szerzett értelmiségit, aki kellő szervezői képességek és világnézeti elkötelezettség birtokában van ahhoz, hogy betöltse ezt a pozíciót. Antal Attila, szakmája szerint, politológus. Elméleti érdeklődése és politikai-mozgalmi irányultsága, erkölcsi tartása biztosíték rá, hogy a folyóirat a jövőben szervezettebben működjön – természetesen az elmúlt három évtizedben kimunkált anti-kapitalista, antirasszista, vagyis közösségi-szocialista irányvonal szellemiségében. A fő cél – M-től M-ig, vagyis Marxtól Mészáros Istvánig – a jövőben is egy olyan humanista szellemi hagyomány őrzése és gyarapítása, amely a társadalmi önkormányzás egyetemes rendszerét készíti elő. Ehhez a munkához kívánunk Attilának sok sikert, ígérünk szerkesztőségi támogatást, és kérünk számára régi és reménybeli új olvasóinktól bizalmat.

A szerkesztőség nevében, Krausz Tamás elnök

Következő számunk tartalmából

- Körkérdés és válaszok a radikális baloldal helyzetéről – 2. rész
- Az államszocialista rendszerek belső, marxista kritikái
- Mészáros István az államról
- Az államelhalás kérdése – ma
- Egy új Internacionálé időszerűsége

Kérjük kedves olvasóinkat, hogy személyi jövedelemadójuk 1%-ának felajánlásával 2020-ban is támogassák folyóiratunk megjelenését.

A tavalyi felajánlásokból 252 764 Ft érkezett a számlánkra, amit egyik lapszámunk megjelentetésének költségeire fordítottunk.

Támogatásukat köszönjük.

Eszmélet Sajtó Alapítvány
Adószám: 18067068-2-41

E számunk megjelenését támogatta:

transform! europe is partially financed through a subsidy from the European Parliament

A támogatást köszönjük. Thank you for your support.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

A koronavírus és az Orbán-rendszer osztálypolitikája

Nem a koronavírus hozta el a faszálódást veszélyét Magyarországon, hiszen ezek a folyamatok már korábban elindultak. A koronavírus által közvetlenül és közvetve okozott egészségügyi katasztrófa, s különösen a nyomában járó gazdasági válság, a munkásosztály tömegeinek ellehetetlenülésével együtt járó társadalmi katasztrófa és a rá adott neoliberális, tőkévédő intézkedések azonban minden eddiginél jobban kedveznek egy autoriter rendszer mögötti osztálypolitikának. Mindezt súlyosbítja, hogy az Orbán-rendszer a válságban is saját osztálypolitikájának rabja marad, vagyis tudatosan nem a leginkább rászorulókat, hanem a felső középosztályt kívánja megmenteni, és a hatalmi rendszer által kinevezett nemzeti tőkések érdekvédelmén dolgozik. A felhatalmazási törvénnyel pedig immár rendelkezésre áll az eszköz is, amellyel uralni lehet a járvány utáni világot.

A történelmi fasizmus osztálypolitikája

Ahhoz, hogy a koronavírus kapcsán előálló társadalmi válsághelyzet hatásait megvizsgáljuk és rávilágítsunk arra, hogy ez hogyan járulhat hozzá az Orbán-rendszerben egyébként is benne rejlő, fasisztoid tendenciák felerősödéséhez (amelyek nem abban az értelemben nyilvánulnak meg, hogy a rendszer nyílt, represszív diktatúraként jelenne meg, hanem abban, hogy az államhatalmat szándékosan a társadalom rászoruló tagjaival szemben működteti), először is érdemes röviden utalni ama osztályviszonyokra, amelyek történelmi korokon átívelő módon mutatnak rá a fasizmus(ok) alapvető sajátosságára. Nicos Poulantzas *Fasizmus és diktatúra* című könyvében a két világháború közötti olasz és német politikai rendszerek faszálódását vizsgálta, különös tekintettel azokra az osztályviszonyokra, amelyek e rezsimeket létrehozták. Poulantzas (aki szerint a fasiszta állam kivételes kapitalista állam) abból indul ki, hogy egy működő kapitalista államban

olyan – gramsci-i értelemben vett – hatalmi blokk működik, amely által a tőkésosztály vagy annak valamely frakciója hegemoniát gyakorol. A fasiszta berendezkedéseknek – mutat rá – egyrészt a domináns német és olasz osztályok politikai szétesése ágyazott meg (vagyis az a tény, hogy sem a termelőeszközöket birtokló burzsoáziának, sem pedig a munkásosztálynak nem sikerült a társadalomban hegemoniára szert tennie; illetve hogy e hegemonia megbomlott), továbbá az a körülmény, hogy munkásosztály forradalmi áttörése elmaradt: a burzsoáziát nem sikerült még a fasiszta hatalomátvétel előtt legyőznie. Ez a kettős kudarc szabadította fel a kistermelőket, kereskedőket és fizetett alkalmazottakat, a *petty bourgeoisie*-t, azaz a kispolgárságot, hogy autonóm társadalmi erőként működjenek a fasiszta pártokban (Poulantzas 2018, 237–268). Poulantzas számára tehát a fasiszmus a kispolgárság politikai megszerveződése, amely végtére is visszaállítja a monopoltőke hegemoniáját – több fázisban: az első periódusban a fasiszta erők laza szövetséget kötnek a domináns osztályok egyes tagjaival; ezután következik be kispolgárság és a monopoltőke szövetsége; majd pedig a hatalomba került fasiszta erők keretében a kispolgárság válik meghatározó osztállyá, miközben a valódi hatalom a monopoltőke kezébe kerül, amely végül a társadalom uralkodó osztályává lép elő (Poulantzas 2018, 87.). Poulantzas szerint tehát a fasiszta párt válik a kispolgárság szervezeti eszközévé (innen kerül ki a párt személyi apparátusának nagy része), hiszen az első világháborút követően kiábrándulnak a korábban támogatott szociáldemokráciából, amely nem képviselte hatékonyan érdekeiket. Ahogyan a kispolgárság fokozatosan leválik a munkásosztályról, egyre inkább elkezdi közeledni a nagytőkések felé. Így lesz Poulantzas elemzésében a „fasiszmus történelmi szerepe, hogy eléri a nagytőke és a kispolgárság szövetségét” (Poulantzas 2018, 250.). Végül érdemes rámutatni a fasiszmus és a kispolgárság közötti, meglehetősen ellentmondásos gazdasági kapcsolatra, hiszen egyrészt, a nagytőke érdekeinek elmozdításával a fasiszmus valódi károkat okoz a kispolgárságnak, másrészt viszont a fasiszta állam a foglalkoztatás bővítésével ellensúlyozza a tőkekoncentráció jelentette nyomást (Poulantzas 2018, 257.).

Az Orbán-rendszer osztálykompromisszuma

Az Orbán-rendszerben rejlő lehetséges fasiszálódási veszély fokozatosan bontakozott ki, és ez – ahogyan erre az *Eszmélet* 2012. januári

műhelykonferenciája rámutatott (Szigeti et al. 2012) – a 2010-es tekintélyuralmi fordulatba ágyazódott. A rendszer mögött a Poulantzas által leírtakhoz kísértetiesen hasonló, részint társadalmilag kialakult, részint politikailag kialakított/kikényszerített osztálykompromisszumok húzódnak meg. Ezek áttekintése előtt vizsgáljuk meg röviden, hogy milyen társadalomfilozófia húzódik meg az Orbán-rendszer osztálypolitikája mögött.

Az Orbán-rendszer társadalompolitikájának (adópolitika, családpolitika, családtámogatási rendszerek, rezsicsökkentés) alapja a közjavak példátlan mértékű átcsoportosítása a társadalom középső és legfelső csoportjai javára, a legszegényebbek kárára (Antal 2017, 249.). Az Orbán-rendszer tehát egy olyan társadalmi „Taigetoszt” működtet, amelynek lényegét Bogár László kertelés nélkül a magyar társadalom harmadáról való lemondásként fogalmazta meg 2013-ban: „[a] társadalomnak legalább harmada végképp elveszett, már nem lehet visszahozni a nyomorúságból. Ezen azzal sem lehetne változtatni, ha az állam talicskával tolná a pénzt a felzárkóztató programokba. [...] Nem tudnak, de nem is akarnak dolgozni, és a munkaerőpiac sem kér belőlük, vagyis marad az élődilét. És ezeknek az embereknek is mondani kell valamit. Orbán Viktor látja ezt a csapdát, csak nem beszélhet őszintén a valóságról. Nem derülhet ki, hogy, hacsak valami csoda nem történik, a még eséllyel rendelkezők megmaradása érdekében kegyetlen jövő vár rájuk.” (Illisz 2013) Ez a megközelítés tehát igen komoly osztálypolitikát rejt, amelyet a rendszer másik ideológiai konstruktőre, Tellér Gyula a következőképpen írt le: „A politikai vezetésnek, amely az újraelosztási súlypont áthelyezésével a teljesítménynyújtók javára létrehozta a szokásosnál erőteljesebb »honorálás–teljesítmény–honorálás« ciklust, s ezt sikerrel alkalmazva folyamatosan növeli a teljesítménynyújtó társadalomrész, egyszersmind védelmeznie is kell az újraelosztásnak ezt a »másképpen igazságos« módját [...]” (Tellér 2014, 360.). Vagyis az Orbán-rendszer politikai és társadalmi lojalitást vár el a támogatott osztályoktól.

Az Orbán-rendszer osztálypolitikájának vizsgálati (Éber et al. 2019; Scheiring 2019) egymást megerősítve mutatták ki, hogy a rendszer (tőke)felhalmozó állama mögött a Poulantzas által meghatározott, a nagytőke és a kispolgárság szövetségéhez hasonló társadalmi konglomerátum helyezkedik el, ezt pedig nem más, mint a „nemzeti nagytőke” frakciójának és a középosztály felső szegmenseinek szövetsége. Ezt Bartha Eszter már igen korán felismerte: „A magyar munkások körében tehát erős kételyek fogalmazódtak meg mind a

rendszer váltással, mind pedig az új demokráciával kapcsolatban. Ezek a kételyek azonban nem egy általános rendszerkritika irányába mutatnak, hanem inkább egy sajátos magyar út preferálásába, ahol az állam valamiféle kiegyensúlyozó szerepet játszik, egyfelől a multinacionális vállalatok és a hazai termelők, másfelől pedig a munkásság és a tőkés érdekei között. [...] A munkásosztály látványos kirekesztődése a politikából, és az érdekvédelem gyengesége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a többség csak az államban reménykedett, amely hitük (vagy reményeik) szerint osztályok felett áll, és mint ilyen, tesz valamit a »kisemberekért« (Szigeti et al. 2012, 57.). Éber Márk és szerzőtársai a *Fordulat* 26. számában pedig a következőképpen fogalmaznak: „A kormány a kiépítendő tőkefelhalmozási rezsim mentén alakította át a magyarországi osztályviszonyokat. Az új társadalmi szerkezet alapja, hogy a rendszerváltás gazdasági átmenetében [...] meggyengült nemzeti tőkefrakciókat a gazdaság meghatározott területein célzott szabályozással és újraelosztással, a tulajdonosi és vagyoni kapcsolatok átrendezésével igyekeztek újra helyzetbe hozni [...]” (Éber et al. 2019, 47–48.).

Ez a „szentségtelen” szövetség nem jöhetett volna létre a folyamatosan liberalizálódó baloldal nélkül, amely egyre inkább elveszítette a munkásság támogatását. Nem véletlen, hogy Poulantzas is erősen bírálja a két világháború közötti baloldalt, különösen a *Harmadik Internacionálét*, amiért a fasizmust tragikusan félreértelmezték, és átmeneti epizódként, a burzsoázia meggyengülésének pozitív jeleként, vagy éppen a szocializmus felé való szükséges lépésként interpretálták (Poulantzas 2018, 49–50.). A hazai politikai baloldal – éppen liberális és neoliberais irányultsága és patológikus megfelelési kényszerei miatt – nem képviselte a munkásság érdekeit, és a munkásság a 2000-es évek második felétől a (szélső)jobboldal felé kezdett orientálódni. Erről Scheiring Gábor így ír: „Baloldali világmagyarázatok hiányában így lehetőség nyílt arra, hogy az országos és helyi politikai vállalkozók a történelmileg már előkészített kulturális toposzok stratégiai alkalmazásával becsatornázzák a munkásosztály tagjainak frusztrációját, félelmét a jövőtől, a lecsúszástól. [...] A jobboldal számára így lehetőség nyílt arra, hogy politikailag mobilizálja a baloldal által magára hagyott munkásosztály félelmeit, s a szűkös anyagi erőforrások okozta frusztrációt szimbolikus erőforrásokkal kompenzálja.” (Scheiring 2019, 269–270.). Azt azonban érdemes rögtön tisztázni, hogy a munkásság korántsem az autoriter fordulathoz adta meg a felhatalmazást, végső kétségbeesésében; az autoriter kapitalizmus (Antal

2019a) működtetése a nemzeti tőkésosztály állami kinevezésével és meghódításával függ össze. Az „újfeudális” nemzeti tőkésosztály egyáltalán nem érdekelt a munka világának demokratizálásában, ehelyett „a munkaintenzív vagy technológiát nem igénylő termelésben részt vevő cégek olyan intézményi konstrukciókban érdekeltek, amelyek fokozzák a munkaerő kiszolgáltatottságát, illetve csökkentik az adóterhelést, mivel nem igényelnek képzett munkaerőt és nem alkalmaznak bonyolultabb technológiákat” (Scheiring 2019, 274.).

Az Orbán-rendszer fasizálódásának veszélye tehát abban ragadható meg, hogy óriási társadalmi erőforrásokat csoportosított át a nemzeti nagytőke és a vele szövetséges felső középosztály javára, miközben ezeket az erőforrásokat a legkiszolgáltatottabb társadalmi csoportoktól vonta el, akikről, szó szerint, lemondott a rendszer. Ezek mellett a kormányzat kiegyezett a nemzetközi tőkével és pénzügyi szférával, amelynek ugyancsak óriási támogatásokat biztosított a magyar társadalom kárára (Antal 2019, 56–80.). Ebben a tekintetben az Orbán-rendszer mindenképpen túllépett a szélsőjobboldalt meghatározó korábbi szemléleten, amelyet Szabó Miklós így jellemezett, már az első Orbán-kormány idején: „Az a gazdasági romantika viszont, amely a (hazai) termelő szférát, amelyet ma reálszférának szokás nevezni, szembeállítja a világgazdaság tőkemozgását bonyolító pénzszférával, nagy szélsőjobboldali múltra tekint vissza. A náci párt gazdaságtéoretikusa, Gottfried Feder különböztette meg az »alkotó tőkét« (*schaffendes Kapital*) a »harácsoló tőkétől« (*raffendes Kapital*). A gondolat a rendszerváltás kezdetétől meghatározó szemlélete volt a Magyar Fórumnak, a jelenlegi kormány pedig hivatalos ideológiájába emelte át.” (Szabó 2000).

Tehát már a járvány kirobbanása előtt jelentősen előrehaladt a középosztály alsó rétegei és az alatta lévő társadalmi csoportok megnyomorítása. A 2010 utáni Orbán-rendszer valójában azon a kettős felismerésen nyugszik, hogy – egyfelől – a globális kapitalizmus kelet-európai formaváltozata autoriter rendszerként működtethető, másfelől pedig hogy ehhez a centrum tőkés rendszere hozzá fog járulni. Orbán koncepciója a társadalom elleni legsúlyosabb merényletként fogható fel, hiszen az embereket egyszerre zsákmányolja ki a nemzeti burzsoázia és a globális nagytőke, mindezt a felső középosztály öntudatosan legitimálja, a megnyomorított társadalmi csoportokat pedig a rendszer intézményes gyűlöletkeltéssel igyekszik pacifikálni. A nemzeti tőkésosztály helyzetbe hozásával és természetesen a nemzetközi tőke kiszolgáltatásával függ össze az Orbán-rendszer által a

munkás-érdekérvényesítésre, a szakszervezetekre, a sztrájkjogra mért végső csapás, továbbá a munkáltatók érdekeit végletekig kiszolgáló új Munka Törvénykönyv (Antal, 2019a, 64–69.). Ezt fogalmazta meg az *Eszmélet* 124. számában megjelent szerkesztőségi állásfoglalás is: „Az új szélsőjobboldal lényege társadalmilag mindenütt hasonló: a hagyományos antikapitalista baloldali irányzatok helyét a globális nagytőkével konkuráló s egyszersmind neki alárendelődő, de a »nemzeti tőkét« is védelmező erők foglalták el, jórészt a »nemzeti ellenállás« jegyében. Ezek bevallott célja, hogy szavazóbázisukat a hatalom megtartása-megszerzése érdekében kiszélesítsék, megszólítva azokat a rétegeket is, amelyek a második világháborút követően, hagyományosan, a baloldal társadalmi bázisát alkották. (183–184.).

Ahogy Poulantzas a kispolgárság kapcsán leírta, a fasiszta rendszerek csakis a nagytőke érdekei mentén szerveződhetnek és maradhatnak fenn. Ennek megfelelően, az orbáni modell is a munkások elárulásán és végletes kizsákmányolásán alapul, hiszen „... bár hatalmát a munkásosztály lázadásának köszönheti, Orbán Viktor kormánya a gazdasági elit és a felső 10-20 % vagyonosodását segíti a társadalom súlyos kettészakadása árán.” (Scheiring, 2019, 276.). A járvány és a nyomában járó gazdasági/társadalmi válság azonban robbanásveszélyes helyzetet fog teremteni, minthogy az Orbán-rendszer egyszerűen nem tagadhatja meg önnön osztálypolitikáját.

A járvány következménye: az osztálykompromisszum kényszere miatt a rendszer csakis egyre autoriterebb eszközökkel tartható fenn

Orbán Viktor a koronavírus-járvány kitörése óta sokkal inkább a válság gazdasági következményei, „munkaalapú” (értsd: tőkealapú és munkást kizsákmányoló) berendezkedésének összeomlása miatt aggódik, mintsem a járványügyi következmények és a társadalmi katasztrófa miatt. Jellemző megnyilvánulása a 2010-es évek eleje gazdasági szabadságharcos retorikájának a járványhelyzetre hangszerelése: „Ügy küzdjünk meg ezzel a válsággal, hogy ne adjuk fel a céljainkat, ne adjuk fel azt, amit elértünk, ne adjuk fel Magyarország függetlenségét [...], a munkaalapú gazdaságot és a büszke élet lehetőségét sem!”¹ Az eddigiek alapján azonban joggal állíthatjuk, hogy amikor Orbán a válság járványügyi hatásainál súlyosabb gazdasági következmények miatt aggódik, attól fél, hogy összeomlik a rendszere mögötti, egy évtizedig építgetett osztálykompromisszum. Az Orbán-rendszer,

saját politikai céljai mentén, a rendszerváltás utáni legmarkánsabb módon alakította át a hazai osztályviszonyokat és hozta létre (legalábbis időlegesen) a nemzeti tőkésosztály és a felső középosztály szövetségét, amelynek egyfajta „külső”, hallgatólagos támogatója a hazai munkásosztály, legfőbb elszenvetői pedig azok a társadalmi csoportok, amelyekről az Orbán-rendszer eleve lemondott. A járvány felfutásával párhuzamosan meghozott intézkedésekből látható, hogy a rendszer fasizálódásának veszélye sejlik fel, hiszen a kormányzat eltökélt a tőke és a legtehetősebb társadalmi csoportok segítségével, illetve abban, hogy a válság költségeit lényegben a munkavállalókon hajtsa be. Ennek oka, hogy Orbán rendszere nem tud és nem akar elmozdulni a tőkés-felső középosztály kompromisszumától, mert ha így járna el, akkor feladná rendszere alapját. Emiatt a kormányzat embertelen intézkedéseket vállal fel, számos életmentő döntést pedig nem hoz meg. Tulajdonképpen semmi sem drága a rendszer tőkés társadalmi alapjainak megőrzése érdekében.

A koronavírus-járvány kibontakozásától kezdve érezhető, hogy a rendszer ugyan meghozta az elengedhetetlen intézkedéseket (kijárási korlátozások, a felső- és közoktatási intézmények bezárása és online oktatás bevezetése), ám ezeket a közhangulat és saját politikai háttországa nyomására vezették be. A rendszer számára egyáltalán nem fontos, hogy a társadalom, különösen a leginkább érintett csoportok (időskorúak, akik nem tudnak otthonról dolgozni, egészségügyi és szociális dolgozók) fel legyenek készítve az egészségügyi és szociális krízisre. Ezt támasztja alá az ellentmondásos hozzáállás a maszkviseléshez, az általános tesztelés elutasítása, vagy a hatékony védőfelszerelés hiánya a frontvonalban helyt álló egészségügyi és szociális dolgozók esetében, az átláthatatlan kommunikáció, illetve legkirívóbb esetként az, hogy a rendszer bevetette a jól ismert gyűlöletpropagandát, részint a pedagógusok² és az egészségügyi dolgozók,³ részint pedig mindazok ellen, akik általános tesztelési gyakorlatra tettek javaslatokat. Az Orbán-rendszer, úgy tűnik, a védekezés kockázatait áttolta a magyar társadalomra, és így ismét azok a társadalmi csoportok kerülnek a legkilátástalanabb helyzetbe, akikről a rendszer amúgy is lemondott. Ennek legembertelenebb példái a következők: a kormányzat nem biztosította a tesztelés lehetőségét és a védőfelszerelést az időseket ellátó szociális intézményekben, s emiatt Budapesten tragédia következett be, amelyért a felelősséget az Orbán-rendszer azonnal áthárította a városvezetésre;⁴ a kormányzat mintegy 36 ezer ágy felszabadítására kötelezte a kórházakat, amelyek eredményeként

súlyos állapotban lévő, krónikus, állandó ellátásra szoruló, zömmel idős és szerencsétlen sorsú betegeket kell hazaküldeni, ami jelentősen növeli a koronavírushoz közvetve kötődő áldozatok számát.⁵

Az Orbán-rendszer mélységesen emberellenes intézkedései azt mutatják, hogy egy egyre diktatórikusabb rendszerben szolidaritásnak, együttérzésnek nincs helye. Ezt erősítette a rendszer egyik tőkés támasza, Parragh László, a *Magyar Kereskedelmi és Iparkamara* elnöke is, aki nyugtázta, hogy az Orbán-rendszer saját politikai víziói szerint biztosít segítséget vagy utasítja el azt, de egyébként is – jelentette ki –, „annyi ember ment tönkre az elmúlt napokban, és most is megy tönkre, hogy ezzel nem tudunk mit kezdeni”.⁶ Az előbb jelzett járványügyi, egészségügyi és szociális rombolás a rendszer mind autoriterebb jellegét mutatja, ugyanakkor legalább ennyire tragikus az a gazdasági válságkezelési program is, amelyet az Orbán-rendszer összeállított. Ennek lényege egy olyan neoliberais politika, amelynek fő célja a tőke és a nagyvállalatok közvetlen megsegítése, miközben az állam a munkásoknak csakis a legvégső esetben juttat közvetlen segítséget. Emögött az a meglehetősen álságos, vadkapitalista orbáni kijelentés visszhangzik, hogy „nincs visszaút a segélyalapú gazdasághoz”. A tőke érdekeit szolgáló, autoriter berendezkedésben tehát a munkásosztálynak tett minden engedmény csakis a tőkések szűrőjén juthat el a dolgozókhöz. Ezt példázza a 2020. április 7-én bejelentett, a rövidített munkavégzéshez kapcsolódó 70 százalékos munkabér-támogatás is, hiszen a rendszer nem odázhatta el, hogy valamit ígérjen a hazai munkavállalóknak (ezt a lépést lényegében mindenhol meglépték már Európában), ám ez az intézkedés a teljes bérköltségre nézve csupán mintegy 10–35 százalék állami bértámogatást jelent.⁷ „Cserébe” az Orbán-rendszer a járványügyi vészhelyzetben bevezette a rabszolgatörvényt, a munkáltatók számára szabadon elrendelhető 24 havi munkaidőkeret biztosításával (ami azt jelenti, hogy bárki, bármikor, távmunkában is túlórára kötelezhető).⁸ Tovább erősödnek tehát minden területen a neoliberais tendenciák: a munka világában a termelést fokozatosan visszaállító német autógyárak jelentősen profitálnak az új rabszolgatörvényből, sőt, a járványhelyzetet a rendszer még arra is kihasználta, hogy tovább folytassa az állami felsőoktatás amortizálását, illetve a kulturális dolgozók közalkalmazotti státuszának megvonását.

Nem a koronavírus hozta el tehát a fasizálódás veszélyeit Magyarországon; azt az Orbán-rendszer alapvető, 2010 óta jelen lévő tekintélyuralmi jellemvonásai (Szigeti et al. 2012) „csupán” fölerősítették.

Ezek csomópontjában pedig nem áll más, mint a rendszer bemutatott osztálypolitikája. Hogy a tekintélyuralmi rendszer átalakul-e nyílt diktatúrává, még nyitott kérdés, ami nagyban függ a nemzetközi helyzetől, az EU reagálásától és legfőként attól, hogy kialakul-e egy minden eddiginél erősebb mozgalmi ellenállás a rendszerrel szemben. Vagyis az itt vizsgált veszélyek bekövetkezése nem valamiféle történelmi szükségszerűség, sajátos magyar vagy kelet-európai „fátum”, hanem az Orbán-rendszer által igénybe vehető/vett politikai eszköz.

Ugyanakkor nem lehetünk túlzottan optimisták, hiszen a rendszer olyan útra tévedt, ahonnan aligha van visszaút: a dermesztő orbáni osztályviszonyok (azaz végtére is maga a rendszer) mind a járvány alatt, mind pedig egy járvány utáni világban immáron csakis a kivételes jogrend állandósításával őrizhetők meg, amivel a miniszterelnök tisztában van. Ezért fogadták el a 2020. évi XII., vagyis a „felhatalmazási törvényt”: nincs olyan járványügyi, egészségügyi, rendvédelmi, gazdasági intézkedés, amit e nélkül nem lehetett volna elfogadni és végrehajtani. Nem is emiatt volt erre szükség, hanem az Orbán-rendszer legfőbb pillérének, a nemzeti burzsoázia és a felső-középosztály privilégiumainak bebetonozása érdekében. Orbán azért választotta ezt az eszközt, mert az osztálykompromisszum eddigi állapotban is a társadalom megroppanásával fenyegetett, hiszen minden alárendelt társadalmi csoportnak az uralkodó osztályokat kellett szolgálnia. A rendszer a rendkívüli járványügyi és gazdasági helyzetben, munkanélküliek tízezrei, a kibontakozó szociális katasztrófa árnyékában ezzel az eszközzel próbálja meg hatalmát és rendszerét bebiztosítani.

A rendszer tehát túllépett saját alkotmányán, de ami még aggasztóbb (és ez az itt leírt járványügyi és gazdasági intézkedések igazi tragédiája): egyúttal minden morális béklyótól is eloldotta önmagát. Orbán a járvány utáni világra készül (Antal 2020), méghozzá úgy, hogy a válság során alakítja ki azokat az ideiglenesnek mondott eszközöket, amelyek a járvány enyhülésével állandósulnak majd, és még brutálisabb formában termelik újra az orbáni osztálykompromisszumot. Akkor beszélhetünk nyílt diktatúráról, ha a rendszer végletesen és visszavonhatatlanul tönkretesz minden olyan struktúrát (jogszabályokat, szakszervezeteket, civil és szakmai szervezeteket, politikai ellenzéket), amely megnehezíti, korlátozza a társadalom közvetlen kizsákmányolását a nemzeti burzsoázia és a felsőközéposztály által. Ezen túl pedig további aggodalomra ad okot, hogy a rendszer elindult egy korporatív irányba, hiszen a kivételes állapot csak fokozta,

hogy a gyengéket kizsákmányoló, erős állam élén immár csak Orbán és legszűkebb köre áll, tehát a rendszer elkezdett leválni magukról a kormányzó pártoktól is, sőt, joggal állíthatjuk, hogy a felhatalmazási törvényre is elsősorban saját táborának féken tartása érdekében volt szüksége. A fideszes politikusok ugyanis, választóikon keresztül, első kézből tapasztalhatják meg a kormányzat járványügyi és gazdasági intézkedéseinek embertelenségét és az emiatti fokozódó társadalmi felháborodást, kétségbeesést és dühöt.

Jegyzetek

- ¹ Forrás: <https://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/hirek/szerdan-varhato-dontes-a-kijarasi-korlatozasok-jojojerol>
- ² Jól mutatja a rendszer hozzáállását, hogy 2020. március 13-án reggel a miniszterelnök még arról beszélt, hogy nem lehet az iskolákat bezárni, mert akkor gyakorlatilag vége lenne az iskolai évnak, és a tanároknak el kell menniük fizetés nélküli szabadságra. Orbán, érzékelve a társadalmi dühöt és a saját tábora elégedetlenségét, még aznap olyan döntést hozott, hogy a következő héttől online oktatásra áll át a közoktatási rendszer is. Forrás: Grád-Kovács Márta: Orbán: Bezárnak az iskolák, digitális oktatás jön. *24.hu*, 2020. március 13. <https://24.hu/belfold/2020/03/13/koronavirus-iskolak-bezarasa-tanitas-felfuggesztese/>
- ³ Kezdetből fogva óriási a feszültség Orbán-rendszer és az egészségügyi dolgozók, különösen a *Magyar Orvosi Kamara* között. Az egyik legjelentősebb probléma a hatékony védőfelszerelések hiánya, aminek következtében 2020 áprilisának első napjaira minden 8. fertőzött egészségügyi dolgozó volt. A Magyar Orvosi Kamara nem vehetett részt a kormányzat által felállított *Operatív Törzs* munkájában, és amikor javaslatokat fogalmazott meg, az Orbán-rendszer politikai motivációkkal vádolta meg.
- ⁴ Karácsony Gergely borított: dokumentumokat hozott nyilvánosságra. *Népszava*, 2020. április 10. https://nepszava.hu/3074184_karacsony-gergely-borított-dokumentumokat-hozott-nyilvánosságra
- ⁵ Danó Anna: Koronavírus: nyolc nap alatt mintegy 36 ezer ágyat kell kiüríteniük a kórházaknak. *Népszava*, 2020. április 9. https://nepszava.hu/3074040_koronavirus-nyolc-nap-alatt-mintegy-36-ezer-agyat-kell-kiuriteniuk-a-korhazaknak
- ⁶ Parragh mindezt 2020. április 7-én az *ATV Egyenes* beszéd című műsorában mondta: <http://www.atv.hu/video/video-20200407-eredmenyes-lesz-a-gazdasagvedelmi-csomag>
- ⁷ Tamásné Szabó Zsuzsanna és Vitéz F. Ibolya: A 70 százalékos állami bértámogatás valójában 10 és 35 százalék közötti lehet. *24. hu*, 2020. április 8. <https://24.hu/fn/gazdasag/2020/04/08/bertamogatas-koronavirus-palkovics-laszlo/>
- ⁸ *Magyar Szakszervezeti Szövetség*: Tiltakozunk a 24 hónapos munkaidőkeret ellen! 2020. április 14. <https://www.szakszervezet.net/hu/2014-04-03-13-35-01/1417-tiltakozunk-a-24-honapos-munkaidokeret-ellen>

- A Fidesz – az új szélsőjobb. *Eszmélet* 124. sz. (2019. tél) 183–187.
- Antal Attila 2017: *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán.* Napvilág Kiadó.
- Antal Attila 2019a: *Orbán-bárkája. Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége.* Noran Libri Kiadó.
- Antal Attila 2019b: *Kivételes állapotban. A modern politikai rendszerek biopolitikája.* Napvilág Kiadó.
- Antal Attila 2020: Orbán's Enabling Act: Ruling the Post-Pandemic World. Rosa-Luxemburg-Stiftung, Brussels Office, Trademark Belfast. *In historical thunder and lightning blog.* 2020. április 7. <https://www.brexitblog-rosalux.eu/2020/04/07/orbans-enabling-act-ruling-the-post-pandemic-world/>
- Éber Márk Áron, Gagyai Ágnes, Gerőcs Tamás és Jelinek Csaba 2019: 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat* 26. 28–75. pp http://fordulat.net/pdf/26/FORDULAT26_EBER_GAGYI_GEROCS_JELINEK_2008_2018_VALSAG_ES_HEGEMONIA_MAGYARORSZAGON.pdf
- Illisz R. László 2013: *Túlfosztott világ.* Interjú Bogár Lászlóval. *Heti Válasz*, XIII. évfolyam, 1. szám. (2013. január 10.) 40.
- Poulantzas, Nicos 1970 (1970): *Fascism and Dictatorship. The Third International and the Problem of Fascism.* London, New York: Verso.
- Scheiring Gábor 2019: *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon.* Napvilág Kiadó.
- Szigeti Péter, Krausz Tamás, Wiener György, Bartha Eszter, Földes György és Kállai R. Gábor 2012: A társadalmi, gazdasági és politikai rendszer jellege a 2010 utáni Magyarországon – Műhelykonferencia. *Eszmélet*, 93. szám (2012. tavasz) 53–83. https://epa.oszk.hu/01700/01739/00079/pdf/EPA01739_eszmelet_2012_93_tavasz_053-083.pdf
- Szabó Miklós 2000: Az antifaszizmus revíziója. *Mozgó Világ*, 2000/1. 26. évfolyam. <https://epa.oszk.hu/01300/01326/00001/januar9.htm>
- Tellér Gyula 2014: Született-e „Orbán-rendszer” 2010 és 2014 között? *Nagyvilág*, 2014. március 346–367.

A baloldal előtt álló kihívások – megnyílt egy lehetőség*

A politikai baloldal feladata alapvetően abban áll, hogy egyrészt, figyelmesen hallgassa meg az emberek panaszait, aggodalmait és azt a közvetlen vagy kódolt kifejezési módot is, amelyekkel hangot adnak ezeknek az aggodalmaknak. Másrészt, a gyakorlati cselekvés során transzformatív politikát kell kialakítani. Ez utóbbi részét képezi egy stratégia megalkotása, e stratégia többségi támogatásának elnyerése, valamint egy olyan politikai szubjektum életre hívása, amely megtestesíti a nem privilégizáltak és a kizsákmányoltak akaratát egy olyan politikai térben, amelyet jelen formájában épp a társadalmi változás megakadályozására terveztek meg.

1. A mozgalmak meghallgatása

Sok társadalmi mozgalom van, de ezek közül kettőről mondható el, hogy meghatározó erővel bírnak napjainkban. Az egyik az egyenlőtlenség ellen küzdő mozgalom, amely látványosan elárasztotta Chile utcáit haraggal és tiltakozással. A mi számunkra, itt a globális Északon, az egyenlőtlenség-ellenes mozgalom legfőbb vonása, hogy a 2008-as pénzügyi összeomlás után a mainstream körében is megjelent: az egyenlőtlenség kérdése a legfontosabb témává vált a davosi *Világgazdasági Fórumon*, illetve a felvilágosult burzsoázia számára, amely aggályait a *Financial Times*-ban és a *New York Times*-ban tárja a nyilvánosság elé. Thomas Piketty és kollégái munkájának köszönhetően az

---

* A svéd *Baloldali Párt* „Marx 19” elnevezésű konferenciáján, „Klímaváltozás és a kapitalizmus” címmel, 2019. október 26-án elmondott beszéd szerkesztett változata. A konferenciát a Marxista Társadalmi Tanulmányok Központja szervezte, más szervezetekkel közösen.

egyenlőtlenség témája behatolt a mainstream közgazdaságtanba, és a *Joker* című film sikerével immár Hollywood is az egyenlőtlenséggel és a kapitalista kapzsisággal szembeni erőszakos ellenállást tematizálja.

A Sanders- és Corbyn-féle kampányok kiszélesítették az *Occupy* mozgalmat, a *Sárgamellényesek* pedig megrázták Macron liberális jobboldali-centrista-baloldali kormányának teljes spektrumát. Az egyenlőtlenség és a liberálglobalista kirekesztés, párosulva az önelégült megvetéssel, olyan széles tömegek számára vált problémává, hogy a jobboldal – a Brexit mellett kampányolók, a trumpisták és mások – felkarolták és egyben kisiklatták ezt az elégedetlenséget, épp ahogy egykoron a fasiszták felkarolták a „szocializmust”.

Korunk másik nagy mozgalma, amely a globális Északon a 15–25 éves generáció meghatározó élménye, a klímaprobléma köré szerveződik. Ma az észak-atlanti régióban élő emberekre hallgatni mindenekfelett azt jelenti, hogy a klímamozgalomra hallgatni. Ez a mai fiatalság generációs alapélménye, bizonyos értelemben hasonlóan ahhoz, ahogyan az antikolonialista háborúk, az apartheid-ellenes küzdelem és az antiimperialista mozgalom volt az én generációm alapélménye. A baloldalnak teljes szívvel fejest kell ugrania ebbe a mozgalomba, és össze kell fognia annak radikális áramlataival. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy oda kell figyelni az aktivistákra, meg kell tanulni kiismerni magunkat a klímaváltozással kapcsolatos problémákban, és felvállalni mint olyan ügyet, aminek előre vitele a mi felelősségünk is.

Ez viszont azt is jelenti, hogy búcsút mondunk a szokványos progresszív reformpolitizálásnak, és elfogadjuk a tényt, hogy olyan környezeti vészhelyzetben élünk, ahol új szabályokat kell érvényesíteni. A profit és a gazdasági növekedés régi szabályainak uralma nem folytatódhat. A globális gazdaságot és a nemzetgazdaságokat át kell orientálni a közjó megvalósulása, illetve a „közrossz” megakadályozása céljainak megfelelően. Pillanatnyilag nem a magántulajdonnal és a versenypiaci rendszerrel való szembeszegülés a fődolog. A termelést és a fogyasztást annak a legfelsőbb célnak kell alárendelni, hogy a világot és az emberiséget megmentsük a klímakatasztrófától. Az energiatermelésnek, az ipari termelésnek, a mezőgazdaságnak, a kereskedelemnek, a fogyasztási szokásoknak – mindezeknek a fenntartható közjavak szabályaihoz kell igazodniuk. E követelmény implikációja, hogy a gazdaságot népi demokratikus politikának kell kormányoznia.

Mindenekfelett a baloldalnak észben kell tartania az ökológiai egyenlőtlenségek létezését, és el kell köteleznie magát a társadalmi igazságosság mellett – enélkül nincs sikeres demokratikus klímamoz-

galm. Az ökológiai egyenlőtlenség az egyenlőtlenség egyik legfontosabb – az egészségi állapot és várható élettartam egyenlőtlenségében megnyilvánuló – formája.* Ennek az egyenlőtlenségnek az eddig észlelt halálos hatásai megdöbbentők. A 2003. augusztusi európai hőhullám 70 ezer életet követelt, főként az idősek, a szegények, és az egyedül élők körében, miközben az orvosok és más jómódúak általában épp nyaralni voltak. Az *Európai Környezetvédelmi Ügynökség* (EEA) számítása szerint, 2016-ban 412 ezren haltak meg Európában idő előtt a levegő finomrészecske-szennyezettsége miatt. Azáltal, hogy figyelmesen meghallgatja és reflektál a klímamozgalomra, a baloldal megtanulja, hogyan festhet egy nem-kapitalista jövő középtávon.

Transzformatív politika kialakítása

A transzformatív politika kialakítása sok mindent magában foglal, és itt csak két meghatározó tényezőt fogok érinteni. Az egyik a nép panaszainak és mozgalmainak politikai összefogása, mindenekelőtt a mostanáig külön utakon haladó egyenlőtlenség-ellenes és klímaváltozás-mozgalmak összehozása. A másik pedig a transzformatív irányba történő navigálás a jelenlegi politikai színtéren belül.

A klímamozgalomnak egalitáriánus mozgalomnak kell lennie, mivel a bolygóra veszélyt jelentő szennyezés az egyenlőtlenségből ered. A leggazdagabb 10% felel az összes széndioxid-emisszió feléért, a világ népességének szegényebbik 50%-a pedig az összes kibocsátás mindössze 10%-áért. (Az *Oxfam* számítása.) Ugyanezek a 10:50, illetve 50:10 arányok érvényesek az országok között, illetve a nemzeteken belül az osztályok között. A szennyezésért való osztályfelelősség sokkal markánsabbá vált 1998 óta, ahogy arra Chancel és Piketty rámutatott, miközben a nemzeti szintű felelősség kiegyenlítettebbé vált. Mindössze 20 fosszilis üzemanyagokat termelő nagyvállalat – a szaudi *Aramcó*val, a *Chevron*nal, a *Gazprom*mal és az *Exxon Mobil*l az élen – produkálta a teljes energiával kapcsolatos széndioxid- és metánkibocsátás 35%-át 1965-től kezdve.

Egy sikeres klímapolitikához meg kell tanulnunk elnavigálni a mai, a gazdaságföldrajz és a geopolitika nagyon komplex viszonyai által formált világban, amelynek előbb vagy utóbb közösen kell cseleked-

* Lásd: Göran Therborn, *The Killing Fields of Inequality*, Cambridge, Polity Press, 2013.

nie. Az egyik oldalon ott vannak az alapvető megélhetési problémák azokban a szegény régiókban és országokban, amelyek lakosságának megélhetése nagyon erősen függ a szén-, olaj- és gázkitermeléstől. Hogyan válhatnak képessé az emberhez méltó megélhetésre anélkül, hogy közben mindnyájunk közös bolygóját veszélyeztetnék? A másik oldalon ott vannak a hatalmi kérdések. Az Egyesült Államok történelmileg a veszélyes kibocsátás legnagyobb felelőse, és fogyasztása révén legfőbb hajtóereje a jelenlegi kibocsátásnak. Az Egyesült Államokon belül a leggazdagabb 10% egy főre jutó karbonemissziója nyolcszorosra a világlátnak. Ez felveti a kérdést: hogyan birkózzunk meg azzal a gazdasági és katonai hatalommal, amely e helyzet mögött áll?

A XX. század szocio-politikai felállása különbözik a XXI. századétól, vagyis a munkásosztály és munkásmozgalom évszázadától a globális Északon, illetve az antikolonialista mozgalom évszázadától a globális Délen. A munkásosztály hanyatlik, szegmentálódik, és széttöredezik Északon, és növekedése már stagnálásba váltott Délen, miközben jóval gyengébb maradt, mint Északon. A Dél problémáját másutt kell majd megtárgyalni – ehelyütt az Északra koncentrálok.

A XXI. századi baloldalnak szüksége van egy politikai programra a középosztály számára. Nem olyanra, mint amilyen a clintonista kozmopolita liberalizmus volt, amely magára hagyta a munkásosztályt és a prekariátust mint „szánalmas bagázst”, hanem olyanra, amely kiszélesíti az egyenlőtlenségellenes mozgalmat. Szerke Északon széles – és széles körben olvasott – irodalom létezik, amely a középosztály panaszait közvetíti, és amely mindenekelőtt e réteg és a még gazdagabb felső osztályok közötti egyre növekvő szakadékot pécézi ki. Ebben az irodalomban nemigen találkozunk azzal a gondolattal, hogy a középosztályt a jóléti állam adóztatása vagy az erős szakszervezetek fenyegetnék. Különösen az Egyesült Államokban, de az idevágó európai irodalom egy részében is, a fenyegetett vagy lerombolt „középosztály” valójában magában foglalja az ipari munkásságot is.

Ezek a középosztályi panaszok voltaképpen az egyenlőtlenségellenes mozgalom részét képezik. A baloldalnak meg kell teremtenie velük a kapcsolatot. Svédországban és többé-kevésbé az összes skandináv országban ennek természetesen és könnyen kellene megtörténnie, hiszen itt a „középosztály” többsége szakszervezeti tagsággal rendelkezik és fizetésből él. Eddig azonban sem a *Svéd Szociáldemokrata Párt*, sem az attól balra álló pártok nem fordítottak semmiféle figyelmet egy olyan egyenlőtlenség-ellenes mozgalom építésére, amely ezt a réteget is képes lenne bevonni.

Ennek meg kell változnia. A XXI. században a transzformatív politika nagyban fog függeni a népi osztályok és a középosztály szövetségétől. A közös érdekek és aggodalmak köre széles, beleértve a munkavállalói jogokat, a társadalombiztosítást és az állami szociális szolgáltatásokat. Közösek az aggodalmak a munka méltóságát és biztonságát illetően – ezekkel most már a középosztálynak is szembeülnie kell –, valamint az egészségügyi és orvosi, nevelési-oktatási és közigazgatási szakmák elleni menedzseri támadások miatt, amelyek azt a célt szolgálják, hogy a közösségi szolgáltatások szféráját profitcentrumokká alakítsák át a magántőke számára. A munkapiac kibontakozóban lévő digitális forradalma is láthatólag a középosztályt sújtja a legnagyobb mértékben.

A liberális demokráciák mindig is úgy voltak megszervezve, hogy kizárják a transzformatív politizálást, még azután is, hogy a nem-tulajdonos osztályok tagjai is kivívták a választójogot. Példa erre a vidék és a kisvárosok felülreprezentáltsága, a kétkamarás parlamentek és az alkotmánybíróságok. Mindezekkel szemben népi ellensúlyt csakis erős szervezeteken – pártokon, szakszervezeteken, kulturális és szociális szervezeteken stb. – keresztül lehetséges felállítani és fenntartani.

Ezt a népi szervezetek által alkotott történelmi ellenerőt, aminek harcai nélkül ma eleve nem élnénk demokráciában, mostanra felmorzsolták a szocio-ökonómiai és kulturális változások. A liberális demokráciákat elszigetelik a néptől a karrierpolitikusok, akiket körbevesznek a hivatásos politikai tanácsadók és kommunikációs szakemberek. A választási eredmények egyre inkább az erre specializált cégeknek és azok szakértőinek szűk köre által fabrikált, manipulatív marketingtől és álhírektől függenek.

Ilyen körülmények között a demokrácia bejáratott intézményi csatornáin keresztül folytatott transzformatív politizálás esélye egyre halványabb. Ehelyett a transzformatív politizálás mindinkább a népi tiltakozások epizodikusán létrejövő társadalmi mozgalmaira fog támaszkodni, megnyitva a társadalmi változás bedugult csatornáit.

Következtetések a baloldal számára – egy új lehetőség korszaka

Összefoglalva, a baloldalnak Északon meg kell hallgatnia a hátrányos helyzetben lévők, illetve az emberi és bolygósintű befogadás hangját; ébernek kell lennie az etnikai kirekesztés szirénhangjaival szemben; össze kell kapcsolnia az egalitáriánus társadalmi mozgalmakat és politizálást az egyenlőtlenség problémájára ráébredő,

főáramú társadalomtudománnyal és médiával; bele kell vetnie magát a klímamozgalomba, és világossá kell tennie, hogy miképpen lesz a szocio-ökonomiai egyenlőtlenség a környezetrombolás egyik legfőbb okozójává; valamint meg kell értenie az új, XXI. századi politikai felállást, s terepet kell kínálnia a baloldali középosztályi politika kifejlődéséhez, miközben meg kell őriznie a baloldal történelmi osztály- és humanista elkötelezettségét.

A szabadságért és társadalmi igazságosságért zajló küzdelem folytatódik és folytatódnia kell, ellenszélben csakúgy, mint hátszelek támogatásával, sötétebb és ragyogóbb időszakokban egyaránt. Ám fontos felismerni, hogy mikor kell megpróbálnunk előrenyomulni, és mikor kell a stratégiánk részévé tenni a nyugton maradást. Most a lehetőség korát éljük, mert a világ hatalmi rendszerei nem omladoznak ugyan, de inognak.

A kapitalizmusnak a jövedelmező növekedéshez kötött gazdasági rendszerét kihívás elé állítja egy interkontinentális klímamozgalom. A rendszert briliáns közgazdászok új generációja kérdőjelezi meg. 2019 októberében a rendszert több kontinensen tömegmozgalmak rázták meg. A legintenzívebb fellángolások Irakban, Libanonban és Chilében voltak – Chilében még a jobboldali kormány szerint is 1,2 millió dühös tiltakozó tüntetett Santiagóban, és a legtöbb város és falu is megszervezte saját demonstrációját, a Robinson Crusoe-szigettől a legdélebbi vidéken fekvő Punta Arenasig. 1968 májusának eseményei óta ez a legnagyobb antikapitalista manifesztaáció.

A liberális demokrácia politikai rendszerét megrázta a felismerés, hogy képtelen megbirkózni a nép panaszaival és tiltakozásával, elnyomás nélkül. A rendszer ideológusai és politikatudósai könyvespolcokat töltöttek meg a „demokrácia válságával”, illetve a „populizmus kísértetével” kapcsolatos aggodalmaikkal. A Nyugat világdominanciájának geopolitikai rendszerét és az amerikai „vezető szerepet” destabilizálta Kína felemelkedése, a G13 (azaz a G20 országai, kivéve a G7-et, vagyis az Egyesült Államokat és szatellit-államait) növekvő önbizalma, valamint az USA szeszélyes politikája.

Egy ajtó résnyire nyílt.

(Fordította: Matheika Zoltán)

Eredeti megjelenés: Göran Therborn: Challenges for the Left – A Door of Opportunity In Europe in the Brave New World. transform! europe 2020 yearbook (Edited by Walter Baier, Eric Canepa and Haris Golemis) Merlin Press, London, 2020.

Az emberiség legnagyobb mozgalma*

„Megoldás az is, ha mások hasonlatosságára élünk.”
Albert Camus: *A bukás* (Szávai Nándor fordítása)

„Ne legyen más, aki önmaga is tud lenni!”
Paracelsus: *Paragranum* (Adamik Lajos fordítása)

„Ám aki maga semmi, odakint sem talál rá immár semmire.”
Ernst Bloch: *Az utópia szelleme* (Mesterházi Miklós fordítása)

„Marx: Két út járható alapvető változások előkészítéséhez.
Egyik út: a konkrét történelmi helyzet analízise. A másik:
a legmélyebb személyes tapasztalat víziós alakítása.”
Peter Weiss: *Hölderlin* (Vas István fordítása)

Mondandómat két példával vezetném föl. Nem nehéz elképzelni, hogy betör a piacra valamilyen újdonság, amit az emberek egy része megpróbál megszerezni. A többség azért vásárolja meg ezt a divatosá váló árucikket, mert befolyásolja a közhangulat. Tulajdonképpen sodródik a környezetével. De lehetséges olyan ember is, aki azért veszi meg az adott árut, mert komoly megfontolás után úgy döntött, hogy neki most igen fontos személyes (a személyiségéből fakadó) igénye az adott termék megszerzése. A két történetben maga a cselekedet (a vásárlás) azonos és ugyanaz a végeredmény, de alapvetően eltérő a hozzá vezető út. Ezért a két vásárlás jelentése is különböző.

A másik példa. Nézzünk egy parlamenti választást, amelyen többen tudatosan nem élnek a szavazati jogukkal. Van, aki azért tartja magát távol, mert az a szervezet, amelynek tagja, vagy amellyel rokonszenvez, távolmaradásra szólított fel. Egy másik ember azért nem megy el

* A *Baloldali Alternatíva Egyesülés* összejövételén, 2018. december 16-án megtartott előadás írásos változata.

szavazni, mert az általa követett eszme szerint egyáltalán ne vegyünk részt az ilyen hatalmi játékokban: bojkotálni kell minden parlamenti választást. Tehát ő nem valamilyen szervezeti utasítás, hanem egy eszmei útbaigazítás miatt tartózkodik a választáson való részvételtől. Egy harmadik egyén pedig elgondolkodik, és némi mérlegelés után arra a következtetésre jut, hogy a személyiségére figyelve, neki itt és most ki kell maradni ebből az egészből.

A két példa azt kívánta illusztrálni, hogy különböző egyének cselekvését eltérő dolgok motiválják, irányítják. Van, aki leginkább a szokásokra, divatokra, van, aki külső felszólításra, útmutatásra, és van, aki valamilyen eszmére, ideológiára hallgat. És olyan egyén is akad, aki mindenekelőtt önmagára hallgat: álláspontja szerint neki az a legjobb, ha mindenről saját véleményt alakít ki és személyes döntéseket hoz.

Az egyes egyén beállítódása – végső fokon – vagy személyes, vagy nem az. A személyes döntés mindig egyéni. A személyiség önállóságra törekvése és viszonylagos önállósága fejeződik ki benne. A maga önállóságára adó, személyiségét fontosnak tartó egyén – amennyiben következetes – kénytelen egyedisége alapján szemlélni és viselkedni.

Személyes valóság

Az egyedi személyiség nem tekinthető függetlennek: kívülről meghatározott és autonóm, személytelen és személyes tényezők, mozzanatok vegyülete – arányukon, mértékükön múlik az illető konkrét beállítódása. Egyedi, egyéni megnyilvánulása ennek a kettős meghatározottságnak (külső és öndetermináltságnak) a terméke, eredője. A saját mérlegelést, megfontolást követő döntés azonban – bármilyen irányú, tartalmú maga a döntés – mégiscsak saját, személyes.

Mindenki csak a maga módján lehet önmaga. Ezért az önállóságra törekvő személyiség kénytelen mindenekelőtt saját magára figyelni. Befelé tekinteni, komolyan szembenézni, tisztába jönni önmagával. És ehhez az „önmagához” keresni a legmegfelelőbb külső lehetőségeket. Természetesen a külső környezet – erősebben vagy gyengébben – visszahat a személyiségre és általában (hacsak nem idéz elő egy szélsőségesen védekező alapállás teljes bemerevedést) változtat, alakít is rajta. Kisebbségi kölcsönhatás jön létre közöttük.

A tudományosan feltárt általános érvényű valóságtól különbözik egy másik, a – Polányi Mihály nyomán elterjedt kifejezéssel – személyes valóság. Ez a kategória arra akar rámutatni, hogy az egyének viselkedését az objektív, mindenki számára azonos valóságtól eltérő személyes tudásanyag irányítja, amely objektív ismereteket és szubjektív egyedi meggyőződést egyaránt tartalmaz. Mindennapi cselekvésünk általában nem tudományos megfontolások szerint történik, hanem helyes vagy helytelen, sikerre vagy sikertelenségre vezető meggyőződéseink alapján. Ezért, ha az egyes individuumok magatartására vagyunk kíváncsiak, akkor abból kell kiindulni, hogy ők milyenek. Hű képet a személyes valóságukról kell alkotni, amiről azután visszapattannak a filozófiai antropológiák külsődleges normái, a tudományos mércék „idegen” elvárásai.

Létezik olyan filozófiai antropológia, sőt szakmai elemzés is, amely elkülöníti egymástól az emberek, úgymond, illuzórikus („vélt”) és valóságos szükségleteit. Egzakt mérésekkel is igazolható bizonyos szenvedélybetegségeknek az egyén szervezetét vagy pszichikumát romboló-roncsoló hatása. Szakszerű vizsgálat kimutathatja, hogy a dohányzás, egy tőkés vállalkozás, egy politikai vezetés stb. káros a szűkebb vagy tágabb környezetére, de ettől még nem szűnnek meg ezek a tevékenységek, illetve szereplők. Mivel az egyének viselkedését nem kizárólag a tudományos objektivitás vezérli, személyes valóságuk többnyire nem fog átalakulni pusztán valamilyen okos felvilágosítás, rábeszélés hatására. A betegnek nyilvánított illető erősebben kötődik a saját személyes valóságához, mint a tudományosan kimutatott „egészség” mércéjéhez, és nem mond le a fájdalomcsillapító „ópiumokról”: a cigarettáról, drogról, képviselőválasztásról stb. Amiről szakemberek kimutatják, bebizonyítják, hogy csupán vélt, illuzórikus szükséglete, az a hús-vér egyén számára az életéhez hozzá tartozó, annak szerves részét képező objektív igény, működési feltétel.

Akik önmagukra hallgatnak, önmagukat választják tanácsadóul, nagyon különböző döntésre, cselekvésre juthatnak ugyanabban a kérdésben. Ugyanakkor ezekben a tartalmilag eltérő eredményekben azonos, hogy személyes, hogy egyedi – vagyis hogy az övék. Ez a *formai* azonosság mindössze arról árulkodik, hogy van személyes meggyőződése, világlátása, társadalmi élethelyzetével kapcsolatos beállítódása az illetőnek. Személyes döntése azt is megmutatja, hogy miképpen éli meg az élethelyzetét. A tudományosan feltárható objektív valósághoz képest az általa megélt valóságról informál. De a nem megélt objektív és a megélt saját valóság közül az egyén számára, cse-

lekedeteiben, gyakorlatában az utóbbi szerepe az erősebb. „Éltrevalóságának” kelléke, hogy ebben az összefüggésben a megélt valóságnak (ahogy az egyén beleéli magát a körülményeibe, beleilleszti magát a környezetébe) van elsőbbsége – hiszen e szerint létezik, hozza meg állásfoglalásait, folytatja a gyakorlatát, hat a környezetére és önmagára. Végso soron ez az ő egyéni (tartalmait tekintve, személytelen elemekkel tarkított), személyes élete. Egyedisége irányítja abban, hogy miképpen reagáljon külső gazdasági, jogi, politikai stb. ösztönzésekre, ösztökélésekre, előírásokra. Hogy konkrét helyzetekben mikor milyen engedményekig mehet el, milyen kompromisszumokat köthet.

Az önállóságra törekvő egyén személyisége lehet egységes vagy eklektikus, következetes vagy szeszélyes, de általános ismérve, hogy az illető itt és most saját véleményét alakít ki, saját döntést hoz. Egy döntés, cselekedet személyes jellegének a megállapítása tisztán formai, az irányultságra vonatkozó megállapítás – abból semmilyen konkrét tartalmi ismérv nem következik. Kimondása nem jelent mást (többet), mint egyfajta viszonyulás hangsúlyozását. Önmagában a személyes jelleg kimutatása nem tartalmaz értékítéletet – valamely egyén öncélúan romboló viselkedése is lehet személyes.

Személyiség a kultúrtörténetben

Gyakran találkozni a szellemi kultúra történetében az önállóságra törekvő, egyediségét fontosnak tartó, személyes önmagához ragaszkodó egyén különböző eseteivel. Ezek a példák egyaránt megtalálhatók a szépirodalom, a filozófia, az etika, a politikai ideológia, a lélektan stb. területén. „Légy hű önmagadhoz” – hirdeti Erik Knight regényének címe. „Válaszd önmagad!” – hangzik az ismert választási felhívás. A felvilágosodás-kori filozófia „értelmes önzés” elmélete szerint az individuumok ésszerű magatartása nem más, mint a helyesen (komplexen) felfogott önérdék követése. Valamivel később Ludwig Feuerbach az egyén személyes jellegének (pszichikumának) megkerülhetetlen fontosságára hívja fel a figyelmet. Mivel az individuumok gondolkodása időnként gépies, rutinszerű, megkérdőjelezi az emberi létezés descartes-i bizonyítékát. A létezés személyes létezés, és ennek az a tényleges biztosítóka, hogy érzéseim vannak – vallja. Lelkületem érzései szervesen hozzám tartoznak, személyesek.

A személyiség természetével, sajátosságaival leginkább foglalkozó tudomány, a pszichológia profiljába tartozik az egyén lelki műkö-

désének feltérképezése, valamint különböző technikák kidolgozása és alkalmazása a pszichés bajok, sérülések orvoslására. Az utóbbi időben szinte külön iparág lett az az irodalom, amely a személyiség lelki ösegélyezésével, öngyógyításával, pszichikai önmentésével foglalkozik. (Példaként néhány könyvcím: „Légy jó önmagadhoz!”, „Találd meg önmagad!”, „Szeresd önmagad és mindegy, hogy kivel élsz!”, „Teremtsd újra önmagad!”, „Válj azzá, aki valójában vagy!”, „Fogadd el magad!”.)

Az etikai gondolkodásban rendre visszatérő követelmény az önmagunkkal szembeni felelősség, önmagunk iránti kötelesség. Alapvető erkölcsi elvárás a jó lelkiismeret, aminek elengedhetetlen feltétele, hogy harmóniában legyünk magunkkal. Ez pedig – a legtöbb szerzőnél – előírja egységes személyiség kialakítását. Erich Fromm értelmezése szerint az etika (a humanista etika) valójában alkalmazott pszichológia.

Önmagadért mozgalom

Az emberiség története során a tradicionális társadalmak (közösségek) pórusaiban, illetve perifériáján, keretein belül, illetve hagyományaival szemben mindenhol megjelenik egyéneknek olyan viselkedése, amely eltér a megszokottól, az általánosan elfogadottól, elvárttól. A polgári korszak pedig tömegesen produkálja az egyedi személyiség önmegvalósító, illetve önvédelmi beállítódásának és magatartásának különböző változatait.

Mindezek a történelmi jelenségek, mind pedig az említett kultúrtörténeti példák, hivatkozások azt sugallják, hogy létezik egy korokon, társadalmi berendezkedéseken átívelő, sajátos fejlemény az emberiség történetében: a személyiség, egyéniség szabadságra, függetlenségre, önállóságra törekvése. A kultúrtörténetben és az ennek alapját képező társadalmi gyakorlatban annyira sűrűn jelenik meg az egyediségünkre, a személyes létezésünkre, az önmagunkra való odafigyelés fontossága, hogy az bizonyos értelemben egyfajta spontán mozgalomnak is tekinthető. Valamiféle önmagadat mozgalom, önmagadért mozgalom, irányultság – hol nyílt, deklarált, hol rejtett, rejtőzködő – jelenlétéről tanúskodik. A szereplők többnyire nem úgy élik meg, hogy ők most éppen egy mozgalmat csinálnak, ám amit csinálnak, annak egyfajta mozgalom is a tünete, mellékterméke. Úgy tűnik, nem kizárólag attól lehet valami mozgalom, hogy a résztvevői

annak deklarálják (ez inkább az ideológiai vetület), hanem attól is, hogy az adott szempontból hasonlóan mozognak.

Jelen összefüggésben a mozgalomjelleg az önállóságra törekvő személyiség (bármilyen az, akár egységes, akár eklektikus) és külső környezete (bármilyen is) viszonyára vonatkozik. Az ilyen értelemben vett önmagadért mozgalomnak vannak teoretikusai, ideológusai, „propagandistái”. Vannak „önkéntesei” és terapeutái. Vannak, akik önállóan, saját útkeresés révén jutnak el ide, és vannak, akik mások beállítódására, példájára felfigyelve. Vannak, akik visszahúzódva, „titokban” (mondhatni, rejtett aktivistaként) törekszenek saját, személyes magatartásra, és vannak, akik – mintegy a többieknek is ajánlva – látványosan, öntudatos aktivistaként cselekszenek. A „propagandisták” közül egyesek csak viselkedési példájukkal, mások beszélgetésekben, rendezvényeken (akár szervezett szolgáltatások keretében) népszerűsítik a szabad, független, önálló személyiség eszméjét, gondolatát.

Az „önmagadért mozgalom” abban különbözik más mozgalmaktól, hogy nincs szervezeti konzekvenciája: híveinek, követőinek aktivitása formálisan nem intézményesül. Formális egyesülés, intézményes létezés nélkül „egyek”. Annyiban egyek, hogy – az itt hangsúlyozott lényeg tekintetében – részben vagy egészében egyetértenek: „belülről”, azaz formailag hasonló módon cselekednek.

Az ilyen mozgalom-értelmezés nem idegen a *Baloldali Alternatíva* hagyományaitól. Mint a gyakorlati öntevékenységek ösztönzésére és népszerűsítésére 1988-ban létrejött, magát mozgalomnak tekintő szervezet – alapküldetéséből következően – minden humánus önszerveződést az általa képviselt mozgalomhoz tartozónak, szerves részének tekint.

Pillanatnyi önmagadért

Gyakran előfordul, hogy valaki önmagára hallgatva cselekszik és – népiesen szólva – „pofára esik”. „Ezt akartad!?” „Tényleg ezt akartad!?” – szembesítik a következményekkel. A kérdésre kétféle reagálás történhet. Az egyik esetben az illető a körülményeket okolja vagy nem kellően előrelátó önmagát hibáztatja. A másik esetben megvédi a döntését: célja az önfeladás elkerülése volt, és számára valójában győzelem az, amit a külső szemlélő kudarcnak ítél. Mivel a célkitűzés nem egy életfolyamatnak, hanem a jelennek szól (a jövővel egyáltalán

nem kíván foglalkozni), saját mércéjén mérve elérte a célját. Alapálása: rövid távra, a „pillanatnak” kell döntenet – bármi legyen is az ára. (Vö.: „Inkább legyen színes, izgalmas életem pár évig, mint egy unalmas száz esztendeig.”) Csak így lehet a körülmények vállalhatatlan kényszereitől mentesülni. Bizonyos szempontból ilyen személyiség Georg Strelisker regényének „felelőtlen embere”, aki büntények megtervezésével és elkövetésével szórakoztatja magát.

Lényegében ide sorolható Max Stirner filozófiája is, aminek illeszkedő részét – jellegzetessége miatt – érdemes felidézni. Azt hirdeti, hogy az ember ne akarjon más lenni, mint ami. „Mindenható én” gyanánt magából induljon ki: csak a belülről jövő indíttatásokra figyeljen. Minden körülmények között vállalja önmagát: gátlások nélkül engedjen az éppen rátörő spontán késztetéseknek. Soha semmiben ne tegyen magán erőszakot: mindig azt cselekedje, amihez kedve van, amire éppen vágyat érez. Akármi is a következménye, engedelmeskedjen pillanatnyi önmagának – tetteiért senki másnak nem felelős. Nem engedhető meg, hogy korábbi vágya, cselekedete, hangoztatott véleménye bármiben korlátozza; hogy a tegnapi lényé szolgájává váljon. „Önmaga iránti kötelessége, hogy minden pillanatban egészen az legyen, ami.”

Individuális önmagadért

A személyiség jelenhez kötődő önvédelménél átfogóbb az egész életre szóló (mondhatni, strukturális) önvédelem stratégiája. Az önmagamért cselekvés rövid távú, az adott pillanatnak szóló formájánál gyakoribb az a törekvés, amikor az egyén az egyedi személyiségének hosszú távú biztonságát keresi. Ez annyiban szélesebb sugarú az előzőnél, hogy a cselekedetek külső, környezetbeli következményeivel (hatásaival és visszahatásaival) is kalkulál. Az egyén hosszú távú személyes szabadság-törekvése többnyire a fennálló társadalmi rendszerben (illetve bizonyos természeti erőkből) ütközik korlátba. Benne mutatkozik meg annak fő akadálya, hogy tisztán önmaga legyen.

A kultúrtörténetben az ilyen típusú beállítódás is gazdagon illusztrálható. A szépirodalomban ismételtlen visszatérő téma, hogy a személyes meggyőződés szerinti cselekvés, önmagáért való kiállás konfliktusba sodor a társadalmi környezettel (gondoljunk pl. Hamlet és Morus [Robert Bolt] alakjának megformálására, Molière Alseste-

jére, Camus Mersault-jára) – függetlenül attól, hogy az alkotó ezt a szembenállást pozitív viselkedésnek tartja vagy kritikusan szemléli. De a probléma igazán kiélezett felvetése főleg szellemi (többnyire filozófiai) irányzatokban, illetve azok határterületén található.

– Platónnál a halálra ítélt Szókratész megmenekülhetne, azonban a biológiai halálnál rosszabbnak tartja az önfeladást: személyiségének a halálát.

– A sztoikusok érdeklődésének középpontjában az egyén önvédelme áll. Álláspontjuk szerint az önismeret és az önfegyelem vezet el a személyiség belső szabadságához. Epiktétosz filozófiájában a bölcs ember a teljesen tőlünk függő dolgokra koncentrálnak, és tudatosan felhagy minden olyan igénnyel, amely nem biztos, hogy kielégíthető. Csak a véleményalkotásunk és a vágyaink fölött lehet korlátlan hatalmunk, minden más kiszolgáltatottá tesz. Ezért el kell dönteni – fogalmaz –, hogy mi akarsz lenni: konzul, hadvezér vagy szabad ember. A szabad ember nem teszi magát egyetlen foglalkozás szolgáivá, mert az személyisége teljességének a megcsonkítása lenne. Az egységes személyiségről való lemondás.

– Gondolatilag ide illeszkedik a helyenként már-már polgári szemléletű Xenophón érvelése. Kimutatja, hogy a zsarnok politikus valójában áldozat, hiszen ezen a poszton nem cselekedhet személyes indíttatások szerint. Egy pozíció szolgálatában áll, és ebben a szolgálatban feloldódik, elsorvad a belső egyedisége. Viselkedését egy személyiségétől független, azon kívüli logika irányítja: a külső eredményesség érdekében kénytelen alávetni magát a hatalom objektív természetének, praktikus előírásainak, követelményeinek.

– A polgári berendezkedés korai időszakában az egyéni önvédelem igényét a romantika szellemi irányzata fogalmazza meg a legmarkánsabban. Jellegzetesebb képviselői szerint ebben a társadalomban csak az emberi belső kínál teljességet: a polgári rendszer racionálisan széttagolt, feldarabolt világából az egységes személyiség kénytelen az érzések világába, a lelki élet területére visszavonulni. Ennek autonómiáját, az egyén belső értékeit kell mindenáron megvédeni a társadalomban eluralkodó gazdasági logikával szemben.

– A XX. században az individualitás legfőbb oltalmazójaként az egzisztencializmus irányzata lép fel – mint a véges, halandó én szabadságának filozófiája. Az egyedi személyiséget olyan külön világnak tekinti, amely a társadalmi környezet elszemélytelenítő kényszereivel szemben védelmezésre szorul. Ugyanakkor ez az önvédelem nem passzív, nem redukálódik pusztá defenzivitásra, hanem kreatív, ön-

építő, önfejlesztő formát ölt. Az egzisztencializmus a személyiséget folyamatként fogja fel, amelyben a jelen állapot elsősorban lehetőségként érdekes: felszólítás arra, hogy alkossuk meg önmagunkat. Más szavakkal: válasszuk tudatosan önmagunkat – önmagunkat mint megvalósítandó feladatot –, hiszen az egyén végeredményben az, amivé teszi magát.

*

Sokan tekintik a történelmileg kiharcolt piaci szabadságot, az egyének gazdasági versengésének szabadságát olyan terepnek, ahol a személyiség alkotó energiái nyilvánulnak meg. Továbbmenve: a magánönzés érvényesítésének terepül szolgáló piaci rendszert a közjő megvalósítójaként értelmezik: az összesség fejlődése minden egyén egoista erőfeszítéséből jön létre. Itt az egyes individuum azzal használ leginkább a társadalomnak, ha csak magára van tekintettel. Amikor nem törődve másokkal, kizárólag a saját előnyeit keresi, a piaci versenykényszer által kiváltott maximális erőbedobásával akaratlanul az összességet is szolgálja. Ily módon a versenygazdaságban az egyéni és az általános érdek követése egybeesik. Ugyanakkor a hangoztatott érdekegybeesés hívei között olyan is található (Bernard de Mandeville), aki ezt a végeredményt nem egyszerűen diadalmas, hanem ellentmondásos megoldásként tünteti fel. Olyan sikerként, amelynek ára van. A közhaszon – úgymond – az önző ember magánvétkéinek a terméke (spontán mellékterméke).

Látni kell azonban, hogy az önállóságra törekvő személyiség szempontjából komolyabb a probléma, mint az említett belső ellentmondásosság. A versengő (más megközelítésben: versengésre kényszerülő) egyén a piacon nem önmaga: nem a személyes egyediségének, eredetiségének megfelelően cselekszik. Nem a saját játékát játssza, hanem alá van vetve előre megadott játékszabályoknak. Egy tőle független, külső kényszerűségként készen kapott rendszerbe illeszkedik bele. Nem saját szabályok, hanem annak személytelen szabályai szerint viselkedik.

Hamletek a társadalomban

Shakespeare Hamletje a darabban igencsak rendhagyó figura. Személyes valósága kilóg a környezetéből, magatartása eltér az illendőtől. Nem igazodik a többiekhez, az elvárt szokásokhoz. Autonóm módon

cselekszik. „Kívülállása” azonban nem különállás, hanem olyan provokáció, amely hat: megzavarja környezetének gépies magabiztosságát. Tulajdonképpen ő mozgatja az eseményeket.¹

A környezeten való személyes felülemelkedésnek ilyen társadalmi visszahatását, annak jelentőségét John Stuart Mill általános elméleti rangra emeli. Olyan korban, amikor „kevesen mernek különlegesek lenni”, már az is eredetiség, ha valaki „olyasmit nem tesz, amit »mindenki csinál«”. Leszögezi: „az egyszerű nonkonformizmus, pusztán az, hogy valaki nem hajt fejet a szokásoknak, önmagában szolgálat”: provokáló példája kizökkent a passzivitásból, az eltunyuláshoz vezető meglegedettségből. Sőt, a gépiesen betanult igazságnál társadalmilag értékesebb lehet egy önálló tévedés.

De nem minden nonkonformizmus kap pozitív megítélést a kultúrtörténetben: a különc személyisége nem önálló. Ami nála eredetiségnek látszik, az valójában eredetieskedés: olyan felvett szerep, amelyet nem az illető önállóságra törekvése, hanem a figyelemfelkeltés szándéka mozgat. Nem önmaga miatt, önmagáért, belső mértéke szerint viselkedik az átlagostól eltérően. Olyan szereplés ez, amelynek nem ő a végső alanya. Szokatlan magatartása, gesztusa nem személyiségének autonómiájából fakad, hanem a környezet által irányított, meghatározott: neki készül. Az ilyen egyén tulajdonképpen foglya annak a közönségnek, amelynek meghökkentését vagy jóindulatú figyelmét akarja elérni.

Önmagadért közösség (társadalmi önvédelem)

A személyisége védelmezésére, illetve megvalósítására törekvő egyén nem csak addig juthat el, hogy elfordul, elszigeteli magát az elszemélytelenítő külső környezettől. Számos esetben az önvédelem az ellenséges társadalmi környezet megváltoztatásának, átalakításának kísérletébe is átmegy. Ez az offenzív forma az emberiség történelme során újra meg újra megjelenik: mind gyakorlati próbálkozásokban (reformokban, forradalmakban), mind különböző elméleti konstrukciókban. Ugyanakkor feltűnő, hogy ezekben általában nem maga az egyén a társadalmi önvédelem kiindulópontja, és az nem is a személyiség egyediségének biztosítására irányul, hanem valamilyen konkrét feszültség, illetve felszámolásának igénye idézi elő. Ez azért nem meglepő, mert az egyedi személyiség védelmének fontosságára való tömegesebb rádöbbenés társadalmi feltételei (motivációi) in-

kább csak a születési előjogok eltörlése, valamint a polgári rendszer hierarchiáinak megtapasztalása után alakulnak ki.

Az egyén számára a közösségi (társadalmi) önvédelem a pusztán individuálisnál átfogóbb, kiteljesedettebb (következesebb!) forma. Az egyéni elzárkózásnál hatékonyabb megoldási próbálkozásnak mutatkozik a többiekkel való összefogás. Az offenzív, önmegvalósító törekvések lehetősége szintén kiszélesedik.

A kapitalizmussal szembeni alternatívát keresve, számos elképzelés született valamilyen harmonikusabb társadalomról. Ezen elméleti alternatívák sorába illeszkedik a kommunizmusnak mint „szabadon társult emberek” (MEM 23., 81.) közösségének marxi hipotézise. Ennek tagjait áru- és pénzkapcsolatok helyett egyének személyes együttműködése kapcsolja össze. Az „önmagadért mozgalom” beletorkollik ebbe a kommunizmus-hipotézisbe, melynek főbb elemei a következők.

A korabeli egyén kettősen, meghasonlottan létezik: személyes oldala, a „személyes egyén” (MEM 3. 66.) alárendelt szerepet játszik a társadalmi létfeltételeknek kiszolgáltató, személyisége szempontjából véletlen (mondhatni személytelen) oldalához képest. Következtetés: a munkásoknak „meg kell dönteniök az államot, hogy személyiségüket érvényre juttathassák” (MEM 3. 65.). Ami nem kevesebbet állít, mint hogy a személyiség-központú orvoslás a rendszer megváltoztatása.

Egy kapitalizmus utáni világtörténelmi lehetőséget Marx „szabad egyéniségek” társadalmaként, önkéntes társulásaként jellemez, amelynek tagjai maguk hozzák létre (és alakítják át) együttműködésük szabályait.² Az ilyen társulás „az egyének egyetemes fejlődésére... alapozódik” (MEM 46/I. 75.); kiindulópontja és alapegysége a „szabad társadalmi egyén” (MEM 46/I. 109.). Sajátossága, hogy tagjainak személyes kibontakozásán nyugszik a működése: „minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele” (MEM 4. 460.). Ebben a logikában az egész társadalom fejlődése, kiteljesedése valójában abból származik, hogy „önmegvalósító” (vö. MEM 46/II. 86.) tagjai közvetlenül érdekeltek individuális, személyes képességeik fejlesztésében, kibontakoztatásában, gazdagításában. Az „összesség szabad fejlődése” mintegy ennek a következménye, folyománya. Ebből is következően: megkerülhetetlen „alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése” (MEM 23. 553.). (Vagyis ez a társadalmi hipotézis nem valósulhat meg személyiség-központú működés nélkül.)

Mennyiben, miben lehet szabad a feltételezett „szabad egyéniség”? Mindenképpen – ha csak a jelzés szintjén is – szükséges kiemelni három alapterületet.

1. A személyiség („személyes egyén”) felszabadítása a széttagolódás, részekre hullás társadalmi kényszere alól.

A korabeli rendszerben az egyéntől mást kíván a politika, mást a gazdaság, mást a vallás stb. A szabad egyéniségek társadalmának hipotézise viszont személyes viselkedést „kíván” tőle: visszatérést a gazdaságból, politikából, jogból stb. az individuum maga formálta létezésébe. Egy állami bürokratizmuson, továbbá pénzgazdaságon túli, egységes személyiségként való társadalmi élet lehetőségét kínálja.

2. Az individuum felszabadítása a bérmunka alól.

A szabadon társult egyének közös szükségletre (azaz mindannyiuk szükségletére) termelnek. Minden egyes egyén a saját fogyasztási igényeinek arányában vesz részt a termelésben és az előállított javakból a munkája révén részesedik. Tehát önmagáért cselekedve – mintegy módszertani szükségszerűséggel – a társaiért cselekszik. Az egymásrautaltságból, együttlétezésből következően az önkéntes társulásban („a munkát magán belül elosztó” (MEM 46/I. 75.) „társult termelési mód”-ban) nem válik külön az, amit az individuum önmaga érdekében és amit a többiek érdekében tesz. Úgy tevékenykedik a maga szükséglet-kielégítéséért, hogy ezzel egyúttal a többiek szükséglet-kielégítéséért cselekszik.

3. A szabadidő „felszabadítása”

A marxi hipotézisben a társulások termelés fontos mozzanata a gazdaságosság – segítségével lehet csökkenteni a munkát, ezáltal megnövelni a szabadon rendelkezésre álló időt. A tőkés rendszernek – világtörténelmileg tekintve – egyik fő pozitívuma, hogy az egyes termék előállításához szükséges munkaidő megrövidítésével szabadidőt (társadalmi szabadidőt) termel, amely a társulások együttműködésben minden egyén által birtokolhatóvá válik. Ez az idő – úgymond – az „egyén teljes fejlődésére szolgáló idő” (MEM 46/II. 174.); „az egyének szabad, szellemi és társadalmi tevékenysége számára meghódított időrész” (MEM 23. 492.).

A vázoltak szerint, a szabadidő *specifikus* terep az önmagadért cselekvés számára. A személyiség által autonóm módon kitölthető időkeret, amely a pihenésen és a fogyasztáson túl aktív örömök (szabad alkotás, képességkibontakoztatás, önfejlődés, társas tevékenység) lehetőségeit kínálja.

Filozófiai antropológiák különböző képeket rajzolnak az emberről. Egy embereszmény körvonalazása valójában – kimondatlanul is – erkölcsi előírást jelent az egyén számára: „felelj meg az ember eszményképének!” „Tedd magad olyanná, mint az általános eszmény, viselkedj neki megfelelően!” A konkrét egyén és az eszmény között valamilyen etika (erkölcsi felszólítás) közvetít.

A marxi filozófia (itt az 1845 utáni írásokról van szó) némiképp megfordítja ezt a viszonyt: nem valamilyen filozófiai emberfogalommal dolgozik („valóságosan tevékeny emberekből indulunk ki” [MEM 3 25.]), hanem a személyes érdekeltségre alapoz és rámutat a természeti hatalmakkal, idegen társadalmi erőkkal, valamint az egyén belső természeti erőivel szembeni emancipálódásának a történelmi lehetőségére.

A kultúrtörténetben sokszor fogalmazódott meg elképzelés az emberek harmonikusnak gondolt együttéléséről. Az ilyen elméleti megfogalmazásoknál nehezebb feladat a humánus társadalomról alkotott elképzelések gyakorlatba való átültetése. Leginkább azzal találkozni, hogy valamilyen erős hatalommal rendelkező uralkodót próbálnak rávenni az elképzelés bevezetésére. Ezzel a módszerrel szakít Marx, amikor a felvilágosító értelmi meggyőzés helyett a társadalmi érdekeltségre helyezi át a hangsúlyt: az elméleti lehetőség gyakorlati realizálásához „szociológiai hordozót” vél találni a társadalmilag alávetett bérmunkásságban. Ismeretes, hogy ezt az összefüggést a fiatal Marx – meglehetősen absztrakt módon – „filozófia” és proletariátus közös ügyeként is megfogalmazza: „A filozófia nem valósíthatja meg magát a proletariátus megszüntetése nélkül, a proletariátus nem szüntetheti meg magát a filozófia megvalósítása nélkül.” (MEM 1. 390–391.)

Szükséges kiemelni, hogy nem csak a társadalmilag alávetett bérmunkásság, hanem a társadalmilag alávetett személyiség mint egyéniség érdekeltségéről is szól Marx: „A jelen korszakban a dologi viszonyoknak az egyének fölötti uralma, az egyéniségnek a véletlenség általi elnyomása legélesebb és legegységesebb formáját kapta meg és ezzel a létező egyének elé egészen meghatározott feladatot állított. [...] a fejlődés egy egészen meghatározott módjától való megszabadulást írta elő. Ez a jelenlegi viszonyok által előírt feladat egybeesik a társadalom kommunisztikus megszervezésének feladatával.” (MEM 3. 433.)

Továbbá utal arra, hogy bár vannak, akik aktuálisan jól érzik magukat „az egyéniségnek a véletlenség általi elnyomásában”, de a

„személyes egyén” érdeke – mint antropológiai, vagyis elméletileg, ezért hosszú távon megkerülhetetlen összefüggés – ettől még fennáll (vö. a Xenophón-hivatkozás tartalmával).

Marx követői a bérmunkásságra vonatkozó elképzelést kiterjesztik, tovább szélesítik: míg egyeseket a társadalmi helyzetük, addig másokat az erkölcsi meggyőződésük, a lelkiismeretük (ami végső fokon persze az érdekeltségnek egy másik, azaz belső formája) állíthat egy társadalmi forradalom pártjára.

Nem nehéz észrevenni, hogy a marxi kommunizmus-hipotézis a bérmunkásság mellett egy kevésbé hangsúlyozott másik címmel is rendelkezik: a személyes autonómiára törekvő egyénnel. (Ezt annak ellenére szükséges hangsúlyozni, hogy köztük jelentős az átfedés.) Az utóbbiról kimutatható a közvetlen érdekeltsége mind a személyiség kényszerű részekre tagolásának megszűnésében, mind a szabadidő felszabadításában. Ennyiben az elmélet „kihordásában” egyaránt érintett a megélhetési tulajdonnal nem rendelkező bérmunkás osztály és az önállóságra törekvő személyiség. (A személyiségek érdeke tágabb, általánosabb az osztályérdeknél, de nehezen koncentrálnak, egyesíthető – ami magyarázza az intézményesülés nélküli mozgalom-jelleget. Továbbá részben azt is, hogy értelmiségiek miatt vesznek részt nagy számban az intézményesült munkásmozgalomban.)

Ugyanaz – „más betűkkel írva”

Egy régi viccben a kiséger véletlenül rálép az elefánt lábára és nagyon mentegetőzik. Mire az elefánt elnézően: „Nem tesz semmit, fordítva is történhetett volna.” A méretek gyakran nagyon különbözők. A gondolatok, szellemi termékek méretre igazítását pedagógiának is nevezik.

A „Kolima” írója, a Gulágot megjárt Viktor Salamov nézete szerint, a Biblia és a Kommunista kiáltvány ugyanazt mondja, csak más betűkkel írva. Ez persze így nem teljesen igaz, de lehet sejteni, hogy a megállapítás lényegét illetően Salamov mire utal: végső fokon mindkét mű a társadalom alávetettjeinek egyfajta védelmezését célozza. Ezt azért szükséges felidézni, mert Salamov kijelentésének *módszertani* üzenete: azonos tartalom különböző szavakkal, eltérő kategóriákkal is kifejezhető. Továbbmenve: különböző közönségeknek más-más „nyelven”, érveléssel lehet átadni, velük megértetni. Mivel a megszólítandók (címezettek) élethelyzete, világképe, olvasottsága, kulturális érzékenysége nagyon eltérő, a mondandót – a „fogyaszthatóság”,

a befogadás esélyének növelése érdekében – szükséges is többféle módon megfogalmazni.

A többoldalú, többirányú kommunikálhatóság lehetősége a marxizmus-kommunizmus-hipotézisre is áll. Megközelíthető történetfilozófiai nézőpontból. Megközelíthető társadalm szerkezeti szempontból. De megközelíthető az egyedi személyiség oldaláról, személyiségközpontú felfogásként is.

Teljesen félrevezető (bár nem véletlen), hogy a közgondolkodás a kommunizmus-hipotézist *egyoldalúan* közösségfilozófiaként tartja számon, és a „szakmában” is ritkán találkozni vele mint a személyiségek, egyéniségek sokféleségének elméletével. A tudományos irodalom viszonylag keveset foglalkozik az individuális (személyiségfilozófiai, életfilozófiai) oldalával.

Marx – elsősorban történelmi okok miatt – nem az önálló személyiség védelmezőjeként él a köztudatban. Pedig írásainak ilyen olvasata, értelmezése is létezik. Sőt, amikor a hivatkozott kommunisztikus közösségről van szó, annak kiindulópontja, alapegysége és végső célja az egyén (mint „szabad egyéniség”), aki önként, szabad elhatározásából társul és autonóm lényként működik együtt a többiekkel. Ezen aktus nélkül (azaz személyiségek autonóm cselekvése nélkül) a hipotézisként felvázolt társadalom nem jöhet létre.

Kihez szólni?

Több gyakorlati szempont magyarázza, hogy amikor Marx a hivatalos ideológia egyik hivatkozási alapjaként szolgált, jövőképe nemcsak a közfelfogásban tört meg az individuális pillére, hanem a tudományos munkák sem annak személyiségcentrizmusát emelték ki. Jól magyarázható, de kevéssé menthető, hogy ez a szál általában teljesen elsorvadt. (Ehhez kapcsolódik Sartre ismert kijelentése: az egzisztencializmusra addig van szükség, míg a marxizmus vissza nem fogadja magába az egyén problematikáját.) Ezek az írások a szakma mellett általában az olvasó nagyközönséget, illetve a politikai döntéshozókat próbálták valamilyen szinten megszólítani. Mondhatni: „méreetre gyártani” a terméket.

1. Többnyire a tudományos jellegű munkák is rendelkeztek áttételesen bizonyos pedagógiai céllal: megkíséreltek – a közvéleményt közvetlenül alakítandó, illetve igényét kielégítendő – elsődlegesen az intenzívebb társadalmi érdeklődést mutató rétegekhez fordulni.

2. Ha valakinek fontos volt a társadalmi folyamatokba való beleszólás, erre az ideológia területét is megkísérelhette felhasználni. Az, hogy a kor ideológiájának a „marxizmus-leninizmus” számított, lényegében behatárolta, hogy milyen kutatásoknak, írásoknak lehet valami esélye a politikai döntéshozók némi befolyásolására: a tudományos érvek, megfontolások is „jobban mutattak” marxi, engelsi, lenini hivatkozásokkal megtámogatva.

Egyes esetekben viszont ezek a hivatkozások közvetlenül provokatív, a hivatalos ideológiát vagy társadalmi gyakorlatot kritikailag ellentétező célt szolgáltak: a „marxizmus-leninizmust” filológiaiag szembesítették az eredeti gondolatokkal, szövegekkel.³

A hivatalos ideológia kicserélődése nem csak defenzívába szorulást jelent a Marx-értelmezés számára. Azt is jelenti, hogy kiszabadult a politikai „szolgálólány” szerepéből. Ebben a helyzetben a kommunizmus mint „önmagadért közösség” hipotézise mindazok számára érdekessé válhat, akiket foglalkoztat a személyiség autonómiájának kérdése. Aktuálpolitikáktól függetlenné vált elméletként megpróbálhat mindenkit megszólítani, aki érdekeltséget érez személyisége autonómiájának, egyénisége szabadságának kimunkálására, érvényesítésére.

Jegyzetek

- ¹ Vö. Ancsel Éva: *Az aszimmetrikus ember*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989.
- ² Erről bővebben: A civil társadalom szocialista formája Marx elméletében. *Múltunk*, 2001/2–3. Digitálisan: minerva-tuto.22web.org.
- ³ Egy jellegzetes példa. A hetvenes évek elején a budapesti bölcsészkaron a filozófus KISZ-élet „azzal kezdődött”, hogy a gólyák kezébe nyomták egy 1970-ben ott készült, Lenin-idézeteket összegyűjtő műsortervezet szövegét. (Hiszen tudjuk: Leninnél az is olvasható, hogy a szocializmus ott kezdődik, ahol meghaladják az árutermelést.) Nem meglepő, hogy az évfordulós Lenin-műsor megtartását nem engedélyezték.

A közösségi gazdálkodás strukturális közösségisége

A közjavak éppen olyan sokfélék, mint az élet maga. Azok, akiknek valamilyen közük van hozzájuk, mégis azonos alapgondolatokat vallanak. Ha ezeket meg akarjuk érteni, látnunk kell, hogy a közjavak mit jelentenek gyakorlati értelemben, mi volt mindig és mi ma is a szerepük. Ebből következik az is, hogy törődünk az emberekkel. A közjavak nem egyszerűen „javak”, hanem egyszersmind társadalmi gyakorlat is, amely közösségi erőforrásokat és termékeket hoz létre, használ és megőriz. Más szavakkal, a közösségiség gyakorlata rólunk szól. A közösségi gazdálkodásról szóló vita tehát az emberiség önképe-ről folytatott vita is. Tegyük ezért egy lépést hátrafelé, és kezdjük a szemrevételezést a létfeltételekről szóló általános vizsgálódással.

A létfeltételek nem egyszerűen „léteznek”. Az emberi lények tevőlegesen hozzák létre őket. Így minden nemzedék az elődök vállán áll. Létrehozni valami újat, majd továbbadni a jövőendő nemzedékeknek mindazt, amit korábban létrehoztunk, és ha lehet, még tovább is fejlesztettünk, időtlen idők óta az emberi tevékenység része. A történelmi formák azonban, amelyek között ez történt, alapvetően megváltoztak, különösen a kapitalizmusba és a piacgazdaságba való átmenet óta. Bár piacok évezredek óta léteznek, szerepük nem volt annyira központi, mint a jelenkor kapitalizmusában, amelyben már meghatározók. Meghatározzák nemcsak a világkereskedelem szabályait, de globális szinten szervezik meg a termelők és a fogyasztók közötti kapcsolatokat is. Néhány elemző úgy véli, hogy még a piacokon is észlelhető közös gazdálkodásra jellemző gyakorlat. Hiszen, állítják ők, a piac az erőforrások közös használatáról is szól, és olyan szabályok szerint, amelyek lehetővé teszik a piacok lehető legkorlátlanabb és manipulációmentes működését. A piacok azonban nem tartoznak a közösségi gazdálkodáshoz, és érdemes rámutatni miért.

Bár a piacok az emberi tevékenység termékei, a piaci termelést a piac határozza meg, nem az emberi tevékenység. Nem véletlen, hogy

a piacokról úgy beszélnek, mintha tevékeny szereplők lennének. A lapok gazdasági rovataiban naponta olvashatunk arról, mit „csinálnak” a piacok. A piacok döntenek, előnyben részesítenek és büntetnek, esetleg idegesek, bizalmukat veszítik, vagy óvatosan reagálnak. Mindennapi tevékenységünk a piac irányítása alatt zajlik, nem pedig fordítva. Elég egy pillantást vetni a fenti tényekre, hogy lássuk mennyire világos ez. A kormányok által hozott szabályok először a piac alapelveit veszik figyelembe, de csak kiegészítőkként működnek, hogy a piaci hatásokat egyik vagy másik irányba tereljék.

Az egyik irány jelentheti a piaci hatások tompítását, hogy bizonyos társadalmi célokat érjenek el vele. Ennek fényében a központi tervgazdaság mint állítólagos alternatív elképzelés, nem egyéb, mint a piac szabályozásának egyik radikális változata. A másik irány jelentheti olyan szabályok kidolgozását, amelyek a piaci mechanizmusok virágzását segítik elő, abban a reményben, hogy mindenki jobban jár, ha az egyének saját önző anyagi érdekeik szerint cselekszenek. A különböző közgazdasági irányzatok tükrözik ezeket az elképzeléseket. Mind abból indulnak ki, hogy a piacok működnek, és a lényeg annak optimalizálása, hogyan működjenek. Közös sajátosságuk, hogy egyikük sem kérdőjelezi meg a piacot magát. A piacot ezért nevezik néha „másodlagos természetnek” (Fisahn 2010), a természet és a természeti törvények megnyilvánulásának, amely megkérdőjelezhetetlen, és amelyet alkalmazni kell.

A piacnak és a gazdaságnak mintegy természeti lényként történő kezelése Polányi Károly közgazdász arra készítette, hogy a társadalom és a gazdaság viszonyának felcseréléséről beszéljen: „Ahelyett, hogy a gazdasági rendszer lenne beágyazódva a társadalmi viszonyokba, a társadalmi viszonyok vannak beágyazódva a gazdasági rendszerbe (Polányi 1957).” A kapitalizmus kezdetei előtt, hasonló módon, csak a vallási törvényekre tekintettek úgy, mint amelyek önálló életet élnek. Az alapvető felfogás az volt: „Istent vagy a piacot nem tudjuk szabályozni, csak jóindulatukat próbálhatjuk meg elnyerni, esetleg könyöröghetünk nekik, vagy alkalmanként túljárhatunk az eszükön, de nem tudjuk őket ellenőrzésünk alá vonni.” A piacok esetében a gazdasági jövőmondók azok, akik magukra vállalják az isteni akarat megfejtését. Ők értelmelik az elkerülhetlent.

A közösségi gazdaság nem piac, ahogy fordítva sem. Az alapelv az, hogy akik létrehozzák a közvagyonot, a szabályokat is maguk teremtik önmaguknak. De képesek-e erre az emberek? Nem jobb bízni egy láthatatlan és személytelen, de általános érvényű gépezetben, ahelyett,

hogy önmagunk fogalmazzunk és vitassunk meg szabályokat? Ezzel el is jutottunk az emberi létezés különböző koncepcióinak magvához: a piaci felfogás szerint a *homo oeconomicus* féle egyének saját hasznukat maximalizálják.¹¹ Elszigetelődött emberek ők, akik önmagukra és a saját hasznukra gondolnak. Csak a piacra lépéssel válnak társadalmi lényekké.

Társadalmi kapcsolataikat ezek az elszigetelt egyének nem maguk határozzák meg. Mint láttuk, átadják magukat a piac működésének, és megpróbálnak hasznot húzni belőle. Csak hogy teljesen egyértelműen fogalmazzak: elszigetelt egyének alárendelik magukat egy személytelen hatalomnak, amely nem a sajátjuk, de csatlakozva hozzá, magukévá teszik annak logikáját. Ekkor lehetőséget kapnak arra, hogy a fogyasztás révén létrehozzák és megerősítsék saját egyéniségüket. A fogyasztás egyben az a közeg, amelyben a társadalmi élet zajlik. Más szóval, a piac nemcsak az elosztás tere, hanem olyan tér is, ahol emberek kapcsolatot teremtenek egymással és identitásokat hoznak létre. Mivel a fogyasztás azonban nem teremt valódi közösséget, és sokan még csoportokban is elszigetelve érzik magukat, a kényszerhelyzetből egyetlen kiút látszik, a még több fogyasztás. A fogyasztás tehát még több fogyasztást eredményez, ami összhangban van a gyártó azon érdekével, hogy növelje eladásait. Mindez egyben tökéletesen kielégíti a tőkés gazdaság igényét a folyamatos növekedésre. A fogyasztók viszont képtelenek „kivásárolni magukat” a társadalmi elszigeteltségből. A piacok a strukturális elszigetelődésre épülnek, és azt folyamatosan újratermelik.

A strukturális elszigeteltség nem azt jelenti, hogy nem találkozunk egymással, vagy nem működünk együtt. A piacon történő együttműködésnek mindig van viszont egy, a versengés által okozott keserű mellékíze.²² Együttműködünk, de azért, hogy versenyhelyzetben jobban helytállhassunk. A versengés alapul vett szükségessége miatt, az együttműködés egyszersmind feltételezi az elkülönülést is. Az egyik cég sikere a másik kudarca. Az egyik ország kereskedelmi többlete a másik kereskedelmi hiánya. Az egyik ember sikeres állaspályázata a másik ember visszautasítását jelenti. Az egyik személy zöld kártyája a másik ember deportálását eredményezi. A piacoknak ezt a vonatkozását nevezem strukturális kirekesztésnek. Mindkét szempont, a strukturális elszigeteltség és kirekesztés, pókhálószerűen vonja be cselekedeteinket, gondolatainkat és érzelmeinket. Meghatározzák, hogy az ember mit tekint normálisnak a mindennapi életben. Ha a díszhal anélkül képes végtelen körökben úszni a gömb-

akváriumban, hogy magától értetődő természetességgel az üvegnek ütközzön, könnyen az a téves képzetünk támadhat, hogy a végtelen óceán szabadságát élvezzi. Ha viszont ellen akarunk állni a strukturális elszigeteltségnek és kirekesztettségnek, akkor a fentieket ellensúlyozó formákra és terekre van szükségünk. A korábban tárgyalt fogyasztás mellett a családi és egyéb közösségi kapcsolatok játszanak központi szerepet. Rendszeresen megfigyelhető, hogy akik elveszítik személyes kapcsolataikat, hamar a tényleges elszigeteltség és kirekesztettség helyzetében találják magukat.

A szerkezeti elszigeteltség és kirekesztettség maga után von egy másik viselkedést, amit én strukturális felelőtlenségnek nevezek. Szinte senki nem akar senkit eljelentékteleníteni, szinte senki nem akarja, hogy az ő előnyeieért mások fizessenek, de ez mégis naponta megtörténik. A piacokon való elszigeteltség és elhatároltság azt is jelenti, hogy képtelenek vagyunk felfogni vásárlásaink következményeit. Lehet, hallottunk arról, hogy Kongóban milyen kegyetlen és embertelen körülmények között bányásszák ki azt az alapanyagot, amelyből a mobiltelefonok gyártásához szükséges tantált kivonják, de vajon lemondunk a mobiltelefonról emiatt? Arról is hallottunk, hogy van, ahol a pólókat gyermekmunkával állítják elő, de odafigyelünk-e erre, amikor veszünk egyet? A környezetszennyezés egy részét az alumínium okozza. Tudjuk egyáltalán, mely termékek tartalmaznak alumíniumot?

Mindez csak néhány a számtalan példából, amely bizonyítja, hogy piaci körülmények között lehetetlen személyes felelősséget tanúsítani. A tömeges bojkott vagy a széleskörű nyilvánosság mozgósítása nélkül az egyes fogyasztó vásárlási magatartása nem változtathat a munkakörülményeken vagy a termelés környezeti hatásain. Ebből a szempontból tehát a pénz nagyon silány közvetítő eszköz. Minden próbálkozásunk, hogy a piaci tevékenység káros következményeit utólag megzabolázzuk, egy soha véget nem érő gürcöléssé válik, ami gyakran kudarcot vall, néha szörnyűséges kudarcot, mint pl. a globális széndioxid-kibocsátás korlátozására tett erőfeszítéseink.

A közösségiség azt mutatja, hogy van más lehetőség. Az emberek ott egymáshoz kapcsolódnak. Közösségi erőforrásokat használnak és szabályokat hoznak azok megőrzése vagy gyarapítása érdekében, illetve megkeresik a működtetésükre legalkalmasabb társadalmi formákat. A kiindulópont mindig az érintett emberek szükségleteinek alapulvétele, és azok a szükségletek mindenkinél mások. A közösségi társadalomban az emberiség magától értetődő modellje nem az egyének elvont egyenlősége, hanem konkrét egyediségük.

Az emberek gazdag egyéniségükkel tevékenyen részt vesznek a közösségi folyamatokban. Ebből világosan következik az is, hogy ha az erőforrások és a termékek különbözők, és ha a résztvevő személyek egyedi individuumok maradnak, akkor ott a piaci egyenszabályok nem működhetnek. Ez a közösségben azért nem okoz gondot, mert a piaccal ellentétben, a szabályokat maguk a közösség tagjai alkotják meg. Működőképes szabályokat hozni nem egyszerű feladat, és néha kudarchoz vezet, de számtalan közösségben jól működik, mert tartják magukat a siker bizonyos előfeltételeihez.

Az önszerveződés akkor működik, ha az önrendelkezés tényleges. Ezért a szabályalkotás során, történjen az egyhangúlag vagy megalapodásos módon, az egyik fő szempont, hogy a résztvevők eltérő szükségleteit figyelembe vegyék. Létfontosságú, hogy a résztvevők érezzék a tisztességességet. A tisztességesség nem ugyanaz, mint a formális igazságosság, hanem olyan egyezségeket takar, amelyek ellen senki nem kíván fellépni. Többek között ez is megkülönbözteti a piactól, ahol az egyenértékű csere formálisan igazságos ugyan, mert az eszményi piacon azonos gazdasági értékek cserélnek gazdát, de ez csak az átlagok szintjén igaz, ezért az egyes esetekben sokszor nem-hogy igazságtalan, hanem egyenesen csalárd.

Ne tévesszük szem elől, hogy a saját hasznukat maximalizálókt az olyanok kárára teszik, akiknek a terheket viselni kell. Az egyenértékű csere azt is jelenti, hogy azonos árakban eltérő termelékenység tükröződik, vagyis különböző mértékű erőfeszítés szükséges azonos ár eléréséhez. A fejlődő országoknak jóval keményebben kell megdolgozni ugyanazért a pénzért, mint az iparosodott országoknak. Igazságos ez? Nem. A piac figyelmen kívül hagyja a különbségeket, a közösség ügyel rájuk. Mi több, a piac félrelöki a különbségeket, a közösségek táplálkoznak belőle. Ha alig néhány rizsfajta maximális profitot eredményez, az összes többit kiszorítják a piacról. A közösségi gazdaság résztvevői ezzel szemben tudják, hogy a sokféleség érték, nem pedig a haszon maximalizálása előtt tornyosuló akadály. Nagyobb kreativitást, változatosságot és tanulási lehetőséget, összesében jobb életminőséget jelent.

Az önszerveződés kudarcot is vallhat. Különösen akkor lehet sikertelen, ha idegen gondolkodás fertőzi meg a közösségi gyakorlatot, ami különböző formákat ölthet. Például, ha egy erőforrás használói között a véges erőforrást egyenlő arányban (formálisan igazságosan) felosztják, előfordulhat, hogy egyének azt tisztességtelennek tartják. Ilyen lehet az, ha az erőforrás alacsony értékű vagy az érintett sze-

mélyek szükségletei mindenki számára nyilvános okokból eltérők. A formálisan egyenlő elosztást figyelembe veendő kritériumokkal kell kiegészíteni, amíg a dolgot mindenki tisztességesnek nem érzi.

Ha a tisztességéséget elhanyagolják, felmerül a veszély, hogy a haszonmaximalizálás egyéni stratégiái felülkerekednek. A piaci gondolkodás beszivárog a közösségbe. Elég, ha egy személy elkezdi a többiekre ráerőltetni egyéni céljait, mert az a tisztesség szempontjait még jobban aláássa. A többiek ezt hasonlóval viszonozzák, és beindul a hanyatlás örvénye, ami az önszerveződés kudarcához vezet. A piac ideológusai ismerik ezt a hatást és alkalmazzák is a közösségi gazdálkodás elpusztítására. Példa erre, amikor Peruban (de máshol is), azt javasolták, hogy a földet – ami klorábban közös használatban volt – osszák föl a bennszülött lakosság tagjai között egyenlően és nevesített tulajdonjoggal. Formális értelemben ez természetesen igazságos. A közösségek tagjait elszigetelt, haszonmaximalizáló egyénekké akarták változtatni. A bennszülöttek visszautasították a tervet, mert felismerték, hogy ez veszélyezteteti megszokott életmódjukat.³³

A közösség csak akkor működik, ha mindenki a tagja és senki nincs kizárva. A közösségiség együttműködésre épül és együttműködésre ösztönöz, lehetővé teszi a felelősségteljes cselekvést, és meg is követeli azt. Ebben az értelemben a közösség társadalmi gyakorlata strukturális közösségiséget képvisel. A közösségi projektek a gyakorlatban vetik el a *homo oeconomicus* mintáját. Senkinek nem kell bizonyos jellemzőkkel rendelkeznie, hogy részt vehessen a projektekben, viszont sokakat megváltoztat, ha rendelkeznek ilyenekkel. A közösségekben mindenki akként élhet, ahogy mindig is létezett. Társadalmi lényként, másokkal együtt alakítva létfeltételeit. A piaci gondolkodással szemben, az egyén itt nem nyerhet semmit azzal, ha mások rovására próbál meg érvényesülni. A közösségiség gyakorlatának megértésében központi jelentőségű annak tudatosítása, hogy saját szükségleteinket akkor veszik figyelembe, ha a közös tevékenységnek mások szükségletei is részét képezik. A közösségiségnek ezt a szempontját strukturális befogadásnak hívom. A zulu és xhosa nép *ubuntu*-filozófiája⁴⁴ ezt így fogalmazza meg: „Vagyok, mert te is vagy, és csak akkor lehetek, ha te is vagy.”

Ez egy egészen nyilvánvaló dolgot fejez ki, ami csak azért tűnik különlegesnek, mert kicsi korunk óta arra idomítanak minket, hogy egyéni küzdelmet folytassunk a többiekkel szemben. A kiválasztás meghatározza iskolai élményeinket, mert érvényesülési lehetőségeink az életben nagyban függenek az osztályzatainktól. A kiválasztás gépezetével a piacon is találkozunk, amikor munkaerőnk vagy a

termékeinket kell értékesíteni. Válogatnak közöttünk akkor is, amikor öregek vagy betegek vagyunk és aggódunk, hogy megkapjuk-e a megfelelő ellátást. A szelekció a strukturális kirekesztés eszköze, és a piac logikáját alkalmazza. Ami nem hoz pénzt, az kihullik a rendszer résein.

Természetesen a közösségiségnek is vannak határai, és el kell dönteni, mi van ezen belül és mi nem. Elinor Ostromtól megtanultuk, hogy az efféle határok kijelölése fontos, legalábbis a versengő közjavak esetében.⁵⁵ A közösségi gazdálkodásban azonban egészen más logika működik, mint a piac színpadán. A hozzáférés és használat előfeltétele lehet a helyi kapcsolódás, munkával való hozzájárulás és a közjavak sajátos használata. A nyílt hozzáférésű használat példának okáért a nem vetélkedő, nem korlátos javak esetében – ilyenek az együttműködéssel szerkesztett honlapok, mint a Wikipédia, vagy a szabad szoftverprogramok – nagyon észszerű. Az ilyen szabályok segítenek elkerülni az erőforrás alulhasználatát, ami a feladásukhoz vezethet. Ezzel szemben, a versengő és korlátos javak, mint a föld, a víz vagy a halállomány esetében más szabályok kellenek, mert ezeknél a túlhasználat jelenti a veszélyt.

A közösségi gazdálkodás sikerében döntő szempont, hogy a közösség mely szabályokat ismer el észszerűnek és szükségesnek. Az elsődleges szempont itt nem az, hogy megéri-e valami, hanem hogy mi tartja fenn a közösséget és annak erőforrásait úgy, hogy minden érintett hosszú távon élvezheti az áldásait. A társadalmi forma önmagában értékes, mivel a közösségi kapcsolatok a viták rendezésének fő csatornáit. A konfliktusokat egyébként is úgy kell megoldani, mint már kifejtettem, hogy az eljárást és annak végeredményét mindenki tisztességesnek érezze.

A közösségiség tehát strukturálisan teremti meg a résztvevők felelősségét az erőforrások és a közösségi kapcsolatrendszer megőrzéséért, míg a piac erre általában nem képes. A közösségek tagjai döntenek az érintett társadalmi folyamatok alakításáról, ezért felelősséget is vállalhatnak cselekedeteikért. Ez egyben kötelességük is. A közösségi gazdaságban foglalkozni lehet az egymásnak ellentmondó célokkal és eltérő igényekkel, még mielőtt bárki tesz valamit. A piacon ezzel szemben először jön a cselekvés, a következményekkel csak utólag foglalkoznak. A piac csak ritkán képes közvetíteni az eltérő igények között, vagy különböző megoldásokat kigondolni, hiszen a profitmaximalizálás a döntő választási szempont.

Ezekkel a piaci ellenmondásokkal mindannyian tisztában vagyunk. Jó autóutakon szeretnénk közlekedni, de ellenezzük, ha azt a házunk

előtt akarják elvezetni. Szeretnénk, ha környezetbarát energia váltaná fel az atomerőműveket, de tiltakozunk, ha szélenergiák teszik tönkre a tájat. Zavar minket, ha túlhalásszák a halállományt, de elvárjuk, hogy friss, olcsó hal kerüljön az asztalunkra. A különböző szükségletek és célok ellentétben állnak egymással, és az kerekedik felül, amelyik a legtöbb piaci és politikai erőt képes mozgósítani. Először kész helyzetet teremtünk, csak utána rágódunk a következményeken.

A közösségi gazdálkodásban az emberek kezdettől fogva közvetíteni tudnak a különböző vágyak és szükségletek között. Az állattenyésztők előre meg tudnak egyezni a legelő közös használatáról, majd újra és újra megtehetik azt, hogy elkerüljék a közös erőforrás túlhasználatát. A halászok megegyezhetnek a halászati kvótákban, ellentétben a nemzetállamokkal, amelyek mind maguknak követelik a maximális hasznosítás jogát. A szabadszoftver-projektek tagjai előre megegyezhetnek a prioritásokról. Kevin Hansen filmes a közösségiség mindent átfogó felelősségérzetéről beszél: „A közösségi megközelítés magába foglalja és feltételezi a mindenkire vonatkozó jogokat és kötelességeket. Senkit nem hagynak ki. E logika szerint, a közvagyon minden kezelőjének (ez lényegében mindenkit jelent) kötelessége a felelősségvállalás – azokért is, akik nem szólalnak meg... Ez nemcsak azokat a gyermekeket, időseket vagy fogyatékosokat jelenti, akik képtelenek kiállni önmagukért, hanem a jogfosztottakat, a szegényeket, a bennszülötteket is, és minden más emberi lényt, akik a politikában és a gazdaságban hagyományosan nem tudták a hangjukat hallatni.”⁶⁶

Bár elvi és strukturális szempontból a közösségiség logikájának része mindenki befogadása, ez nem önműködően történik, hanem szándékosan kell megvalósítani. A megállapodások alakításában való részvétel elvi szabadsága egyben szükségszerűség is. Ez is eltér a piaci kapcsolatoktól, ahol a szabályokat kívülről és egységesen határozzák meg. Az a változat érvényesül, amelyik pénzt hoz. A közösségeknek maguknak kell meghatározniuk a megfelelő szabályokat, az egyes helyzetekben és az azokban érintett személyek számára. Ebben a folyamatban a kísértés, hogy valaki mások kárára hasznot húzzon, általánosan jelen van, a piac logikájából származik. De a másik számára meg én vagyok a másik. Ha mások kárára érvényesülök, ők is azt teszik majd (vagy kiközösítenek). Ez lenne a mélybe rántó örvény kezdete, ami jól ismert fejlemény. A cég, amelyik gyorsabban csökkenti a béreket, több megrendeléshez jut. Az pedig, amelyik megnyirbálja a juttatásokat, könnyebben kap hitelt a túléléshez. Ez a piac logikája,

ahol a többség a végén veszít, de a győztesek sem lehetnek biztosak benne, hogy legközelebb nem lesznek-e a vesztesek között.

A közösségi gazdálkodást és a strukturális közösségséget, a befogadást, és a résztvevők által kialakított felelősséget csak akkor teremthetjük meg, ha szembeszállunk a kirekesztés logikájával. Ez soha nem könnyű, de mindig erőfeszítésre érdemes tett.

Jegyzetek

- ¹ Lásd Friederike Habermann írását számunk 49–56. oldalán.
- ² Lásd: Michel Bauwens: *Peer-to-Peer Economy and New Civilization Centered Around the Sustainance of the Commons*. In: David Bollier & Silke Helfrich (eds.): *The Wealth of the Commons. A World beyond Market & State*. Levellers Press, 2012. <http://wealthofthecommons.org/essay/we-are-not-born-egoists>.
- ³ Lásd <http://womblog.de/2011/05/27/peru-vorschlag-der-individuellen-landtitelvergabe-fr-indigene-stt-auf-kritik/> valamint Dirk Löhr: *The Failure of Land Privatization: On the Need for New Development Policies*. In: David Bollier & Silke Helfrich (eds.): i. m.
- ⁴ Az „ubuntu” szó jelentése kb.: emberség, felebarátaink szeretete, közösségi szellem.
- ⁵ A versengés koncepcióját Silke Helfrich fejti ki: *Common Goods Don't Simply Exist – They Are Created*. In: David Bollier & Silke Helfrich (eds.): i. m.
- ⁶ <http://vimeo.com/25486271>

Hivatkozások

- Fisahn, Andreas. 2010: *Die Demokratie entfesseln, nicht die Märkte*, Köln, PapyRossa Verlag
- Polányi, Karl 1957: *The Great Transformation*. Boston, Beacon Press. (Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.)

(Fordította: Sebestyén György)

A fordítás alapjául szolgáló szöveg: David Bollier & Silke Helfrich (eds.): *The Wealth of the Commons. A World beyond Market & State*. Levellers Press, 2012. <http://wealthofthecommons.org/essay/we-are-not-born-egoists>.

Az eredeti mű: Silke Helfrich und Heinrich-Böll-Stiftung (Hg.): *Commons – Für eine neue Politik jenseits von Markt und Staat*. Bielefeld. transcript Verlag, 2012. 39–44. 58–65.

<https://www.boell.de/sites/default/files/2012-04-buch-2012-04-buch-commons.pdf>

Nem születünk önzőnek

Egy nő levelet ír, és a tolla leesik a padlóra. Áthajol az asztalon és megpróbálja felvenni, de nem éri el. Egy kisfiú észreveszi, hogy segíteni tud. Odamegy, felveszi a tollat és odaadja a nőnek.

Ezt a kísérletet húsz hónapos gyerekekkel végezték. A kezdő szakaszban szinte kivétel nélkül boldogan segítenek a felnőtteknek, akik leejtenek egy tárgyat és nem tudják felvenni. A gyerekeket azután véletlenszerűen három csoportba sorolják. Az elsőben a felnőttek nem reagálnak a gyermekek segítségére, a másodikban a felnőtt megdicséri őket, a harmadikban a felnőtt egy játékkal jutalmazza a gyermeket. Az eredmény: míg az első két csoportban a gyermekek magától értetődő természetességgel tovább segítenek, a harmadik csoportban levő gyermekek többsége csak akkor tesz meg, ha jutalmat kap (Warneken/Tomasello 2008).

Richar David Precht filozófus „Hogyan ne legyünk egoisták” című könyvének egyik fejezete a „Mit tesz a pénz az erkölccsel” címet viseli. A szerző megható jelenetként hivatkozik egy nagyon hasonló kísérletre, amelyet 14 hónapos gyerekekkel végeztek, akik segítettek a felnőtteknek, hogy kinyissák egy konyhaszekrény ajtaját (Precht 2010, 314). A Max Planck Intézet lipcsei Evolúciós Antropológiai Tanszéke által végrehajtott kísérletek online is megtekinthetők.¹ A harmadik csoportba sorolt gyermekekkel rögzített jelenetek azonban nem láthatók, és hogy őszinte legyek, nem is szívesen nézném meg őket, mert csak elszomorítanának.

Az alkalmazottak anyagi ösztönzéséről szóló egyik cikk – „A gumimaci effektus” – jól dokumentálja, hogy a külső ösztönzés milyen perverz hatással tud lenni az emberek motivációjára:

Egy születésnap gyerekekből mesélj el egy izgalmas történetet kalózkodról, sárkányokról és elsüllyedt kincsekről. Utána rajzoltass a gyerekekkel képeket a történetről. A kicsik nagy lelkesedéssel látnak munkához és barlangokat, tengeri szörnyeket és kalózhajókat rajzolni, számos részletet is feltüntetve. Utána a kísérlet úgy módosul,

hogy belekerül egy ösztönző rendszer. A gyerekek minden elkészült képért egy maci formájú kis gumicukorkát kapnak. A kicsik repesnek az örömtől, de rövidesen nyilvánvalóvá válik, hogy a gyerekek két csoportra oszlanak. A „művészek” továbbra is változatlan lelkesedéssel szentelik magukat műveiknek és örömmel fogadják a jutalmat, mint pozitív mellékhatást. Az „üzletemberek” azonban átállnak a tömegtermelésre és egyre nagyobb sebességgel és trehánysággal ontják az egyszerű képeket, és kupacokba halmozzák a gumimacikat, hogy sikerükkel eldicsekedjenek. Az alkotásba belemerült „művészek” észlelik az „üzletemberek” gumimaci halmait, és lassan, de biztosan elveszítik érdeklődésüket saját képeik részletei iránt. [...] Ekkor jön a kísérlet utolsó szakasza: a játékszabályok ismét megváltoznak, azzal az indoklással, hogy elfogytak a gumimacik. Hirtelen nem csak az „üzletemberek”, de a „művészek” is elveszítik minden motivációjukat. Az ösztönző rendszer bevezetése és felszámolása a természetes hajtóerők által üzött kis csibészek lelkes csapatát rosszkedvű, unott nyájává változtatta.²

A felnőttekkel végzett vizsgálatok hasonló eredményekre vezetnek. Uri Gneezy izraeli közgazdásznak feltűnt például, hogy amikor hároméves kislányának óvodájában bevezették a büntetést azokkal a szülőkkel szemben, akik késve mentek a gyerekeikért, az nem a kívánt eredményt hozta. Ezért munkatársával, Aldo Rustichinivel megszámtolták, hogy tíz másik haifai óvodában hányszor késtek a szülők. Ezt követően tíz sékel (kb. 3 USD) büntetést szabtak ki azokra, akik tíz percnél többet késtek. Az eredmény az lett, hogy a későn érkező szülők száma átlagosan megkétszereződött. Ezen az sem segített, hogy a büntetést később eltörölték. Ami korábban közösségi erény volt – tekintettel lenni az óvónőkre – egy anyagi mennyiséggé fokozódott le, ami még kevésbé hatott a szülők felelősségérzetére. A szülők számára a tény, hogy a „késés” megint „ ingyenessé” vált, csak egy további anyagi előnyként jelenhetett meg (Gneezy és Rustichini 2000).

Precht a pénz különös hatalmáról beszél, amely „elpusztítja egyéni sajátosságaink iránti érzéseinket mindaz iránt, ami ritka és mulandó a pillanatban és a meghittségben. Ahol a pénz uralkodik, minden fakó és lényegtelen. Az élet teljesen tárgyiasultnak látszik, olyan mértékben, hogy a pénzen kívül minden közömbösnek tűnik” (Precht 2010, 319).

Az együttműködési játszmák, amelyeket közgazdászok felnőttekkel játszatnak, eleinte szintén ellentmondanak az emberiségnek a

„homo oeconomicus” kategóriájába való besorolásának, amely pedig a tudományág alaptételi közé tartozik. Ahelyett, hogy igazolnák „az ember mindig saját érdekei szerint cselekszik” tételt, arról tanúskodnak, hogy a résztvevők hajlanak a tisztességes viselkedésre, de csak addig, amíg valaki meg nem teszi az első önző lépést (Precht 2010, 394).³ Nem is meglepő tehát, ha más diákokkal összehasonlítva, az üzleti és közgazdasági tanulmányokat folytató diákok azok, akik elsőként hagynak fel az együttműködő stratégiával, és alkalmaznak önző stratégiákat, hiszen minden napjuk a homo oeconomicus tanulmányozásával telik.

A legnagyobb ilyen jellegű kísérletnek, a modern monetáris gazdaságnak, mindannyian részesei vagyunk. Az is a homo oeconomicus gondolatára épül, amelyet a német Duden Idegen Szavak Szótára (2005) az alábbiak szerint határoz meg: „olyan személy, akit kizárólag a gazdasági célszerűség megfontolásai vezérelnek”. A második meghatározás úgy írja le a fogalmat, mint amely a „jelenkor embere önmagában” – utalva a fentiek szerint az önzésre, a versengési hajlamra és arra a szokásra, hogy az életet a hasznosságra egyszerűsítse.

Homo Oeconomicus című könyvében Gebhard Kirchgässner közgazdász a fogalmat – mint „nem teljesen ellenszenves” lényt – védelmébe veszi, mondván, hogy az csak „közömbös és észszerű”, mint a pap és a levita az irgalmas szamaritánus példabeszédében, aki látta ugyan a férfit, akit rablók támadtak meg, de elment mellette. Mivel nem fűzte hozzá személyes kapcsolat, lényegtelen volt számára, hogy az illető jól van-e vagy nem (Kirchgässner 2000, 47). Szerinte pontosan ez a modern közgazdasági elmélet előnye: „Az emberi fajról reális képet alkot, és [...] nem állítja, hogy különböző körülmények között jobba válik” (2000, 27). Precht más következtetésre jut: „A hasznosság szigorú és kemény számítás, a kíméletlenség és a mohóság nem az ember fő hajtóerői, hanem célzott tenyésztés végeredményei. Ezt a folyamatot, Charles Darwin fő művének gondolatmenetét követve, akár »Az önzés eredete tőkés kiválasztás útján« címmel is illethetnénk” (Precht 2010, 394).

Az elmúlt több mint két évtizedben a feministák egy poszt-strukturális megközelítés lehetőségét vitatták meg, amely elméleti fogalomrendszerével egyaránt leírja az egyének mély összefonódását társadalmi környezetükkel és önmaguk folyamatos felépítését, ezáltal meg is változtatva a viszonyrendszert. Emiatt a testünk, az

érzelmeink és az empátia csak azzal együtt képzelhető el, ami nyomot hagy rajtunk, hiszen nem csak egy üres lap vagyunk, amelyet passzív tárgyként a társadalmi párbeszéd tölt meg szöveggel. Biztosan nem vagyunk autonóm módon gondolkodó és érző egyének, hanem inkább a társadalom tagjai, teljes lényünkkel illeszkedve abba (Habermann 2008).

De honnan származzon az empátia, ha nem tőlünk, emberektől. Az epigenetika megállapításai azt mutatják, hogy az emberi biológia, beleértve génjeinket is, elképzelhetetlen a környezeti hatások nélkül. A Kanadában élő orvos és szerző, Máté Gábor is azt hangsúlyozza, hogy senki sem választható el a környezettől, amiben felnőtt. A genetikai érvelés lehetővé teszi, hogy bárki megkérdőjelezze a társadalmi, politikai és gazdasági tényezők szerepét, és helyette az emberi természet alapvető és megváltoztathatatlan mivoltára hivatkozzon. Ezért aztán jelenlegi társadalmunk, amely a versengésre épül, áldozatává válik annak a koholmányoknak, hogy az emberek természetüknél fogva versengők, énközpontúak és önzők. Ennek az ellenkezője igaz: emberi természetről csak egyetlen vonatkozásban beszélhetünk, ez pedig bizonyos emberi szükségletek megléte.

Emberi lényekként társakra és szoros kapcsolatokra van szükségünk. Arra, hogy szeressenek minket, kapcsolódjanak hozzánk, észrevegynenek és [...] elfogadjanak olyannak, amilyenek vagyunk. Ha ez a szükségletünk kielégül, akkor fejlődőképes, együttérző és együttműködésre képes egyénekké válunk, akik empatikusak mások iránt.⁴

Jelenlegi társadalmunkban azonban gyakran az ellenkezője figyelhető meg, ami számos jellemvonásban megnyilvánul.

Anélkül, hogy ezeket a szükségleteket alapvetőnek és történelemtől függetlennek vélelmeznék, a posztstrukturalista feminizmus arra utal, hogy amennyiben ezek a szükségletek nem elégülnek ki, akkor a szubjektum lelkében melankólia formájában jelennek meg. Hanna Meissner megfogalmazása szerint, „olyan veszteség ez, amely meggyászolhatatlan, mert nem tudatosul bennünk, hogy veszteségről van szó, mert az elveszett lehetőség, vagy amelyből kizáródtunk, a jelképrendszer keretén belül fel sem merül mint valós lehetőség” (Meißner 2008, 30).

Nyilvánvaló, hogy mindez mi jelent egy boldogabb társadalom keresése szempontjából. Minden alkalommal, amikor valaki azt állítja, hogy nem létezhet jobb társadalom vagy jobb gazdasági modell,

amely önzetlenebb – mivel „az emberek már csak ilyenek” –, Richard Precht szavait szegezhetjük szembe velük: „Nem önzőnek születünk, azzá tesznek minket” (Precht 2010, 316).

Precht szerint a felismerés, hogy az anyagi jutalmazás jellemromboló hatású, mélységesen felkavaró szempont, mivel az egész gazdasági rendszer ilyen természetű cserekapcsolatokra épül. És ha a gazdaság valóban az etika folytatása más eszközökkel, ahogy Karl Homann közgazdász és a hozzá hasonlók állítják, akkor fel kell tennünk a kérdést: miféle etika az, amely tízezrek éhhalálát okozza minden nap? Ők azok, akik a piaci cserekapcsolatokban nem tudnak ellenértéket felajánlani.

Ennek megfelelően, az a kérdés is felmerül, hogyan tudják az emberek kivonni magukat a pénz ilyen hatalma alól, anélkül, hogy „a teljes gazdasági rendszer bírálatairól” lemondanak, amit még Precht is egy ábrándnak tart. Harald Welzer szociálpszichológus az ún. reálpolitikát az illúziók politikájának tartja, figyelembe véve, ahogy az emberek elfordítják tekintetüket a globális társadalmi katasztrófákról. Erre való tekintettel, állítja, csak az utópikus politika reális.

A növekedés – és a vele rokon múltbeli elképzelések, pontosabban álfogalmak – bálványozása és szentként való tisztelése illuzórikus realitásokat eredményez, ahogy valójában a reálpolitika is csak egy olyan status quo teremtése, amely már nem létezik. Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi reálpolitika az illúziók politikája és az utópizmus a realizmus, mert az utópikus cselekvés, az utópikus életelvek szerinti cselekvés mégiscsak reális, mert előfeltételként kezeli, hogy nem folytathatjuk így tovább és alapvető átalakításra van szükség, amely a létező gyakorlat szemszögéből [...] valójában nem is átalakítás, hiszen a gyakorlat keretrendszerét magát kell átalakítani.⁵

Weizer PPrecht – a radikális társadalmi és ökológiai megújulás demokratikus eszközökkel való elérésére vonatkozó – kérdését a „kulturális gyakorlat” megváltoztatása melletti érveléssel válaszolja meg, mivel azt politikainak kell tekinteni.⁶

A feministák évtizedeken át a mindennapi élet „ellenzéki gyakorlataiban” (Carola Moeller) meglevő helyi kiindulási pontokat határozták meg egy másféle gazdasági rendszer alapjaiként. Ez nem azt jelenti, hogy a politikai élet más szinterei lényegtelenek, hanem azt, hogy a folyamat sarokköve a napi gyakorlatunkon való olyan változtatások összessége, amely végül képes átalakítani a gyakorlat kereteit képező

rendszer. Ha képesek leszünk megérteni, hogy az ember csak a környezetével összefonódva képes létezni, akkor megértjük azt is, hogy a gondolkodás és cselekvés új távlatai csak a megváltozott környezettel kölcsönhatásban jelennek meg, vagyis a megváltozott anyagi-gazdasági életmód keretei között.

„A társadalom jelentős mértékben alakít minket”, állítja Robert Maurice Sapolsky, a Stanford Egyetem neurológus professzora. „A különböző, nagy népességű társadalmak individualistaként vagy kollektivistaként határozhatók meg, és nagyon különböző gondolkodású embereké formálják tagjaikat.” Majd figyelmeztet minket: „Minél rétegzettebb egy társadalom, annál kevesebb társa van az embernek, egyre kevesebb olyan ember, akivel szimmetrikus és kölcsönös kapcsolata van. Helyette egy jóval kevésbé altruista világban találja magát.”⁷

Sapolsky a *társ* fogalmát használja. A Harvard Egyetem jogászprofesszora, Yohai Benkler pedig a *közvagyonra alapozott társas termelés* fogalmát alkalmazza annak leírására, ahogy a szabad szoftver létrejön – egy olyan jelenségre tehát, amely a *homo oeconomicus* fogalmával megmagyarázhatatlan.

Csak amikor újra végiggondoltam „Félszigetek az árral szemben. Másként élni és gazdálkodni” (2009) című könyvemet, amelyben alternatív gazdasági tevékenységek lehetőségét igyekeztem felmérni a német nyelvterület országaiban, akkor ébredtem rá, hogy ugyanazokról az alapelvekről beszélek, amelyek a legújabb kezdeményezésekben is felfedezhetők. Én a kevésbé hosszadalmas „ökonómia” szót használtam, de Sapolsky gondolatmenete elgondolkodtatott, hogy a „társ” szó talán túl fontos ahhoz, hogy kihagyjuk, mivel – és ez döntő szempont – a „strukturális közösségiség” (Stefan Meretz) ezekből az elvekből bomlik ki. A versengéssel szemben az együttműködés gyakorlatát támogatja, és számos lehetőséget nyit meg az egyéni fejlődés előtt.⁹

Ezek a „félszigetek” valódi területek vagy elvont közösségi terek, amelyekben az emberek egy eltérő valóságot teremthetnek maguknak, és kikísérletezhetik, milyen utakon és hová jutnak el így. Olyan terek ezek, amelyek lehetővé teszik az egyéneknek, hogy különböző irányokba fejlődjenek, mivel mindenhol más előfeltételek léteznek.¹⁰ Létezésünk jelen körülményei között azonban még nem tudhatjuk, hogy az ilyen alapelvekre építkező társadalom hogyan nézne ki. A csere, a verseny, az önérvényesítés kényszere mély nyomokat hagyott rajtunk. Új tapasztalatokat kell szereznünk, amelyek lehetővé

teszik, hogy megváltozzunk, és új ismeretekkel gazdagítják gondolkodásunkat. Ennek szellemében a legrealisabb és legvalószínűbb igazság az, hogy a világ alakít minket, mi pedig alakítjuk a világot.

Jegyzetek

- ¹ Max Planck Institute, <http://email.eva.mpg.de/~warneken/video> (2011. július 11-i állapot).
- ² <http://www.die-erfinder.com/innovationskultur/der-gummibarchen-effekt-monetare-anreize-sind-fuer-mitarbeiter-nicht-alles>.
- ³ Precht 2010: 394. Precht itt Ernst Fehr kísérleteire hivatkozik.
- ⁴ Idézet a „Zeitgeist – Moving Forward” című filmből (2011), lásd: <http://www.youtube.com/watch?v=AQNktvqGkkQ>.
- ⁵ Harald Welzer az Utopia-Konferencián (2009), lásd: <http://www.youtube.com/watch?v=aS3Eck7c-3Q>.
- ⁶ Ua. 2. rész: <http://www.youtube.com/watch?v=Ov-gnuj3wY8&>.
- ⁷ Zeitgeist – Moving Forward; lásd: 5. lábjegyzet.
- ⁹ A hatalmi kapcsolatok vizsgálata, legyenek azok szexisták, rasszisták vagy más jellegűek, különösen jól mutatja, hogy a viszonyok alapjaként mindig magukba foglalják vagy előfeltételezik „nem társak” vagy „mások” fogalmi konstrukcióját; Habermann 2008.
- ¹⁰ Ezeket az alapelveket máshol már kifejtettem (Habermann 2011).

Hivatkozások

- Gneezy, Uri, Aldo Rustichini 2000: A Fine is a Price, *Journal of Legal Studies* (29)1, 17.
- Habermann, Friederike 2008: *Der Homo Oeconomicus und das Andere. Hegemonie, Identität und Emanzipation*, Baden-Baden.
- Habermann, Friederike 2009: *Halbinseln gegen den Strom. Anders leben und wirtschaften im Alltag*. Königstein.
- Habermann, Friederike 2011: *Solidarität wär' eine prima Alternative. Oder: Brot, Schoki und Freiheit für alle*. RLS papers.
- Kersting, Wolfgang 1998: Grenzen des ökonomischen Imperialismus? Norbert Brieskorn/Johannes Wallacher (eds.): *Homo Oeconomicus: Der Mensch der Zukunft?* Stuttgart/ Berlin/Köln, 33–37.
- Kirchgässner, Gebhard 2000: *Homo Oeconomicus. Das ökonomische Modell individuellen Verhaltens und seine Anwendung in den Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, Tübingen, Mohr Siebeck; Auflage: 3. erg. u. erw.
- Meißner, Hanna 2008: Die gesellschaftliche Form des Subjekts. Judith Butlers Theorie der Subjektivität, *Zeitschrift für Frauenforschung & Geschlechterstudien*, (26)3+4, 23–37.
- Precht, Richard David 2010: Die Kunst, kein Egoist zu sein. Warum wir gerne gut sein wollen, und was uns davon abhält, München. Warneken, Felix/Tomasello,

Michael. 2008. Extrinsic Rewards Undermine Altruistic Tendencies in 20-Month-Olds, *Developmental Psychology*, (44) 6, 1785–1788.

(Fordította: Sebestyén György)

A fordítás alapjául szolgáló szöveg: David Bollier & Silke Helfrich (eds.): *The Wealth of the Commons. A World beyond Market & State*. Levellers Press, 2012. <http://wealthofthecommons.org/essay/we-are-not-born-egoists>.

Az eredeti mű: Silke Helfrich und Heinrich-Böll-Stiftung (Hg.): *Commons – Für eine neue Politik jenseits von Markt und Staat*. Bielefeld, transcript Verlag, 2012. 39–44. <https://www.boell.de/sites/default/files/2012-04-buch-2012-04-buch-commons.pdf>

A radikális baloldal helyzete és perspektívái itthon és a világban

Szerkesztőségünk körkérdéssel fordult a hazai és nemzetközi társadalomtudomány tőkerendszer-kritikus képviselőihez: fejtsék ki véleményüket a radikális baloldal magyarországi, európai és globális helyzetéről, kibontakozásának lehetőségeiről és az általuk helyesnek tartott cselekvés irányairól, módszereiről. E számunkban a beérkezett válaszokból hatot adunk közre.

*

BARÁT ENDRE

A radikális baloldal perspektíváiról

Amikor itthon a radikális baloldalt hiányoljuk, akkor mindig a parlamentből, maximalistább megközelítéssel, éppenséggel a hatalomból hiányoljuk. Nem csoda ez egy olyan országban, ahol harminc éve a jobboldal liberális vagy konzervatív változata uralja a politikai életet. Mielőtt az önsajnálát csapdájába esnénk, érdemes megnézni, hogy a közbeszédben radikális baloldalinak definiált pártok mire is jutottak mostanában a világ szerencsésebbnek gondolt tájain. A centrumállamok mainstream politikai térképeinek legszembevetőbb vonása, hogy a radikális baloldalon nagyon kicsi, erőtlen pártokat látunk. Pár éve még lehetségesnek tűnt egy globális baloldali fordulat, azonban a 2008-ban kezdődött gazdasági válság enyhülésével ezek a pártok jelentősen vesztek vonzerejükből, így áttörés helyett az eljelentéktelenedést voltak kénytelenek megélni. A mai „radikális” baloldali szerveződések, illetve vezetők, Corbynnal, a Szirizával, a Die Linke-vel, Sandersszel mind-mind a XIX. század végi munkásmozgalom felélesztését, eredményeinek, sikereinek megismétlését tűzik

ki célul. Úgy viselkednek, mintha a nagyipar gyárai ma ugyanúgy „kitermelnék” a kapitalizmuskritikus munkásközösségeket, mintha a munkások szörnyű nélkülözése lenne a mai kapitalizmus legnagyobb belső ellentmondása, mintha a centrumállamok mai munkásai nem részesei, alkotói lennének a kapitalista társadalomnak, hanem ellenfelei. Pedig az „északi” – mind az USA-t, mind Európát tekintve – fehér munkásság nem ellensége, hanem fenntartója és gazdasági-társadalmi megalapozója a „fejlett” országok kapitalizmusának. Ők a McDonald’s, a Primark, a Starbucks és a többi globális multinacionális cég legnagyobb vásárlói, tudva, de fittyet hányva rá, hogy a periféria társadalmainak gyermekei rabszolgaként dolgozva állítják elő az ő jólétüket megalapozó – részben – luxustermékeket, ugyancsak semmit nem törődve a súlyos környezeti károkkal, amiket kedvenc termékeik előállításának folyamata előidéz. Ők már nem járnak szakszervezeti gyűlésre, focimeccsre, a május elseje sem a munkájuk ünnepe, csak vurstli számukra, lakást nem a többi dolgozó közelében keresnek, hanem, ha tehetik, inkább minél jobb módú környékeken. A bányák, a kohók, a hajógyárak megszűnésével a munkásközösségek is megszűntek, a régi munkásszolidaritás csak emlékké vált. A radikális baloldal képviselői úgy tesznek, mintha csak újra kellene élesíteni a munkásságban a forradalom parazsát, és az ismét lángba borítaná a világot. Pedig a centrum országokban mára megszűnt a forradalmi munkásosztály, ettől lettek ezek a pártok konzervatív baloldaliak: csak valami furcsa munkásnosztalgia vezérli őket, visszasírása az elmúlt, dicsőséges éveknél, régi szlogenekkel, szimbólumokkal, sztrájkokkal, utcai összetűzésekkel. (Valószínűleg ők is rájöttek arra, amire a jobboldal jóval korábban: hogy a szavazókat nem a racionalitás, hanem érzelmek mozgatják). De ami valamikor forradalmi tett és elv volt, mára romantikus nosztalgia. A múlt olyasféle visszasírása ez, mint volt a XIX. század elejétől a XX. század közepéig eltartó, a céhek, vagy az egyedi és magas minőséget termelő kisipar utáni nosztalgikus, kispolgári vágyakozás. A mainstream radikális baloldali pártok egy letűnt világban élnek, a kapitalizmus egy korábbi korszakát szeretnék visszaállítani, annak látványos harcaival, szervezeteivel, jelszavaival. Nem látják a kapitalizmuson túli jövőt – ezért a visszanezés. Onnan szeretnék folytatni a harcot, amikor még élt a „Mozgalom”. Megjelenésük, arculatuk a klasszikus szociáldemokráciát idézi, programjaik is kimerülnek a jóléti állam visszaállításában. Ezért ezek a pártok már soha nem lesznek képesek a baloldal örök harcát (egyszerűsítve: a tulajdonnal) sikerrel megvívni, nemcsak azért, mert

nem látnak túl a nosztalgián, nem látják a valós törésvonalakat, nem látják a kapitalizmuson túli jövőt, de azért sem, mert szervezeteik sem alkalmasak annak beteljesítésére. Az a pártrendszer, amit a munkásmozgalom saját harcának megvívására megteremtett, a XIX. század gyáripari kapitalizmusára adott reakció társadalmi szervezete volt. A nagy gyárak, az egy helyen összpontosuló munkástömegek pártjai voltak, melyek maguk(ból) teremtették meg a munkásosztályt és annak kultúráját, sajátos viselkedésmintákkal, ruházattal, életmóddal, olvasókörökkel stb. Az ellenállás szervezeteit maguk az ellenállók, a munkások alakították, formálták, a sok kis helyi szakszervezet, egyesület, olvasókör, sportkör és egyesülés törekvésein keresztül. Az ellenállás helyi kis köreinek egybeszerveződéséből jött létre a munkásság nagy szervezete. Ha van a munkásmozgalomnak olyan hagyománya, amit tovább kell vinni, az pontosan nem a szlogenek, jelképek világa, hanem a sokféle önszerveződés mintája, ahogyan különböző régiók, térségek, iparágak az ellenállás helyi hagyományaival és társadalmi újításaival alakították ki a baloldal új szervezeteit. A mai radikális baloldal pártjait viszont a radikális baloldali vezetők a mai kapitalizmus elitpártjainak mintájára alakítják ki, így működésükben sem sokban különböznek azoktól. A külső, a jelképek, a hívószavak a régiek, csak a párt már nem a munkások pártja, és a szavazók sem a munkások.

A nagy kérdés az, hogy a mai politikai rendszer intézményi keretében lehetséges-e az új radikális baloldal önszerveződése? Lehet-e olyan keretek között megszervezni a forradalmi ellenállást, mely keretek valójában a megdöntendő rendszer fennállásának és -maradásának intézményei? Lehet-e a mai képviselői rendszeren keresztül – amely végtelenségig szélesítette azt az eredendően is létező szakadékot, ami a képviseltek és a képviselőket elválasztotta – elérni valódi népképviselést? Nyilván e kérdések költőiiek; a válasz egyértelmű: nem.

Akkor milyennek is kellene lennie a radikális baloldálnak? Leginkább utópikusnak. Újra kell egy jó értelemben vett utópia arról, hogy mit szeretnénk a kapitalizmuson túl, szükség lenne egy olyan új világ elgondolására, amely a mai és a kapitalizmus által folyamatosan újrateremtett jövőbeni társadalmi válságokat felszámolja. Olyan utópia, amely nem a múltban keresi a jelen problémáinak megoldását, hanem egy teljesen új jövőt vetít maga elé reális célként. Olyan, ami felszámolja az embernek ember általi elnyomását, és felszámolja az ebből rögtön következő, a nem emberi környezet kizsákmányolását. Murray Bookchin (amerikai anarchista filozófus) írta 50 évvel ezelőtt, hogy az ökológiai válság nem gazdasági, technológiai vagy

etikai válság, hanem annál több: az emberi társadalom mély válsága. A válság gyökere pedig az a hierarchikus, elnyomáson alapuló társadalmi szemlélet, amelyet a kapitalizmus tökélyre fejlesztett, és ami már az emberi tudat legmélyére is beférkőzött. Oly mértékben, hogy a nem hierarchikus rendszereket is csak a hierarchia szemüvegén keresztül tudjuk értelmezni. Táplálékláncokat, szükségleti piramisokat alkotunk, nemzeteket, fajokat, rasszokat állítunk sorrendbe, családfenntartást, munkavégzést csak hierarchikus rendben tudunk elképzelni. Hierarchiát hozunk létre nemi alapon, életkor alapján, iskolai végzettség, örökölt tulajdonságok, örökölt és megszerzett vagyon alapján. Amíg a társadalom alapja a hierarchia és az azon alapuló kizsákmányolás, addig a nem emberi világról sem vagyunk képesek mást gondolni. Addig a természet alsóbbrendű, kizsákmányolandó alany, ami egyenesen vezet a végső ökológiai katasztrófához. Olyan radikális baloldalra van szükség, amely nem csupán a munkást akarja felszabadítani a hierarchia rabságából, hanem a természetet is, mindenkit, akit és amit ez a rendszer a feltételezett piramisok aljára sorolt. A nőket, a más rasszhoz tartozókat, a munkásokat, a szegényeket, a külön vallásúakat, a gyerekeket, a másként gondolkodókat, a másként élőket, a hajléktalanokat és magát a természetet is. Kell egy utópia, olyan, amelyhez a baloldal közelíteni szeretne. Olyan, ami felszámolja a kapitalizmus mindenre kiterjedő hierarchiáját, olyan, amely Bookchin szavaival élve, nem az egyenlők egyenlőtlenségét, hanem az egyenlőtlenek egyenlőségét valószínűsíti meg. És kellenek *szerveződések*, melyek hierarchia-, elnyomás-, kizsákmányolásmentesen működnek saját területükön. Akiket nőként nyomnak el, azok ez ellen küzdve hozzák létre szerveződésüket, akiket dolgozókként munkahelyükön, az ez ellen küzdő csoportot, akiket rasszjegyeik alapján taszítanak az elnyomottak közé, ez ellen küzdő szervezetet, akit az ökológiai válság sújt, vagy azt érzik égető problémának, ilyen célút. Sok és sokféle valódi szerveződésre van szükség, hogy az elnyomás minden formája meglegelje ellenerejét. A kapitalista társadalom betegsége ma területileg és társadalmi csoportok között szétszórva különböző tüneteket produkál, de ezek a tünetek ugyanannak a betegségnek a tünetei, a sokszínűség a sok tünetre adott válaszokból ered, de ezek egygyé szerveződése lehet a betegség leküzdésének orvossága. A globális kapitalizmus az elnyomás különböző formáit különböző módokon osztja el a világ különböző szegleteiben. Van, ahol továbbra is a munkásoké a legelnyomottabb és legkiszolgáltatottabb csoport, de van, ahol az elnyomott etnikai kisebbségek, van, ahol a földművesek és van, ahol a nők, van, ahol a lakhatásuktól megfosztott csoportok az

áldozatok – és van, ahol mindezeket felülírja az ökológiai válság okozta katasztrofáltság, az egészségtelen levegő, az egészséges ivóvíz hiánya. Sok helyen sokféle egyenlőtlenséget és hierarchiát teremt a kapitalizmus XXI. századi változata, így az ellene való küzdelmet sem lehet egyetlen csoport partikuláris érdekei alapján megszervezni. Ma nem lehet pusztán a munkások küzdelmére redukálni a radikális baloldal forradalmi küzdelmét. A cél sem lehet egyetlen csoport vagy osztály felszabadítása, a radikális baloldal célja csak a globális és egyetemes felszabadítás programja lehet.

A radikális baloldalnak végre tovább kell lépnie a képviseleti demokrácia elitizmusán, és a valódi közvetlen demokrácia megvalósításán kell dolgoznia. A képviseleti demokrácia, ahogyan azt Tolsztoj írta, azt a hazug szabadságot nyújtja, amit a bebörtönzöttek éreznének, ha szavazhatnának börtönőreik kiválasztására. Evvel szemben meg kell teremteni a feltételeit annak, hogy a köz ügyeibe mindenkinek beleszólása lehessen. Mindehhez szükséges az anarchisták és az utópista szocialisták soha meg nem valósult oktatási projektje, mivel olyan emberek tömegére van szükség, akik képesek felelősen dönteni a közjóról, s ezt a célt csak a hatékony oktatás révén lehet elérni. Bookchin azt is mondta, hogy a forradalom programja csak oktatási program lehet. Nem hétköznapi értelemben vett oktatásról van szó, nem információk elsajátításának technológiájává redukált, formális oktatásról, hanem a közös ügyek intézéséhez szükséges morális, etikai tudás átadásáról, a közért érzett felelősségről, a döntések meghozatalához szükséges kölcsönös elfogadásról, együttműködésről, a felvilágosodás testvériségének megvalósításáról. Alapfeltétel az elfogadása és elfogadtatása annak, hogy ugyanaz a jelenség több nézőpontból is értelmezhető, s a felismerés, hogy ezen vélemények kifejtésével, megvitatásával lehet a mindenki által elfogadható döntésekhez eljutni. Tényként kell kezelni, hogy minden dolognak vannak szakértői, viszont minden dolognak más-más a szakértője, és nincsenek megkérdőjelezhetetlen tekintélyek. Mindezek tömegmértű elfogadtatása csak a radikális baloldal szervezetein keresztül lehetséges, olyan szervezeteken keresztül, melyek saját működésükkel, saját szervezeti kultúrájukkal saját környezetükben mutatnak példát a demokratikus döntéshozatal működéséről. Saját döntéseiket, akcióikat, kampányaikat úgy kell megszervezni, hogy azok közvetítsék a közvetlen demokrácia mintáit. A közvetlen demokráciát nem csupán a mai értelemben vett politikai döntések területén kell alkalmazni, hanem a termelés és a megtermelt javak elosztását is így kell megszervezni.

A társadalomból „kiagyazódott” gazdaságot az új demokratikus társadalomba kell beágyazni, hogy a gazdaság ne a növekedést, a profit-szerzést szolgálja, hanem a legtágabb köz javát. Mindezt a radikális baloldal kezdeményezései, szövetkezései, kölcsönösségen alapuló szervezetei tudják megvalósítani. A kölcsönösséggel a közösségi döntéseken alapuló helyi gazdálkodás és ezen gazdaságok szövetsége mint oktatási projekt is képes lehet a kapitalizmuson túli világ utópiájának valóságossá és elképzelhetővé tételére. A helyi demokratikus közösség által ellenőrzött gazdaság lehet csak ökológikus. Amint a szervezetek sokféleségében megmutatkozó közös alapelvek teszik azt egységessé, úgy a termelésben is a helyi környezettel harmóniában élő közösség által ellenőrzött termelés képezi a közös alapot a sokféleségben.

A sok kis helyi baloldali kezdeményezés, a sok lokálisan működő demokratikus szerveződés szövetségéből jöhet létre egy globális antikapitalista szövetség. A történelemben most először vannak meg a technikai feltételei a globális hálózatok kialakításának, amit a mai kapitalizmus eddig saját fennmaradására használt, a globális munkamegosztás és a globális piac által. Azonban ezen előnyök egyben válságát is okozzák – a klímaválsággal és most a koronavírussal. A baloldal azonban eddig nem tudta a maga céljaira használni a globalizáció új intézményeit. A baloldálnak a globalizáció hátrányainak kritikája mellett érdemesebb lenne annak lehetőségeit megkeresni, hogyan lehet az egyre hatékonyabbá váló hálózatokat a globális baloldal összeszervezésére felhasználni, a sok kis lokális baloldali szerveződés nagy, globális hálózattá szervezésével, mely egyszerre tud ökológikusan lokális és a nemzetállamokon túli globális hálózattá válni, evvel megteremtve a mai kapitalizmuson túli új utópia mintáját.

*

FLORIN POENARU

A globális baloldal esélyei

Nehéz jóslatokba bocsátkozni, főképp, ami a jövőt illeti – tartja egy jópofa mondás, ami különösen találó a globális szélsőbaloldal esélyeit illetően. Olyan különleges történelmi pillanatban vagyunk ugyanis,

amikor mind az optimizmus, mind pedig a pesszimizmus tökéletesen igazolható, ha a jövőre gondolunk.

Ha ráközelítünk a 2008-as pénzügyi válság következményeire, azt láthatjuk, hogy az újjászülető globális baloldal esélyei ígéretesebbek voltak, mint korábban bármikor. Az elmúlt évtizedben lezajló nagy tömegtüntetések szerte a világban komolyan megkérdőjelezték nemcsak a korábbi neoliberais konszenzust, hanem annak alapjait is. Miközben még nincsen (vagy csak formálódik) egy világos baloldali alternatíva, az elmúlt 40 év neoliberais hegemoniája már menthetetlenül a múlthoz tartozik.

Ezt a tömeges mobilizációt egy új generáció vezette, amely a hidegháború után vált felnőtté, a globális neoliberais világrend csúcspontján. Számukra a 2008-as válság, annak mögöttes okai és következményei határozták meg a politikai tudatformálódás és cselekvés kezdeteit. Olyan államokban, mint az Egyesült Királyság, az Egyesült Államok és Chile, ezek a mozgalmak és tiltakozási hullámok számos fontos választási győzelemhez segítettek a baloldalt.

Ám az életkor csak egy faktort jelentett. Ami igazán különleges volt a 2008-as tiltakozásokban és a baloldal újjászületésében, amelyet ezek a mozgalmak generáltak, az éppen az osztályösszetétel. Nagyjából és egészében ezek a mozgalmak a rugalmas munkaidőben dolgozó, prekár, időszaki munkavállalókra épültek, legyen az a nulla órás szerződésben dolgozó segéd, nővér vagy über sofőr. Az időszakos munka gazdaságának „rugalmazottjai”, akik száma nap mint nap nő, azoké, akik fizetéstől fizetésig élnek, ha van nekik, vagy pedig ösztöndíjaktól, projektektől vagy rendeléstől függ a megélhetésük. Ez egy növekvő világproletariátus, amelyik nagyon sebezhető, és nagyon belefáradt a neoliberalizmus következményeibe. Politikai potenciálja még nem teljesedett ki, de bizonyosan ennek az osztálynak kell(ene) alkotnia a baloldal globális mozgósításának fő társadalmi bázisát bármikor a közeljövőben. Bernie Sanders 2016-os és 2020-as kampánya jó iránytű lehet e tekintetben, noha nem szándékom az amerikai tapasztalatokat globális receptként beállítani. Mindenesetre hangsúlyozni szeretném, hogy noha a jelen írás pillanatában Sanders kampánya veszni látszik, az az emlékezetes szocialista politikai mobilizáció, amelyet a neoliberais kolosszus szívében segített felszítani, hasonló tettekre készíthet bennünket máshol is.

Ugyanakkor azonban el kell ismernünk, hogy a globális baloldal kilátásai siralmasak. Ha nem 2008-ra, hanem 1989-re fókuszálunk kezdőpontként, vagyis visszatekintünk az államszocializmus össze-

omlása és a hidegháború vége utáni 30 évre, akkor világosan látjuk: a globális baloldal általában megkérdőjelezhetetlenül és vigasztalanul válságba került. A 2008-as demonstrációk ebben a nagyobb képben úgy tűnhetnek fel, mint pillanatnyi villanások, amelyek önmagukban fontosak ugyan, ám arra nem képesek, hogy megállítsák a globális baloldal hanyatlását. Mostanra már jól dokumentált, hogy 1989 jóvátehetetlen kárt okozott a globális szélsőbaloldali erőknél, különösen, ha azok valóban antikapitalista irányúak voltak. A neoliberalizmus már jóval 1989 előtt sarokba szorította a baloldalt, a posztmodern pedig elszigetelte, mind intellektuálisan, mind pedig a tömegek előtt. Egyebek mellett 1989 egy másik fontos fegyvert adott a globális baloldal ellenfelei kezébe: az újjáéledő antikommunizmust, amelyet most a „történelem vége” arroganciája is hevített. És nem csak a szélsőbaloldaltól van szó. Elegendő, ha a szociáldemokrácia válságára gondolunk. Ezek olyan pártok voltak, amelyek túlélésük érdekében szövetséget kötöttek az ördöggel. Ma, leszámítva néhány kivételes esetet, a szociáldemokráciát mindenhol eltemették.

A globalizáció-ellenes társadalmi mozgalmak, amelyek az évezred elején jöttek létre, arra törekedtek, hogy megerősítsék a baloldalt a határon túli koalíciókkal, és így a saját területén gyengítsék meg a tőkét. Ám ezek a mozgalmak is elbuktak, éppen azért, mert fókuszuk globális volt, a szervezetek azonban helyiek, kicsik és megosztottak maradtak, ezért nem tudtak semmi jelentőségteljeset létrehozni. Ideológiai és politikai téren is zűrzavarosak maradtak. A birodalom, a sokaság és az identitás problémái világszerte sok baloldali csoportot osztottak meg, zavartak össze, miközben nem tudtak szélesebb területen komolyabb dolgokkal foglalkozni. Ne felejtjük el, hogy az új évezred is pénzügyi válsággal kezdődött, amely azonban csak főpróbája volt a 2008-as válságnak. A globális baloldal elvesztette az esélyét arra, hogy aktuális és releváns maradjon úgy, hogy komolyan veszi a válság tanulságait.

A globális baloldal válságának másik jele egy globális szélsőjobboldali mozgalom megjelenése, amely, paradox módon, éppen azokat a társadalmi cselekvőket – különösen pedig félelmeiket és aggodalmaikat – mobilizálja, amelyek hagyományosan a baloldal bázisát alkották. Az egykori kelet-európai és amerikai gyári munkások – hogy két ismerős példát említsek – 2010 óta olyan mozgalmakat támogatnak, amelyek mind gazdaságilag, mind pedig társadalmilag mélyen konzervatívak, rasszisták, nacionalisták, szekularizáció- és nemzetköziség-ellenesek. De ez nem más, mint reakció a neoliberális

kapitalizmus leglényegére, amelyet világosan kifejez a 2008-as válság és annak utóélete.

Miközben helyesen gondoljuk azt, hogy 2008 fontos mérőföldkő a baloldal és egy olyan új generáció számára, amelyik komolyan veszi a szocializmust, a pénzügyi válság ugyanakkor elindított egy globális politikai mobilizációt, ami kialakított egy igen erős globális szélső-jobboldali mozgalmat, egészen odáig, hogy ma már van értelme egy *sui generis* nacionalista internacionalizmusról beszélni, összekötve az olyan politikusokat, mint Trump, Orbán, Bolsonaro máshonnan ismerős autokrata vezetőkkel. Ezzel a veszéllyel szemben a globális baloldal defenzívába szorult, nem egészen biztos abban, hogy mit is kellene csinálni, és egyre inkább befelé fordul, nacionalista és protekcionista. Ha lelkiismeretesen elemezzük Bernie Sanders javaslatait a globális baloldal szempontjából, akkor meg kell állapítanunk, hogy igencsak protekcionista elnök lett volna belőle, aki elfogult az amerikai munkások érdekei iránt. De hát neves baloldali szociológusok, mint Wolfgang Streeck ugyancsak elfogultak a német munkások javára. Ma a baloldal számos szegletén a második világháború utáni dicsőséges 30 év jelenti az egyetlen alternatívát. De ez egyáltalán nem alternatíva, pusztán baloldali melankólia.

Ebből a globális perspektívából, illetve akkor, ha szélesebb időperspektívából szemléljük a globális szélsőbaloldal jelenlegi helyzetét, kevés okunk van optimizmusra. Ugyanezt gondolhatjuk a jövőről is. Ahelyett, hogy a baloldal váratlanul újra feltámadna, valószínűbb, hogy egy olyan világ vár ránk, ahol eltűnnek azok a feltételek, amelyek lehetővé tették a baloldal XIX. századi megjelenését és sikereit. A mostani pénzügyi válság a klímaválsággal együtt még kevesebb okot ad a globális szélsőbaloldal győzelmében való reménykedésre. Úgy látszik, menthetetlenül belecsúszunk egy autoriter, rendkívüli helyzetekkel tarkított, cinikus és agyonmilitarizált társadalmi rendbe, ahol a baloldal csak nosztalgikus emlék marad.

Hogyan látom a szocializmus esélyeit globális, európai és helyi szinten?

A szocializmus sorsa globális szinten nem választható el a globális baloldal fentebb leírt sorsától. De paradox módon, úgy vélem, hogy a szocializmus sorsa a jövőben reményteljesebb, mint a globális baloldalé. Azt hiszem, a közeljövőben szocialista kezdeményezések sorát látjuk majd megjelenni helyi szinten. Amint a világ a pénzügyi gon-

dok, a klímahelyzet és az olyan váratlan tragédiák, mint a koronavírus miatti világjárvány nyomán növekvő káoszba hull, a szocializmus azonnali megoldásként és helyi szintű politikai szerveződésként is működni fog. A kistermelés, a szociális lakhatás, a szövetségek és más egyéb társasági formák, amelyek a termelést és elosztást a kölcsönös együttműködés alapján szabályozzák, már ma is virágzásnak indultak szerte a világban, és ez a trend folytatódni fog. Ahogyan a dolgok rosszabbra fordulnak, egyre több ember szorul majd rá a közeljövőben ezekre a kezdeményezésekre. A jövő titka, hogy ezek „csak” túlélési mechanizmusok lesznek, vagy pedig radikálisan új és nagy hatótávú, hatékony szerveződési formák előjelei.

*

ARTNER ANNAMÁRIA

A radikális baloldal kibontakozási lehetőségei és a szocializmus perspektívái napjainkban

Az *Eszmélet* ismét a hazai társadalmi progresszió élére állt azzal, hogy vitára tűzött egy nagyon aktuális, de még a baloldalon is félve kezelt témát, a radikális baloldal perspektíváját.

Ahhoz azonban, hogy a radikális baloldaltól bármit is mondhasunk, először meg kell határoznunk, mi is az, vagy legalábbis azt, hogy ki, mit ért rajta. Itt most röviden csak annyit, hogy a radikális baloldal a szociáldemokrácia és az anarchizmus között elhelyezkedő antikapitalista, a kapitalizmus meghaladásához, az osztály nélküli társadalom megvalósításához szükséges ezer arcú és formájú harcot és megpróbáltatást, a szocializmusig vezető úton még szükségszerűen létező – és csak fokozatosan elhaló – államformát, a proletáriátus demokratikus diktatúráját (munkásdemokráciát) felvállalni merő mozgalom.

Már ebből is kiderül, hogy ennek a baloldalnak ma kevés híve van. A régi és új rendszerkritikus, liberális értelmiség retteg attól, hogy valaha, valakik korlátozzák az ő szabadságát, hogy alá kelljen magát vetni a tágabb közösség érdekeinek. Ezért már jó előre elképzelik maguknak, hogy a radikális társadalmi fordulat idején, már a politikai hatalom megragadásának első percétől fogva ellenzékben lesznek, til-

takozni fognak, s „akkor majd elviszi őket a fekete autó”. A kispolgári álmodozók azt sem tudják elképzelni, hogy nem minden diktatúra erőszakos, nem minden irányítás diktatórikus és nem minden diktatúra jogtalan – mert szerintük mindegyik az, ha az ő individuumuk szabadesését (ők úgy nevezik: „emberi szabadságjogaikat”) veszélyezteti.

Marad hát az elvont forradalmiság, amelyet a kapitalizmus álszent erkölcei bélelnek ki: az erőszakmentesség, a demokrácia, a „szabadság”. Az ilyen romantikus forradalmárok azt hiszik, hogy a szocializmus egyszer csak itt terem, minden komolyabb társadalmi harc nélkül. Már is az állam elhalását akarják, és az öngazgatást, ráadásul a vállalati öngazgatás formájában, holott ez fenntartja az elkülönültségi viszonyokat (lásd Jugoszlávia), amely minden válság forrása.

Ezért a liberális szalonforradalmárok (szociáldemokraták, anarchisták, kispolgári álmodozók, az egyetlen kivágásra ítélt fától az egész erdőt nem látó környezetvédők) jobban szeretik a bukott forradalmakat, mint a győzteseket, és jobban akarják, hogy erkölcsi győzelmet arassanak, mint valóságosakat. Inkább gyűjtanak gyertyát az öngyilkos Salvador Allende emlékére, minthogy elképzeljék, hogy harcba száll megvédeni a chilei forradalmat. Nem akarnak szembesülni a társadalomfordító feladat és a meghozandó áldozatok súlyával. Még csak megvizsgálni sem óhajtanak más kormányzati formát, mint amit a tőke kegyeskedett kimódolni éppen az ő számukra a parlamentáris demokrácia formájában. Ózdkodnak minden újtól, mert félnek, ha nem ezt teszik, *persona non grata* lesznek a regnáló tőkehatalom szemében. Oldódjon meg minden szép csendben, magától, a tőke és kormányai által.

Rosa Luxemburgtól sokszor idézik a „minél rosszabb, annál jobb” mondást, ami nem a helyzet romlása utáni vágyat volt hivatott kifejezni, hanem a tömegek helyzetfelismerésének feltételeit. Működik ez ma is. Nemegetszer, bár messze nem elégszer, tapasztalhattuk már, hogy egy kezdetben liberális elveket valló ismerős vagy közszereplő, a tőkerendszer fejleményeit látva, „kapitalizmus-kritikussá” vált, és az 1989 előtti rendszerre vonatkozó, korábban lesújtó véleményét is hajlandó volt árnyalni. Nem említek neveket, mert nem kívánom megsérteni senki érzékenységét és mert nem szaporítani és mélyíteni szeretném az árkokat a baloldalon, hanem betemetni. A liberális elfogultságokkal rendelkezők további önkritikája nélkül azonban ez nem fog menni.

Például: ahogy nincs fasizmus kapitalizmus nélkül, éppúgy nincs antifasizmus antikapitalizmus nélkül. De nincsen szocializmus az

odaig vezető út nehézségeinek vállalása nélkül sem – ami egy alapvetően liberális habitusú embertől távol áll. A felszólításra előálló társadalmi fordulat víziója mindig együtt jár a munkásosztálynak, jelesül a munkásosztály forradalmi szerepének tagadásával, arra hivatkozva, hogy a munkásosztály jellege megváltozott – eltűnt a nagyüzemi munkásság. Csakhogy ez az érv számos sebből vérzik. Az ipari foglalkoztatás legfeljebb a magas jövedelmű országokban csökken, az összes többiben növekszik (világrendszer-szemlélet!). Persze a munkásosztály tagadásának ez a tradíciója mindig is a centrumkapitalizmus kávézóiban és romkocsmákban szocializálódó értelmiségének vágyalma volt. Mint ahogy az is, hogy „proletáriátus” fogalma azonos a kalapácsot tartó, olajos kezű, overallos férfiak szervezett közösségével, s végül, hogy a forradalmi változásokat a társadalom többsége vezeti.

Ez a romantikus, a centrumkapitalizmus kínálta viszonylagos jó-módban nevelkedő értelmiségiek által foglalkozási körben kimódolt, meglehetősen eklektikus elméleti rendszer könnyen emészthető receptekkel szolgál, de mégsem tud olyan forradalmi lenni, hogy ne leplezné le a kispolgári jellegét. Például Murray Bookchin 2006-os könyve – amelyet a romániai *A szem* baloldali portál 2019-ben érdekesnek tartott minden további kritikai észrevétel nélkül ismertetni – elővezeti a „kommunalizmus” (az állami „bürokráciától megtisztított libertárius szocialista társadalom”) ökoanarchista koncepcióját, és temeti a kapitalizmus alapvető osztályantagonizmusát, a tőke–munka osztályharcot. Végső soron a kispolgárságot teszi meg a társadalmi progresszió letéteményesének, és „az emberek és a tőke közötti új játékszabályok bevezetését” szorgalmazza: „A legfontosabb tanulság, amellyel egy új forradalmi mozgalomnak szembesülnie kell, az az, hogy meg kell nyernie a középosztály széles rétegeit egy új populista program számára” (Bookchin et al. 2019).

A „középosztály” a tulajdonhoz való viszony meghatározása nélkül üres kategória, valójában csak a jövedelemről szól, a lét-helyzetről nem. Melegh Attila már 2006-ban figyelmeztetett a „biopolitika” és a jóléti rasszizmus kapcsán, hogy milyen veszélyek rejlenek abban, ha „a kávézgató, az indiaiból a mexikói étterembe átsétáló középosztály szempontjai szerint véglegesítik a dolgokat” (Melegh 2006). Ráadásul a világrendszer-szemlélet hiányában nem látszik, hogy máshogy néz ki a „középosztály” a centrumban, mint a periférián, ahol erőtelenebbek szervezetei is (Gagyai 2018). De még ha a centrum munkásosztálya polgárosodik is, és elveszíti forradal-

mi lendületét a perifériák munkásaihoz képest (ez persze nem új képlet: éppen erről szólt 1917 és Lenin „leggyengébb láncszem” tézise), éppen a globalizációban nem feledkezhetünk meg azokról a migránstömegekről, amelyek minimálbéren szaporítják a centrum gazda(g)ságát. Ez, a középosztály lecsúszásával együtt, egy időzített társadalmi bomba.

Visszatérve Rosa Luxemburghoz: a 2008-as válságba belebukott liberális pártokat felváltó, egyre jobbra csúszó hatalom tevékenysége Magyarországon is aktivizálta azokat a rendszerkritikai erőket, amelyek számára immár világos, hogy a liberalizmushoz való visszatérés nem megoldás. A közösségi háló használatának elterjedése ehhez az aktivizálódáshoz minden bizonnyal hozzájárult. Megszaporodtak a társadalomkritikus fiatalok kezdeményezései, a közösségi terek, online portálok, folyóiratok, ezek összekapcsolódó rendezvényei (pl. Gólya, *Mérce*, *Új Egyenlőség*, Helyzet Műhely, Béka Filmklub), és nagyobb tömegek számára is könnyebben elérhetővé váltak a régebbi alapítású baloldali orgánumok, szervezetek (a 30 éve stabil és intellektuálisan vezető szerepet betöltő *Eszmélet* mellett pl. a *Fordulat*, a Társadalomelméleti Kollégium, a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelye). Bizakodásra ad okot az is, hogy az utóbbi hónapokban mintha beérni látszana ez az információs és aktivista hálózatépítés: egyre több olyan programmal találkozunk, ahol a régi és újabb baloldal képviselői közösen töprengenek a kapitalizmus meghaladásának lehetőségeiről („Marx 200” rendezvények, „Létezett szocializmus?”, „Létezik-e baloldal osztálypolitika nélkül?”, „Baloldali radikalizmus” stb.).

Eközben a politikában totálisan felmorzsolódott az úgynevezett baloldal, sokszoros osztódásával (amelyben kezdetben az öngazgatás bevezethetőségének illúziója által vezérelve, az *Eszmélet* és a Baloldali Alternatíva civil egyesület vezetői is részt vettek), jelenleg ismét egy újabb pártalapítással (Szanyi Tibor egykori MSZP-s Európa parlamenti képviselő vezetésével).

Mind az egykor volt Magyar Szocialista Munkáspárt morzsányi maradványai, mind a civil szféra kis csoportjai közösek abban, hogy nem kínálnak *koherens és gyakorlatorientált* elméletet a kapitalizmus meghaladására. Csupa szervezetenként és tematikailag különböző szereplővel van dolgunk, amelyekből csak akkor válhat a társadalmat alapjaiban megváltoztatni képes formáció, ha végül kiizzadják magukból ezt az elméletet. Kiválóan látszik a megfelelő elméleti alapra épülő határozott program hiánya azon, hogy a Fidesz-kormányt nem

tudta leváltani az ellenzéki összefogás sem. Egy salátakoalíció salátavilágnézete nem kínál alternatívát az egyre radikalizálódó konzervatív kormányzat „isten, haza, család” keretébe foglalt, az állampolgárokat a vélt vagy valós fenyegetésektől bármi áron megvédeni kész, világos és határozott rendjével szemben.

E tekintetben nem megnyugtató, hogy a fent említett civil baloldali műhelyek még hálózataikkal együtt is viszonylag szűk és zárt világot jelentenek, amit alapvetően értelmiségi klub jellegük, arisztokratikus, a körön kívüliek számára obskúrus nyelvezetük falaz körbe. Mit kezd egy munkásfiatal azzal, hogy a „mobilitás ambíciója”, „politikai vállalkozássá transzformálja” „politikai mobilizáció”, „konspirációs narratíva” vagy „ideológia-kritikai pozíció”?

A „baloldali alternatíva” e fenti problémák miatt nem tud leszárvároggni a munkásemberekhez, és marad értelmiségi imperatívuszhablaty. Továbbá azért, mert nem tudni, hogy akik egy kapitalizmuson túli társadalomban gondolkodnak, de elutasítják a proletáriátus diktatúráját (amit akár munkásdemokráciának is nevezhetünk, ahogy a tőke diktatúráját ma liberális demokráciának nevezik), azok vajon milyen eszközöket adnának a rendszerkritikai baloldal kezébe, hogy ezt megvalósítsa? Hogyan veszik rá a tőkéseket, hogy hagyjanak fel évszázadok óta „jól bevált” ember- és természetpusztító gyakorlatukkal?

A pártokkal sem jobb a helyzet: programot (magyarul) nem is lehet találni, az MSZP weboldalán vitairatok, választási anyagok tömkelege (vajon hogy igazodik el az, aki netán a belépés gondolatával foglalkozik?), miközben a párt platformjai bokszolnak egymással az irányvonal meghatározásáért. De még a párt legradikálisabb szárnyának, a Baloldali Tömörülésnek a „Demokratikus szocializmust!” követelő vitairata is csak a tőke „vadhajtásait” kívánja visszavágni. Alkotói szerint, „az államot képessé kell tenni arra, hogy a tőke helyett a munkások érdekeit képviselje”, ám ugyanakkor a tőkét „az érték-többlet igazságosabb elosztására [kell] kényszeríteni”. Most akkor a munkások érdekét képviselje az állam (tehát legyen munkásállam) vagy a munkások érdekét is? Nem beszélve arról, hogy az érték-többleten nem lehet osztozni, mert az érték-többlet a marxi definíció szerint (más nincs) a létrehozott új értéknek az a része, amit a munkás nem kap meg (Artner 2018). Ráadásul azt sem tudjuk meg, hogy a kítűzött célokat hogyan lehet elérni. Azt mindenesetre láthatjuk, hogy a régi szociáldemokrata beidegződésekről, a tőke és munka összebékítéséről, a tőke megszelídítéséről van szó.

Tehát a biztos elméleti alapokra épülő, koherens program és a neki megfelelő szervezet hiányában a radikális baloldali üzenetek meg sem fogalmazódnak, vagy ha itt-ott – pódiumbeszélgetésben, értelmiségi nyelven megírt cikkekben – töredékesen mégis, nem szivárognak le a tömegek közé, és nem párosulnak aktivizmussal.

Mindezek alapján válaszolhatok a szerkesztőség által feltett kérdésre.

A radikális baloldal kibontakozási lehetőségeinek, szerintem, e fentiek vetnek gátat, ez pedig értelemszerűen elhomályosítja a történelmi horizontot, ködbe burkolja a szocializmus perspektíváját idehaza és szerte Európában. Az utóbbit egészében természetesen nem ismerem, de úgy látom, radikális pártok nincsenek a láthatáron, vagy ha mégis, hatalomra kerülve rögvest szociáldemokratákká, a tőke liberális politikájának végrehajtóivá válnak. Ezt persze mindig lehet tudni előre, ha elolvassuk választási programjukat (lásd pl. a görög Syriza esetét).

Valamilyen „újbaloldali reneszánsz” a kapitalizmus minden válsága idején természetes. A mostani válság a globális munkásosztály arisztokráciájának egykor helyet adó Európában egyfajta meghasonlás képében árad szét, mert az amerikai hegemonia többé nem védi a kontinens gazdag országainak felsőbbrendűségét, nem táplálja a régióon belüli perifériáik felzárkózási illúzióját, az európai munkásosztály, különösen a fiatalok helyzete pedig egyre bizonytalanabb.

Ami reményre ad okot, az a történelmi szükségszerűség: a megoldatlan társadalmi ellentmondások mindig kiújulnak, a szocialista kísérlet bukása nem a történelem vége. De hogy az ismétlés sikeres legyen, ahhoz előbb a bukás okait kell alaposan megismerni. „Nincs azonban előre megírva, hogy lesz-e, aki majd levonja és eredményesen fel is használja a tanulságokat. A *szubjektív tényező* tehát *bizonytalan, véletlen, alternatív*. A halmozott tapasztalatok ugyan több *objektív lehetőséget* kínálnak a megoldásra, és ennyiben, a *valószínűség* növelésével, a *véletlent a szükségszerűhöz közelítik*; de csak közelítik, mert a tanulságok felismerése és alkalmazása a szubjektív-tudati oldalra tartozik, vagyis az objektív folyamatokhoz képest véletlen. [...] Ha mármmost az újabb kísérlet is elbukik, az ellentmondás újra meg újra makacsul felelevenedik, amíg nem sikerül megoldani. Végző fokon tehát, a *valószínűség* növekvő fokozatain keresztül, a megoldás *szükségszerűvé* válik, illetve azzá *válhat*, ha marad rá idő [...]” (Rozsnyai 2007, 205 – kiemelés az eredetiben).

- Artner Annamária 2018: *Marx 200 – Marx öröksége, a munka helyzete és a felzárkózás lehetősége a globális kapitalizmusban*. Eszmélet Zsebkönyvtár. Budapest, Eszmélet Alapítvány.
- Bookchin, Murray – Kapelner Zsolt – Dobrai Zsolt Levente 2019: Murray Bookchin: A kommunalista projekt. *A szem*, 2019. december 22.
- Gagy Ágnes 2018: *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Melegh Attila 2006: Biopolitika és jóléti rasszizmus. 2000-beszélgetés Melegh Attilával. *2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 2006 1. sz. Elérhető: <http://ketezer.hu/2006/01/2000-beszelgetes-melegh-attilaval-biopolitika-es-joleti-rasszizmus/> (Letöltés: 2020. 03. 03.)
- Rozsnyai Ervin 2007: *Miért kell nevén nevezni? (Gondolatok a bukás elméleti tanulságairól)*. Budapest, szerzői magánkiadás.

*

ALEKSZANDR BUZGALIN

Válasz a kérdésekre

Baloldaliak: társadalmi bázis, önidentifikáció, a harc célja

A XX. század végén elszenvedett vereség a szocializmusért folytatott világháborúban fájdalmas csapást mért a baloldali mozgalmakra. Az ellenforradalom és az ellenreformok jelentős mértékben demoralizálták a társadalmi felszabadításért küzdő erőket. *A kései kapitalizmus feltételei közt meglehetősen „zavaros” társadalmi struktúra képződik. A burzsoázia kitermeli az uralkodó erőt, a globális tőke nómenklatúráját.*

A dolgozók körében a baloldali erők két legnagyobb táborát a munkásosztály és a „tömeges” szakértelmiség adja, részben a szellemi munkások azon rétege, amely a közsférában tevékenykedik, és fizetését jellemzően a központi költségvetésből kapja, és amely a „közjó” érdekében fejt ki munkáját, teremt mindenki számára hozzáférhető értéket. Lényegében ők a „szociális szféra”: tanárok, orvosok, szociális és egyéb munkások, milliós tömeg. De egy mély belső ellentmondás is jellemzi helyzetüket: miközben a társadalom javára dolgoznak és abból élnek, egyben alárendeltjei is a bürokratikus polgári államnak.

Mellettük számos köztes, képlékeny réteg is létezik. Például a „szakemberek” elitje, amely kiszolgálja a vállalati nómenklatúrát és a Baudrillard nyomán *szimulákrumnak* nevezett szféra képviselőit (popsztárokat, celebeket stb.), illetve másrészt a prekariátus, amely a „középosztály” felbomlásának terméke. Különböző mértékben, de mindannyian annak a vállalati tőkének vannak alárendelve, amely a politikában, médiában, művészetben, reklámban fejt ki hatását, mégpedig abból a célból, hogy erősítse annak hegemoniáját, illetve erős hajlamot mutatnak arra, hogy a jobboldali erők különböző képviselőit támogassák.

E viszonylag új társadalmi rétegek mellett, a kapitalizmus, amely a XXI. században is kapitalizmus maradt, olyan hagyományos társadalmi osztályokat is magában foglal, mint a közép- és kispolgárság, amely azonban lényegesen megváltozik azok után, hogy közvetlen és közvetett függőségi viszonyban áll a vállalati tőkével. A „felső középosztály” határainak elmosódása, és egyre erősebb függőségi helyzete, mindinkább a jobboldali konzervatívok felé tereli e réteget, amely pedig egykor a szociáldemokraták támasza volt.

A piramis alján újra kialakulnak a szegénységi küszöb alatt élő néptömegek, amelyek helyzete nem sokban különbözik a lumpenekétől. Többségüket az időszakosan vagy részlegesen foglalkoztatott szakképzetlen munkások teszik ki, akik beleragadtak a pangó munkanélküliség mocsarába. Végző soron ezek az emberek alkotják a társadalom „mélyrétegét”, amely a jobboldali konzervatív erők társadalmi bázisát jelenti – a felbomló középosztály képviselőivel együtt.

Az északi országokban egykor létezett „jóléti társadalom” leépülése – és ennek folyományaként az ún. középosztály határainak elmosódása – egyre inkább két, egymással szemben álló társadalmi erő kialakulásához vezet.

Az egyik a vállalati tőke, annak nómenklatúrája, illetve az azt kiszolgáló rétegek.

A másik a *bérmunkások két csoportjának szövetsége, tehát az ipari munkások és a közsférában dolgozó szellemi munkások*, vagyis a közjóért ténykedő „egyszerű” értelmiségiek, a *szociális szféra munkasaiból állók rétegéé*. Pontosan ez az a blokk, amely a baloldali erők fő társadalmi bázisát alkotja, ők azok, akik közvetlenül és egyértelműen érdekeltek abban, hogy megtörjék a tőke globális hegemoniáját és a társadalmi elidegenítettség minden egyéb formáját, és elősegítsék a „szabadság birodalmának” létrejöttét, a kommunizmust.

A mai posztszovjet Oroszország most távolabb van a szocializmustól, mint bármikor valaha. A gazdaságban a kései kapitalizmus félperifériális modellje dominál, amelynek szerves része a kézi vezérlésű, félféudális, hűbéri viszonyrendszer és a korrupció. A politikában ugyan formálisan betartják a polgári demokrácia főbb szabályait, de mindez autoriter-bonapartista központosítással párosul. Ideológiai síkon és a szellemi életben egyre nagyobb teret hódít a konzervativizmus és a klerikalizmus, amelyet aktívan táplál a Nyugatról jövő valós és vélt fenyegetettség és a külpolitikai sikerek. Mindeközben a polgárok túlnyomó többségének életszínvonala csökken, a társadalmi olló egyre nagyobbra nyílik.

A baloldali ellenzék, egyfelől, a bürokratikus-autoriter „szovjet típusú” Kommunista Párt képviseli, amely meglehetősen furcsa gazdasági-ideológiai kombinációja a szociáldemokrata reformoknak és a szovjet dogmatikus marxizmussal kevert sztálinizmusnak, valamint a pravoszláviának, és ami a legfontosabb, még a fajsúlyos reformokért sem képes valódi harcot folytatni. Másfelől ott van a parlamenten kívüli, kisszámú, széttöredezett és gyenge baloldali ellenzék.

A társadalmi ellenállás alig látható. Úgy tűnik, a nép hallgat, és elégedett az ígéreteket puffogtató elnökkel, és azzal, hogy „Krím a miénk”. A kormányt ért kritika a régi mesét juttatja eszünkbe a jóságos cárról és a gonosz bojárókról, ahol mindmáig hisz az „elit” értelmiségi réteg nem kis hányada Oroszországban. A Szovjetunióbeli emlékek leginkább az „aranykor” utáni konzervatív nosztalgiára hasonlítanak, és nem látszik az igyekezet, hogy levonják a vereség tanulságait, s felgyűrve az ingujjakat, hozzálássanak a munkához.

De az éremnek van egy másik oldala is. A lakosság nagy része hátrározottan elégedetlen a hatalom gazdaság- és szociálpolitikájával. A lassan magához térő munkásosztálynak kevesebb illúziója van, mint úgy általában az értelmiségnek, míg az „egyszerű” értelmiséginek, különösen a távoli végeken, még kevesebb, mint a „csúcsertelmiséginek”. A fiatalok egyre kevésbé hisznek a kapitalizmus kínálta szimulákrumokban. A hivatalos hatalom által ránk kényszerített hazafiság másik oldala az egyre szélesebb körben megnyilvánuló valós törekvés, hogy gondolkozzunk, és ne csak magunkért, de a hazánkért is tegyünk valami hasznosat (mellesleg van a társadalomnak egy másik része, amely inkább Nyugatra menekül, és ott próbálja megcsinálni a szerencséjét).

A belső, alulról szerveződő mozgalom, amely egyelőre alig látható, országos szinten is egyre izmosabbá válik. A helyzet némileg emlékeztet a tragikus 1980-as évek elejére és az akkor elterjedt, burleszkbe illő hozzáállásra: még mindig hiszünk a főtítkárnak, büszkék vagyunk az Olimpiára és a hatalmas hadseregre, nem gondolkozunk el a társadalmi-gazdasági problémák okain és természetén, de tapicskolunk a protekcionizmus és a bürokratizmus mocskában, magunkban szidjuk a nyomasztó életet és egyre többet gondolunk arra, hogy jöhetne már az *alternatívák ideje*.

Most, évtizedekkel később, az emberek újra egyre gyakrabban jutnak arra a következtetésre, hogy bár lehet így is élni, ám ez a lét értelmetlen, közönséges és végeredményben aljas. Hogy kellenek azok az alternatívák.

Milyenek?

Bármilyen furcsa is, de az oroszországi munkások gondolkodó része tud róluk. Félig spontán, félig öntudatlanul (az emberek Oroszországban még mindig műveltek!) újraterezték a modernkori marxizmus minimális programjának alaptételeit, igaz, meglepő formában: kezdve a pravoszláv vagy muzulmán konzervativizmustól egészen az új Szovjetunió megalapításáig.

Ezt a minimálprogramot ajánlja több baloldali szervezet is. Részleteket találhatunk róla a Kommunisták Pártjánál és a parlamenten kívüli kommunista csoportosulásoknál, a szlavofilek szociálisan orientált részénél és a baloldali nyugatosoknál egyaránt. Az ipari proletáriátus és a „mezei” értelmiség fokozatosan eszmél magára és ébred fel. Lassan, de biztosan.

Ez a pirkadat előtti idő, „a bika órája”,* különösen veszélyes, mert a pangás és az egyre nehezebb étellel járó hiábavaló futkározás sötétségétől holdkóros, hunyorgó szemű polgárokat nagyon könnyen elkaphatja bármilyen társadalmi erő, mely nemcsak a jól ismert ígéretekkel próbálja magához csábítani az embereket, de a nagyobb hatás kedvéért, véghez is visz legalább pár előremutató tettet, amivel a gyakorlatban is bizonyítja, hogy kész magára vállalni a felelősséget, és ha kell, a végsőkig elmegy.

A legfélelmetesebb az, hogy ebben a félhomályban a legvalószínűbb jelölt a „megmentő” szerepre a jobboldali konzervativizmus. Van

* Ivan Jefremov 1970-ben megjelent tudományos fantasztikus antiutópiájának címe. (A ford.)

köztük becsületes aktivista is, aki kész harcolni az igazságosságért, vannak olyan okos vezetők, akik a mostani elit támogatását élvezik, akik létre tudják hozni a határozottság erőteljes látszatát, és el tudják hitetni, hogy készek a szociális, oligarchiaellenes és antibürokratikus reformok irányába mozdulni. Ennek az új tragikomédiának az eredménye annyira lesz konstruktív és hasznos az állampolgárok számára, mint a 2014-es kijevei Majdan, ahol a jobboldali konzervatív „hazafiak” a nyugatos neoliberaisokkal karöltve egy paradox szövetségben harcba hívták a népet Janukovics korrupt, bürokratikus rendszere ellen, aztán lett belőle, ami lett.

Ennek alternatívája csak a határozott fellépésű, tettere kész baloldali erő lehet.

Egyelőre nincs ilyen. Pedig szükség lenne rá.

Itt nem kell feltalálni a spanyolviaszt, de a létrejöttét segíteni kell – ez elengedhetetlen. A lelegejétől fogva mint hálózatot kell megalakítani, amely egyfelől összeköti a kommunisták aktív társadalomalkotó magját, másfelől a kommunisták minimálprogramját* ilyen-olyan mértékben valló különböző mozgalmak, szervezetek, hálózatok széles skáláját. Be kell kapcsolni a munkába a politikasemleges néptömegeket, még ha, meglehet, nem is akarnak benne részt venni, de mégis tesznek valami keveset annak érdekében, hogy előmozdítsák a folyamatot. Legvégül pedig a tudósokat, művészeket, pedagógusokat, propagandistákat is be kell vonni, akik létrehozzák a baloldal ideológiai-kulturális terét, megmutatva az emberiségnek, hogy van alternatívája a jelenlegi életünknek, aminek egyetlen célja a birtoklás.

*

---

* A minimálprogram közzététele magyarul terjedelmi korlátok miatt itt nem lehetséges.

...amikor az alul lévők már nem akarnak a régi módon élni,
a transznacionális burzsoázia pedig...

Látni kell, hogy az általában vett és az antikapitalista baloldal is apályban van, és pedig 1989–91 óta, jó harminc éve. Azért, mert jó-részt nemcsak az államszocialista kísérletek és a kommunista pártok szűntek meg, noha mozgalom, eszmeközösség még létezik, hanem mert az eredeti identitását feladó, sajnálatosan liberalizálódó szociáldemokrácia is kiesett a harmadik erő pozíciójából. „Vörös rém” hiányában nincs szükség rá a globális kapitalizmus pacifikálásában sem. Ennek ellenére, a forradalmi küldetésű mozgalom *világtörténelmi*, a *stratégiai* és a *napi aktualitás* szintjein adódó cselekvési lehetőségeit – Lukács György nyomán – a hierarchikussá és globálissá vált világregendszerben elemezni kell. A dominánsan a tőkeviszonyon és -felhalmozáson alapuló társadalmi forma sokféle termelési módot, tulajdoni formát és helyi viszonyrendszert maga alá rendelve létezik, megteremtve a transznacionálissá vált nagyburzsoázia osztályuralmát. Ez a *transznacionális burzsoázia* minden belső különbsége, néhol a nemzeti vagy kisburzsoáziával való ellentéte mellett is a XXI. századi *világpiac önkényura*. A TNC-k behálózzák a világgazdaságot, és diktálják annak mértékviszonyait, kereskedelmi, pénzügyi szabályait. *Ezért a kapitalizmus világtörténelmi antitézise ma is a szocializmus: a munka társadalmi felszabadítása, az elidegenedett, antihumánus viszonyok meghaladása – még akkor is, ha vége az eurocentrikus, ipusdusztriális szocializmusnak*. Vége, amióta a szocialista perspektívát felvállaló, a gazdasági, a politikai és az ideológiai harcot együtt vivő osztályá szerveződés nem terjedt igazán át az európai világon túlra. A bér munkás-érdekvédelem ehhez kevés. Az autonóm szocialista munkásmozgalmak bázisait a technikai-technológiai változások, a félperifériákra áthelyezett ipari termelés („a periféria iparosítása az ipar periferezálása” – Arrighi), a flexibilis munkavégzési formák és a munkajog újra magánjogiassá tétele – állami jogalkotással – szerelte és szereli le. A globális érintkezésben a kulturális mintázatokat és életmódokat – a tömegkommunikáció, a fogyasztói és szórakoztatóipari hálózatok révén – a burzsoá ízlésvilág uralja, belefoglalva a vallási, társadalmi fejlettségbeli különbözőségek, heterogenitások világába,

ahol a retrográd, misztikus, vallási és irracionális partikularitások önvédelme alárendeltje marad a főáram eszmeiségének. Amit sebezni tud, legyőzni nem. A „túl a tőkén” útkeresésének hagyományát azonban jobb időkre várva őrizni és fejleszteni kell.

Az euroatlanti integrációnak a fő kihívást nem a brexittel legyen-gülő és Oroszországgal szemben álló európai alrégió, hanem a délkelet-ázsiai térség jelenti. Nemcsak a világ népességének szaporodása, hanem a kínai óriás de facto és potenciális fejlődése miatt. Az EU eljátszotta azt a lehetőségét, hogy „a kapitalizmus kapitalizmus ellen” világában a szociális Európával emelkedjen ki a nyers érdekharok világából. Ehelyett a keleti bővítés és a globalizációra adott ellenreakció nyomán új szélsőjobboldali rezsimek veszélyével néz szembe. A történelmileg – de nem örök érvénnyel lejárattott – szocialista eszmeiség veresége nyomán az elégedetlenség mindig arra keres kiutat, amely illúziókkal kecsegteti az öntudat nélküli alluviókat. Ebben nagy az írástudók árulásának, a szakszervezeteknek és a szerves értelmiség hiányának a felelőssége.

A *stratégiai szintű* cselekvés kiindulópontja az, hogy Afrikában, Ázsiában, Dél- és Közép-Amerika meghatározott országaiban, térségeiben, röviden a *Délen*, tömegnyomort, iszonyatos élethelyzeteket teremtő, egészségtelen metropoliszokat, magas kizsákmányolási rátát, az *Északon* pedig környezeti katasztrófákat és ordító méretű társadalmi egyenlőtlenségeket előállítva működik az egyenlőtlen és hierarchikus világgazdaság, kölcsönhatásban saját heterogén világtársadalmával. (Proteszt ellenreakciója volt ennek az *Occupy Wall Street*.) Böven vannak konfliktuszónák, imperialista háborúk, migrációs menekülési hullámokat kiváltva (Irak, Szíria, Líbia). A konfliktusok politizálódását napjainkra a jobboldali, nacionalista, vallásos, irracionális, misztikus reakciók kísérik. Az alul lévő, elnyomottak egymás ellen fordíthatók etnikai-faji, vallási, nacionalista eszmék és politikusi protagonistáik szervezett és tömegkommunikációs munkája következtében. A problémák ettől azonban nem megoldódnak, hanem csak tovagördülnek. Az értékek és értékrendek körforgásában azonban le fog csengeni ezen hagyományosan retrográd eszmeiség hatásossága, mert a tapasztalatok le fogják jártni. A progresszió erőinek erre, az új felvilágosodás időszakára kellene felkészülniük, hogy egyáltalán, racionális-közös nyelvezetük legyen a világméretű problémák tematizálására és kezelésére. Akkorra, amikor a világrendszer útelágazáshoz érkezik: a rendszer kibillen egyensúlyi, reverzibilis állapotából, és csomóponti válságba kerül.

Meghosszabbítja-e a hanyatló pályára kerülő tőkés világrendszer az életét egy újabb hosszú ciklusra (például valaminő szervezett tőkés globalizációval, kvázi világkormányval vagy anélkül) vagy egyetemes katasztrófát idéz elő atomháborúval és/vagy az ökológiai humán élettér radikális lepusztításával, vagy pedig meghaladja a tőkeviszony feltételrendszerével intenzív kapcsolatba álló állami, eszmei-kulturális, politikai struktúrákat. Ebben van az értelmiség felelőssége. A marxisták tudják, hogy a termelés domináns tulajdonviszonyaihoz kötődnek az elosztás osztály- és világgazdasági szintű egyenlőtlenségei, a „posztok” világában is. A változás történelmi szubjektuma a XIX. századi ipari proletariátus helyett a XXI. századi munkatársadalom: bérmunkások, alkalmazottak, értelmiségiek. Színre lépését elő kellene készíteni, arra a fentebbi helyzetre, amikor a tömegek, alul lévők, elnyomottak, kizsákmányoltak nem akarnak a régi módon élni, a transznacionális burzsoázia pedig nem tudja már kézben tartani a folyamatokat a globális szuperstruktúra koordinációján keresztül. Az antikapitalista baloldalnak megvan a maga elméleti hagyománya, teoretikus mondandója a változó valóság elemzéséhez. Hogy milyen konkrét események, folyamatok, ágensek kerülhetnek ügydöntő helyzetbe, az előre nem látható és nem kiszámítható. A túlsúlyos mozzanat előbukkanása a legváltozatosabb kombinációk mellett állhat elő, de az erőviszonyok folyamatszerű alakítása mindig a szubjektív faktoron, a napi harcokban edződő embereken, csoportokon, osztályokon, politikákon múlik. „Taktikámat, ha kell, a nap huszonnégy órájában huszonnégyszer változtatom meg – stratégiámnak alárendelten” (R. Luxemburg). Nem lehet mindig megváltoztatni a történelem menetét. A változtatáshoz a jelenbe integrálódott múltnak sok mindenben túl kell élnie önmagát, az uralmi politikáknak el kell öregednie, de a jövőendő „fehéreinek”, Északon és Délen, készülniük kell a cselekvésre.

Magyarországon sikerült egy neokonzervatív rezsimet széles elfogadottsággal beágyazni, nem függetlenül az első húsz esztendőől, de mégiscsak a 2010-es fordulattal. Fogyasztói tömegkultúrával, az egyházi iskolák és a vallásosság állami preferálásával, az elmaradottabb vidéki népesség kívülről irányítottságával. A Horthy-korszakban a Bethlen–Peyer-paktum a vidék szervezéséről mondott le, az Orbán rezsimnek pedig a médiafölénye biztosítja a vidék szavazatszerző támogatását. Ez több, mint strukturális analógia, a magyar nacionalista jobboldal *motivációs stratégiája* az „Isten–Haza–Család–Trianon”, illetve a fajvédelem és a xenofóbia. A nehéz sorsú emberek, életüket féltve, letérdelnek új uraik előtt, ahelyett, hogy felegyenesednének.

A magyar baloldal nagy mulasztása, hogy nem hozott létre egy életképes *eurobal–vörös-zöld* pártot. A kilencvenes évek derekán próbálkoztunk ezzel páran a Baloldali Alternatíva Egyesülésben, sikertelenül. Következmény: a szociális kérdés – a liberalizálódó MSZP miatt is – átkerülhetett a jobboldalra, a 2008-as válság áldatlan közrehatásával. Kihasztnátlanul hagyott pozíció, űr keletkezett a politikai tagoltságban. A fülkeforradalmárokká lett nemzeti radikálisok és a liberálisok ádáz elitküzdelmeik ellenére együtt nyírták az autentikus, kapitalizmuskritikus baloldalt. Így, a sokáig és sokak számára demokratikusnak tekintett restauráció, a honi kapitalizmus „második kiadása” közegében nincs harmadik pólus a keresztény-nemzeti-neokonzervatív jobboldal és a liberális-szociálliberális pólus között. *Napi aktualitási szinten* ezt a lécezt kellene átugrania egy modern, autentikus és nem hitehagyott baloldalnak. Azért, hogy az osztályok és a nemek közötti jobb társadalmi egyenlőségért, az anyagi és szellemi javakhoz való kiegyenlített hozzáférésért, az emelkedő társadalmi mobilitást biztosító oktatási és egészségügyi rendszerért szervezett, demokratikus politikai erőként küzdhessen. Egy ilyen ágensnek már lehetne kapcsolódása egy új helyzethez, ha a világórák járása kedvezőbbé változna. Ahol a centrum nagyburzsoáziájával szemben álló ellenhatalmi tényezők kapcsolatot keresnének és találhatnának a globális kapitalizmus elnyomottjainak, kizsákmányoltjainak, népi mozgalmainak energiáival, egy egyenlőbb, demokratikusabb és humanusabb világrend megteremtése érdekében és jegyében.

*

KISS VIKTOR

Baloldal a posztmodern kapitalizmusban

Akik emlékeznek még a Kommunista Kiáltvány szövegére, azok azt sem felejtették el, mi volt ebben a szövegben annyira felemelő és lelkesítő. Marx tulajdonképpen azt fejtegeti, hogy a kapitalizmus egyre erősebb és fejlettebb lesz, ez pedig a rendszer haszonélvezőinek és ellenfeleinek végső küzdelméhez vezet majd. Az elmúlt évtizedekben azonban nem egyre közelebb, hanem egyre távolabb került ez a lehetséges végkifejlet. A nyugati társadalmakban a szervezett, nagyipari

munkásság aránya és aktivitása vészesen lecsökkent, ezeknek a társadalmaknak a hétköznapijai egyre kevésbé a szembenállásról szóltak a legtöbb ember számára. A korábbi időszakban a kapitalizmust és az önmagát azzal szemben meghatározó „létező szocializmus” közötti erőegyensúly is megbomlott, ma az utóbbi néhány periférikus országba szorult vissza, amelyek közül egyesek a túlélés, mások a kísérletezés stádiumában vannak. A korábbi baloldal meggyengülésével a rendszert védelmező erők túlsúlyba kerültek. Azoknak a mozgalmaknak az ideje, amelyekről Marx beszélt, lejárt. A régi baloldal helyén egy hatalmas úr tátong, amelyet valahogyan be kell tölteni.

De elfogadhatja-e az antikapitalista baloldal, hogy a marxizmus a múlt, a létező szocializmus nem számít többé, Marx pedig a XIX. század (egyik) legnagyobb gondolkodója „csupán”? És mi következik abból, ha mindezt elfogadja? Göran Therborn könyvében, amelyet az *Eszmélet* jelentetett meg, pontosan fogalmazta meg ezt a problémát, amivel *Leértékelt társadalom* (2009) és *Marx&Ideológia* (2011) című munkáimban magam is próbáltam szembenézni: „A kapitalizmus még mindig kitermeli – és a jövőben is ki fogja termelni – a vele szembeni haragot. Ennyiben, ellenállás és kritika tekintetében, a 19. századtól a 20. századon át egész a 21. századig a folyamatosság fennmarad. Majdnem teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a jövő filozófusai publikálnak majd új Marx-olvasatokat. A 21. század antikapitalista ellenállói és kritikusai aligha felejtik el az elmúlt kétszáz év szocialista és kommunista horizontját. De hogy a másfajta jövő hajnalát ugyanolyan színekben látják-e majd, az nem biztos, sőt inkább nem valószínű. Bizonyára antikapitalista társadalomtudósok új nemzedékei születnek majd, sokan fogják még olvasni Marxot, de az már kétséges, hogy sokan tartják-e majd értelmes dolognak marxistának nevezni önmagukat” (Therborn 2010, 222–223).

Az a két tézis, amelyeket az ezredforduló környékén megfogalmaztam, számomra továbbra is iránytűként funkcionál ezzel kapcsolatban. Az első tézisem a bipoláris világrend bukásához, a térségünkben lezajlott rendszerváltásokhoz kapcsolódott. Azt állítottam, hogy a rendszerkritikai oldal teljes megújítására volna szükség. Nem igaz ugyanis, hogy a tágan vett kritikai gondolkodás hagyományára nem kíváncsi többé senki. Az antikapitalista baloldal periférikus helyzetének oka, hogy ez a hagyomány a korábbi időszak szereplőinek dominanciája miatt szükségszerűen képtelen arra, hogy kapaszkodót nyújtson azok számára, akik a XXI. századi viszonyokkal állnak szemben. Többedmagammal úgy véltük, hogy az irányzat

képviselői végzetes hibát követnek el, és elfogadhatatlan pozíciót foglaltak el, amikor a „láng őrzése”, a szocialista kísérlet védelmezése és a rendszerváltás egyfajta harmadikutas oppozíciója mellett (Tíz éves az Eszmélet, 1999) kötelezték el magukat. Ezt a meglátást egy generációs kritikával egészítettük ki. Vagyis úgy láttuk, hogy szakítani kell a posztkadári értelmiségi és politikai elitekkel. Megszabadulva bizonyos kulturális sajátosságoktól, politikai attitűdöktől, informális hálóktól és intellektuális gátaktól, tér nyílna egyfajta termékeny káoszra, egyszersmind az addig háttérbe szorított, illetve az új helyzet szülte témáknak, elméleteknek és irányzatoknak. A baloldal új bázisának magva – gondoltam akkor például jómagam – csak azokból kerülhet ki, akik felszabadulásnak érezték 1989-et, de nem akartak ehelyett egy másik, immár globális elnyomást a fejük fölé – ezért lázadtak 1999, vagyis Seattle után. A baloldalnak tehát arra az időre kellene készülnie, amikor a kapitalizmus ténylegesen kiépül majd, elsősorban a globalizáció, az elitkritika és a fogyasztói társadalom kérdéseire koncentrálna. Ma már talán mindenki számára egyértelmű: hasonló pozíciót a radikális-forradalmi baloldal helyett végül a „forradalmi konzervatív” populista jobboldalnak sikerült betöltenie – az „alternativitás politikáját” sajnálatosan a nacionalizmus és az illiberális demokrácia képzeletvilága valósította meg.

Azóta sok tekintetben differenciáltabban látom az akkori esélyeket, és nem kevés kiábrándulás és keserűség vezetett ahhoz, hogy érdeklődésem inkább a másik hajdani alapvetésem irányába fordult. Eszerint, a tőkés viszonyok, amelyek körülvesznek bennünket, az elmúlt évtizedekben gyökeresen átalakultak, ennek köszönhetően a posztmodern kapitalizmus korszakába léptünk. Mivel jár ez a változás? Ahogyan Alain Badiou remek tanulmányában megfogalmazza: „Nekünk, akik ismertük 1968 májusát és a kínai kulturális forradalmat, kizárólagos kötelességünk továbbadni a kommunizmus szétszórt mozgalmárcsoportjainak azt a racionális bizonyosságot, mely már jelen volt különböző forró politikai pillanatokban: ami jönni fog, ami bekövetkezik, az nem lesz, nem lehet egyszerű folytatása a korábbi radikális-forradalmi baloldal jellemzőinek. A marxizmus, a munkásmozgalom, a tömegdemokrácia, a leninizmus, a proletariátus pártja, a szocialista állam, a XX. század minden jelentőségteljes találmánya többé már nem mondható valóban hasznosnak. A teória, az elmélet szintjén persze mindezeket szükséges ismerni és gondolkodni is kell róluk, de a politika mezején ezek egyszerűen a gyakorlatba át nem ültethetőkké váltak” (Badiou 2009, 105.).

Amikor posztmarxizmusról beszélek, akkor tulajdonképpen – Jameson, Bauman, Laclau, Kellner, Negri, Boltanski és mások munkásságához kapcsolódva – azt állítom, hogy jelenleg a radikális-forradalmi baloldal szempontjából átmeneti korszakban vagyunk. A kapitalizmus természete változik (vagy változott máris) meg, ezért a radikális-forradalmi politika helye és jellege is átalakul. Az átmeneti korszak nem forradalmi apályhelyzet. Nem arról van szó, hogy most éppen nincs forradalmi elégedetlenség és változtató alany, de majd újra lesz. A forradalmi apály nézőpontja ugyanis azt sugallja, hogy valami ahhoz hasonló fog visszatérni, ami hajdanán volt – még akkor is, ha gyökeresen más lesz. Az átmeneti korszak azt jelenti, hogy egy új típusú kapitalizmus van kialakulóban, amiről semmit nem tudunk, aminek egyáltalán meg kell értenünk a jellegét, hogy a vele szemben állókról/állóknak bármit is mondani tudjunk. Az elmélet számára ez egy igen izgalmas kihívás, ugyanis úgy kell a kapitalizmus új jelenségeit vizsgálnunk, hogy közben nem tudjuk, hogy ezek már azok-e amiket ténylegesen keresünk, meg akarunk érteni. De talán mégis hihetünk benne, hogy valamit már érzékelünk a posztmodern kapitalizmusról – és benne az új típusú radikális-forradalmi baloldal helyiértékéről.

A legfontosabb dolog, amit már bizonyosan elmondhatunk a posztmodern kapitalizmusról, hogy – ez nyilván nem teljesen pontos, de talán mégis használható megkülönböztetés – a rendszer az althusser-i értelemben termelési módból társadalmi formává változott át. Tulajdonképpen ez a felismerés határozza meg, hogy miben különbözik az én elméleti alapállásom az antikapitalista baloldalon évszázadnyi ideje „szokásos” baloldali megközelítéstől. Úgy gondolom, hogy a posztmodern kapitalizmusban a kapitalizmus és a politika közötti relációt két tekintetben is újra kell gondolni.

Ahogy *Ideológia, kritika, posztmarxizmus* (2018) című könyvemben kifejtem, a kapitalizmus belátható időintervallumban nem vizsgálható egy bukásra ítélt termelési módként, hanem egy stabilitásra képes, reprodukív rendszerként kell tekinteni rá. A kapitalizmusnak nincs eleve elrendelt sorsa, nincs olyan szubjektum, amely szükségszerűen vesztét okozza majd, nincs a rendszernek olyan mértékben negatív stádiuma, amelyben a radikális-forradalmi politika létrejötté elengedhetlenné válik. Ellenben a rendszer képes magát a jó és boldog élet színtereként láttatni. A radikális-forradalmi politika megalapozása ezért nem várható többé a kapitalizmus negatívumainak és fenntarthatatlanságának bizonyosságától. Ha meg akarjuk

érteni a mai kor politikai küzdelmeit, akkor nem azt kell keresni, hogy miért nem működik a rendszer, hanem hogy miért működik. A radikális-forradalmi politika hagyományos tömegmozgalmai nem tudnak megszületni a rendszer negatívumainak hatására (legalábbis a fejlett, vagy centrumországokban), mert a rendszer „pozitivitása” a meghatározó elem. Míg tehát a marxista kritika a kapitalizmus működésképtelenségéből születő politikát kívánta megismerni, az általam képviselt posztmarxizmus a kapitalizmust megalapozó és fenntartó politikáit kutatja.

De a kapitalizmus és a politika viszonyát egy másik szempontból is újra kell gondolni. A politika nem valamiféle negatív dolog, ami *post factum* érkezik, a gazdaság, a kapitalizmus ellentmondásai által termelt kisülés – ahogyan ezt a marxista nézőpont láttatja. A posztmodern kapitalizmus újdonsága, hogy maga is politikai jellegű. Amennyiben a posztmodern kapitalizmus már jó előre megalapozza saját működését, mire a hagyományos értelemben vett „politika” színre lép. Ennek egyik formája, hogy az oktatás, a fogyasztás, a média, a család „színterein” már régen kialakítják az egyének tudatát, attitűdjeit, vágyait, képzeletét, emberi kapcsolatait és érzelmeit – egyáltalában egész szubjektumát –, mire a gazdaság szigorúan vett „tereire” lépne. A posztmarxizmus számomra azért kínált vonzó eszközöket ehhez a nézőponthoz, mert az irányzat a marxizmus alapvető politikai gazdaságtani, szociológiai és történetfilozófiai orientációját politikaelméleti, társadalomelméleti és kultúrkritikai megközelítésre cserélte. Ebben pedig különösen kiemelt fontos szerep jutott az ideológia kérdésének, ami számomra nemcsak azért elsődleges, mert a kapcsolatot teremti meg az eredeti marxi életműhöz, de azért is, mert minden kétséget kizárólag az egyik középponti eszköz a kapitalizmus társadalmi-kulturális alapjainak megteremtése során.

Az elméleti absztrakció szintjén ezekből következően azt mondhatjuk, a radikális-forradalmi politika mozgásterét az jelöli ki a posztmodern kapitalizmusban, hogy mindaz, amit a rendszer kínálni tud az egyéneknek, és maguk az egyének, ahogyan megformálták őket, sok esetben egyszerűen nem kerülnek fedésbe egymással. Akármennyire is törekszik a kapitalizmus finomítani saját technikáit, nem gátolhatja meg, hogy ez az elcsúszás alkalmanként bekövetkezzen a társadalom többségének esetében, és ne váljon az emberek egy bizonyos kisebbsége esetében lázadó energiák forrásává. Ennek az elcsúszásnak a két lehetséges módja jelöli ki tulajdonképpen a mai radikális-forradalmi baloldal lehetséges eszmei arculatát. Minden

olyan esetben, amikor az egyén megformálása valamilyen okból nem válik teljessé – gondoljunk ezzel kapcsolatban Gilles Deleuze és Felix Guattari elgondolásaira –, akkor úgy fogja érezni, hogy a rendszer által felkínált „jó” élet számára kényszerű és elnyomó. Minden olyan esetben pedig, amikor ugyan ez egyén többé-kevésbé sikeresen esik át a posztmodern kapitalizmus szubjektívációs folyamatain, ugyanakkor ez bizonyos szempontból túl tökéletesre sikerül, és ennek eredményeként a felkínált „jó” életet egyszerűen nem fogja elégségesnek érezni, szűknek, idegennek, nem-autentikusnak fogja látni.

Meggyőződésem, hogy a posztmodern kapitalizmus elméleti elemzésének fókuszába azoknak a jelenségeknek az analízise kell kerüljön, amelyek kapcsán ez az elcsúszás markánsan kitermelődik. Az elmúlt évtizedekben például Maurizio Mazzarato, Antonio Negri, Paul Virno és több más szerző érdeklődésének középpontjába nem véletlenül került az úgynevezett immateriális munka kérdése, ahol az egyén „sajátosságai” és a kapitalizmus „keretei” felváltva kínálják a pokol és a paradicsom érzését az egyének számára. De ettől a konkrét kérdéstől eltekintve is meggyőződésem, hogy a posztmodern kapitalizmus radikális-forradalmi baloldala annak a pozíciónak (ez nem hagyomány és nem mozgalom, pláne nem ideológia) valamiféle újabb változata lesz majd, amit Boltanski és Chiapello „művészeti kritikának” hív, amit 1968 kulturális emancipációjában és életforma-anarchizmusában máig követendőnek tartunk. (Boltanski–Chiapello 2007).

A hétköznapi valóság terepén mozogva talán könnyebben érthetővé válik, amiről beszélek. A posztmodern kapitalizmusnak egyre extrémebb körülmények között kell fenntartania és működtetnie önmagát, megteremtve a kívánatos és normális élet kereteit a társadalom nagy része számára, és ehhez egyre komplikáltabb és direktebb eszközökkel kell előállítania azokat az egyéneket, akik majd beleilleszkednek az élet tőkés kereteibe. A klímaváltozás, a virtuális valóság, a hatalmas megfigyelő apparátusok kiépülése, a globális apartheid rendszerei (például a menekültek elé húzott falak és kerítések), a flexibilis munkaerőpiac, az úgynevezett negyedik ipari forradalom, vagy a genetikai robbanás hozadékai stb. olyan sokkhatások, amelyek hatalmas ideológiai-kulturális innovációt igényelnek a rendszer működtetőitől – persze cserébe a profitközpontú gazdaság szolgálatába lehet állítani őket. Emlékezzünk vissza, a mobiltelefonokat megjelenésük pillanatában bunkofonnak hívták, súlyos beavatkozásnak tartották a személyes szférába és a tömegközlekedési eszközökön civilizálatlannak számított használni őket. De a tőkének szüksége volt az

infokommunikáció új befektetési területére. Úgyhogy két évtizeddel később az okoseszközök az élet alapjainak számítanak, és az számít különleges pillanatnak, amikor éppen nincs wifi-kapcsolat. Ehhez persze szükséges volt, hogy a társadalmak tagjait újraformálják-átalakítsák, tehát „aládolgozzanak” a mindenkori kapitalista szituációnak és a boldog életről kidolgozott vízióknak. Az ilyesmit pedig nem árt már gyermekkorban elkezdni és a szülőket, vagy a tanárokat használni beépített ügynököknek. Nem csoda, ha végső soron elég sokan érzik úgy, hogy valami nincs rendben azzal, amilyenné ez a rendszer változtatja az embereket.

De milyen szerepe lehet a (neo)marxizmusnak egyáltalán a radikális-forradalmi baloldal paradigmaváltásában? Ezt a problémát már negyven évvel ezelőtt exponálta Jean Baudrillard *The Mirror of Production* című könyvében – amely éppen az ortodox és neomarxista teoretikusok között nem váltott ki hatást, amúgy jelentős visszhangja ellenére. Baudrillard szerint, bár ellenfelei túlzottan forradalmi elméletnek tekintették és ezért rettegtek tőle – valójában mégsem bizonyult eléggé forradalminak. Miközben kimutatta, hogy a kapitalizmusban a homo economicus uralmának, a piaci és profitlogikának és a bérmunkára alapozott nagyiparnak az általánossá tétele zajlik, a munka és a termelés kérdésének középpontba állításával maga is részese maradt annak az elméleti és ideológiai univerzumnak, amelyet kritizálni próbált. Marx a termelés paradigmájához láncolta magát, ahhoz a nézőponthoz, amely a kapitalizmus sajátja, és ezen keresztül szemlélte mind a múltat, mind a fényes jövő lehetőségét. Ha a „forradalom” és a „szocializmus” fogalmait nem is cseréljük le, ki kell őket szabadítani ebből a teoretikus börtönből.

A termelés paradigmája melletti elköteleződés két súlyos következménnyel járt: először is a marxizmus, mint a forradalom elmélete, egyszerűen leértékelte, másodrendűnek, utópikusnak, vagy politikailag károsnak tekintette azokat az elgondolásokat, amelyek a kapitalizmustól gyökeresen különböző világról nem az osztály, a munka, az érték, az anyagi javak terminusaiban gondolkodtak – például a mindenfajta munka felszámolását tekintették az új világ alapjának. Hiszen a marxizmus produktivizmusának szellemében valódi forradalom csak a termelés világából jöhet létre. Ezzel a marxizmus a lázadás lehetséges indítékát a munka-tőke viszony ellentmondásaira és a tőkés termelés mozgásait kísérő szociális-politikai feszültségekre redukálta. A másik súlyos következmény, hogy végső soron a marxizmus nem volt képes követni a kapitalizmust, amikor az a hatvanas évek végétől

a termelés helyett a fogyasztás paradigmáját állította a középpontba. Baudrillard annak idején megmutatta, hogy ettől a ponttól kezdve a marxizmus miért veszítette el politikai potenciálját. A marxizmus, eszerint, képtelenné vált felvenni a versenyt azzal a posztmodern kapitalizmussal, amelyben immár a fogyasztói kód, az emberről, az életről, a boldogságról, normalitásról, a politikáról stb. szóló, soha meg nem kérdőjelezett állítások, az előre konfigurált tudattalan, manipulált vágyak, a biopolitikai kényszer, az (ön)fegyelmezési apparátusok, a kreativitás, az aktivitás, az emberi kapcsolatok stb. felhasználásával nyomnak el bennünket és állítanak a profit szolgálatába.

A XXI. századra végérvényesen kiéleződnek ennek a két fogyatékoságnak a következményei. A baloldal „kedvenc” társadalmi rétegei egyre konzervatívabbá (ne adj isten rasszistábbá) válnak, egyre perifériusabbak és egyre inkább azonosulnak a kapitalizmus képzeletvilágával és mindazzal a nyelvvel, amit a tágran vett fogyasztói társadalom tanított nekik. Ezzel párhuzamosan, a marxista gyökerű társadalomkritikának éppen azoknak a területeknek az analízisére nincs eszközkészlete és érzékenysége, amelyek a posztmodern kapitalizmus politikai folyamatainak megértése szempontjából lényegesek. A kapitalizmus alapvetően politikai gazdaságtani megközelítésmódjáról a hangsúlyt át kell helyezni a társadalom, a kultúra és a politika posztmodern elméleteire. Az ennek az új érzékenységnek a nevében fellépő és az új eszközöket a marxista hagyományon kívül kutató szellemi irányzatnak a képviselőit nevezzük posztmarxistáknak.

Végso soron tehát azt állítom, hogy az antikapitalistáknak el kell fogadniuk: az egyre extrémebb körülmények között, az egyének egyre nagyobb mértékű alakítása segítségével fenntartott kapitalizmus – belátható időintervallumot tekintve legalábbis – újra és újra el tudja végezni saját újraformálását. A hajdani szép idők a baloldal számára nem hozhatók vissza, nem adódik többé sem egy szükségszerű forradalmi periódus, egy végső válság, sem egy nyilvánvaló gazdasági-társadalmi alternatíva a rendszer működéséből. A radikális-forradalmi baloldal újraszervezése csak akkor lehet sikeres, ha képessé válik arra, hogy a posztmodern kapitalizmus felfedezett új kontinensét ne a modern kapitalizmus mértékeinek és saját korábbi eszményeinek nevében vizsgálja. Hogy megértse a rendszer új „politikai logikáit”. A baloldal azonban láthatóan éppen ellenkezőleg cselekszik: a kapitalizmus összeomlásáról szó tudományos víziókat, nyakig merül a nyilvánosság napirendjén lévő ügyekbe és az anyagi kérdések világába, vagy éppen kényszeresen kutatja a hajdani munkásmozgalmi, antifasiszta és for-

radalmi kulisszákat – és abban reménykedik, hogy a nagy antikapitalista harc majd újra a félperiféria vagy a periféria vidékeiről indul el. Őszintén szólva ezért nem vagyok túl bizakodó abban a tekintetben, hogy a radikális-forradalmi baloldal képes lesz-e megszabadulni saját árnyától – különösen idehaza, ahol olyan keveset értünk és tapasztaltunk abból, amiről a különféle posztmodern baloldali irányok képviselői beszélnek.

Márpedig ha lesz bármilyen forradalomszerű a kapitalizmus központjaiban a következő évtizedekben, akkor az bizonyosan autonomista és ellenkulturális formát ölt, és nem sok köze lesz mindahhoz, ami a „modern” baloldaliak maradványainak legnagyobb részét leköti. Autonomista, mert hadat üzen a posztmodern kapitalizmus egyén feletti uralmának, és ellenkulturális, mert nem kér a rendszerben választható életkeretekből, és nem fogadja el a csillapíthatatlan profitéhség által előidézett extrém körülményeket.

Felhasznált irodalom

- Boltanski, Luc – Chiapello, Eve 2007: *The New Spirit of Capitalism*. London, Verso
 Badiou, Alain 2009: A kommunizmus múltja, jelene és jövője. *Fordulat*, Vol. 2, No. 5. 95–108.
 Tíz éves az Eszmélet 1999. *Eszmélet*, Vol. 11, No 43. 163–164.
 Therborn, Göran 2010: *A marxizmustól a posztmarxizmus felé*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány.

*

BRUNO DE CONTI – PATRICIA VILLEN

A radikális baloldal és a szocializmus perspektívái Brazíliában és Latin-Amerikában

A forradalom a harcban épül.
 Amílcar Cabral

Előzetes megállapításként azt mondhatnánk, hogy a radikális baloldal és a szocializmus perspektívái Latin-Amerikában – és az egész világon – soha nem voltak ilyen sivárak. Hiszen a progresszív kor-

mányzatok pusztá létrejötte a szubkontinensen az utolsó évtizedben – az úgynevezett rózsaszín hullám¹ – erőszakos reakciókat váltott ki a felsőbb osztályokból, s külső intervenciót (jelesül az Amerikai Egyesült Államok részéről), amelynek az eredménye az lett, hogy mindenütt államcsínyekre került sor (Hondurasban 2009-ben, Paraguayban 2012-ben, Brazíliában 2016-ban, Bolíviában 2019-ben és Venezuelában 2002 óta tartó, elhúzódó államcsínykísérlet folyik).² Ezek közül némelyikben hagyományos jobboldali csoportok jutottak hatalomra, másokban a szélsőjobboldal, de a gazdasági program mindenütt nagyon hasonló, a neoliberalizmus ideológiája határozza meg. A 2020-as évek elején Latin-Amerika politikai színpadát teljesen a jobboldali kormányzatok uralják.³

Ám ha elosztatjuk a ködöt, s megpróbáljuk megragadni a politikai káosz és a szélsőjobboldali pártok világszerte tapasztalható felemelkedése mögött rejlő folyamatok lényegét, akkor rájövünk, hogy mindez annak következménye, hogy éleződnek a kapitalizmus ellentmondásai, mindenekelőtt a munkaerőpiaccal kapcsolatos feszültségek (amelyeknek közvetlen hatásuk van családok millióinak mindennapi életére): munkanélküliség (főleg a fiatalok között), bizonytalan munkahelyek, alacsony nyugdíjak (vagy akár a nyugdíjba vonulás lehetetlensége), xenofóbia, amelyet a tömeges bevándorlás táplál, és így tovább.⁴ A társadalmi-gazdasági folyamatok eme dinamikája, amely nyilvánvalóan a tőkés rend következménye – főleg a perifériális és félperifériális országokban – mélységes kétségbeesést vált ki a népességben, ami aztán termékeny talaja lesz a szélsőjobboldali mozgalmak kialakulásának.

Itt felmerül egy látszólagos paradoxon, amely nagyon árulkodó: a „szocializmus” szót egyre többet használják az elmúlt években, s naponta többször is elhangzik éppen ezeknek a szélsőjobboldali vezéreknek a szónoklataiban meg nyilatkozataiban. Még ha céltudatosan eltorzítják is ennek a szónak a jelentését, ez akkor is elárulja, hogy ezek a csoportok mélyen és őszintén félnek a szocializmustól és a radikális baloldaltól. Hasonlóan az 1920-as és 1930-as években történetekhez, ezek a csoportok is – akárcsak akkoriban a fasiszták – észreveszik a fentebb leírt ellentmondások és a robbanás potenciálját, amely bennük rejlik. Nem véletlenül: a társadalmi feszültségek az utóbbi években már érlelődnek az egész világon; s 2019-ben Latin-Amerika különösen fontos helyszíne lett ezeknek a robbanásoknak (például Porto Rico, Honduras, Chile, Kolumbia, Argentína, Ecuador, Haiti).

Ebben az értelemben láthatjuk, hogy még a sötét éjszakában is van tere a radikális baloldálnak és a szocializmusnak. Mindazonáltal annak lehetősége, hogy az egyéni kétségbeesést és elégedetlenséget olyan társadalmi cselekvővé formáljuk, amely képes lesz felépíteni a szocializmust, mindig a társadalmi mozgalmak erejétől függ. Ami ennél is fontosabb, mindez olyan mozgalmakon múlik, amelyeknek nem csak az a céljuk, hogy megszerezzék vagy visszavegyék a hatalmat, a progresszív pártok újraválasztása révén, ez ugyanis – a latin-amerikai történelem tanúsága szerint – nyilvánvalóan kevés. Mint Mészáros megállapította,⁵ a tőke mindig meg tudja szervezni magát, és rá tudja kényszeríteni saját rendjét a társadalomra, intézményeken kívüli eszközökkel is, tehát a tőke elleni harcnak is intézményeken és parlamenteken kívül (is) kell folynia.

E vonatkozásban, persze, a helyzet nagyon összetett Latin-Amerikában. Brazíliában a legfontosabb társadalmi mozgalom az utolsó évtizedekben az MST (a földnélküli falusi dolgozók mozgalma) volt. Törekvései alapvetően a földreformra irányultak, de sikerült kiterjesztenie akcióit számos más fontos területre, főleg az ökológiai kérdésekkel és a neoliberalizmus bírálatával kapcsolatban. Létrejöttétől kezdve képes volt – a szolidaritásra alapozva – közös cselekvési teret (megszállt területeket) kialakítani a többi társadalmi mozgalommal együtt, s egyszersmind egyetemet létrehozni a falusi munkásoknak, ahol összeegyeztethették a földműves munkát a szocializmus építésére irányuló tudományos képzéssel. Sajnálatos módon, ez a forradalmi impulzus az utolsó két évtizedben elsorvadt, aminek a fő oka a kormányzattal – a Munkáspárt kormányának idején – kötött hallgatólagos szövetség volt, mert a fokozatos társadalmi átalakulás ígérete visszafogta a tömegek mozgalmát, a demonstrációkat, s következőképpen a konkrét (és strukturális) változásokra irányuló, alulról jövő nyomást. Az MST-n kívül egy másik fontos társadalmi mozgalom az MTST (a hajléktalan munkások mozgalma) – Guilherme Boulos, a csoport vezetője elindult a 2018-as választásokon, de a szavazatok kevesebb mint 0,6%-át kapta.

Így hát a helyzet Brazíliában távolról sem fényes. A Dilma Rousseff ellen végrehajtott államcsíny⁶ és az utódai (Michel Temer és Jair Bolsonaro) által végrehajtott radikális neoliberális reformok nem adtak lökést valamilyen szervezett ellenzék kialakulásának. Jelenleg az oktatási reformért folytatott tömegtüntetések (2019) és az olajmunkások általános sztrájkja adnak némi reményt a növekvő ellenállásra, de sajnálatos módon, nem mindig könnyű közös és állandó mozgó-

sítást szervezni. A baloldalon a politikai viták arra összpontosulnak, hogy meg kell akadályozni Bolsonaro újválasztását a következő választásokon – feltehetően a nagyon különböző politikai háttérű csoportok „széles frontja” révén –, ami persze kétségkívül szükséges, de egyszersmind rövidlátó is, ami az ország előtt álló történelmi és strukturális kihívásokat illeti, a kapitalizmus meghaladásáról már nem is beszélve. Ezért a radikális baloldali és szocialista mozgalmak léteznek és aktívak, de sajnos nagyon szűk kisebbséget alkotnak.

Chile nagyon érdekes esete a tömeges mozgósításnak a mai Latin-Amerikában. A szabad oktatás védelmétől indulva, a tömegmozgalmak megerősödtek, és egyre több kérdésre terjedtek ki, most pedig Sebastián Piñera kormánya bírálatainak és annak szentelik energiáikat, hogy lerombolja Pinochet diktatúrájának „intézményi örökségét”. Négy esztendei intenzív mozgósítás – és a kormányzat erőszakos válaszlépései – után 2020 áprilisában népszavazás lesz az új alkotmányról. Ez bizonyosan részleges győzelem, de egyszersmind csapdának is tekinthető, ugyanis ha a meglehetősen konzervatív parlament állítja össze az új alkotmányt, akkor a népi követelések egy részét biztosan meg fogják vétózni. Ezért a radikális baloldali pártok és csoportok inkább egy Szabad és Szuverén Alkotmányozó Nemzetgyűlésért küzdenek.

Argentínában, nem úgy, mint más latin-amerikai országokban, a szakszervezetek még mindig elég erősek. Azonban ezek nem igazán radikális baloldali szakszervezetek, hanem többnyire inkább a „peronizmushoz” kapcsolódnak, amely Juan és Eva Perón örökségére hivatkozik, vagyis progresszív, de nem forradalmi programért áll ki. Egyfelől, a peronizmus – a peronista Alberto Fernandez legutóbbi elnökválasztáson aratott győzelme révén – mégis lehetővé tette, hogy Argentína népe megakadályozza az ultraliberális Mauricio Macri újválasztását. Másfelől, az ilyen típusú progresszív kormányok – különösen a tőkés világrendszer perifériáin – nyilvánvalóan korlátozott mozgástérrel rendelkeznek, ezért nem várhatunk tőlük radikális változásokat. Mégis, Argentína egyike azoknak az országoknak, ahol a radikális baloldalnak sikerült több képviselővel bejutni a parlamentbe (a FIT-U, a Munkások Baloldali Frontja révén).

Bolíviában a bennszülött népesség – az Evo Morales elleni államszínnyel szembeni – mozgalma igen jelentős volt, de sajnos a jelenlegi törvénytelen kormány nyers erőszakkal verte le. Remélhetőleg ezek a mozgalmak kitartanak. Venezuelában a nemzetközi embargó és az olaj alacsony ára által teremtett gazdasági válság ugyan nagyon meg-

nehéztette a Maduro-kormány dolgát, de érdekes módon – és pedig annak ellenére, hogy Maduro kétségkívül követett el tévedéseket – a népesség nem elhanyagolható része továbbra is támogatja a szocializmus építését az országban.⁷

Kuba kétségkívül a legdicséretesebb példa Latin-Amerikában. Annak ellenére, hogy az elmúlt hatvan évben rendkívül súlyos gazdasági embargónak és mindenféle más támadásoknak volt kitéve az Egyesült Államok részéről, sikerült fenntartania a szocializmust, nagyon magas szintű egészségügyi és oktatási rendszerrel és az egész népesség olyan életszínvonalával, amely persze szerény, de kétségkívül meghaladja latin-amerikai népesség átlagszintjét. Annak ellenére, hogy vannak nézeteltérések a forradalom folytatását illetően, a kormányzat mindig számíthat a népesség egy részének támogatására. A fő probléma a nemzedéki megosztottság, mivel a forradalom támogatói főleg az idősebb emberek közül kerülnek ki, a fiatalok pedig legtöbbször inkább reformokat akarnak.

Végül fontos röviden megemlítenem egy mozgalmat, amely főleg Ecuadorban⁸ talált tömegbázisra, de azért elterjedt más dél-amerikai országokban is: ez pedig a *buen vivir* (jól élni). Ez nem sorolható a szocialista mozgalmak közé (legalábbis nem a szó „kanonizált” értelmében), de vallja a kapitalista rendszer meghaladásának szükségességét. Ez a mozgalom úgy érvel, hogy a latin-amerikai bennszülött népesség egyike a világ azon kevés népeinek, amelynek sikerült kizsákmányolás nélkül és a természettel harmóniában élnie, tehát az egész világnak meg kellene tanulni az indiánoktól, hogy olyan közösségeket szervezzenek, ahol tiszteletben tartják az „emberi lény” jogait, de egyszersmind a „pacha mama”, az anyatermészet jogait is. Ezen népek története konkrét történelmi példa az olyan életre, amely alternatívája lehetne a kapitalizmusnak és a gazdasági fejlődés fetiszizálásának. A mozgalom növekszik, de inkább értelmiségi körök vitáira korlátozódik, nincs még szélesebb társadalmi bázisa.

Láthatjuk tehát, hogy a szocialista mozgalmak helyzete Latin-Amerikában távolról sem ígéretes, de nem is teljesen kilátástalan. Jelen helyzet egyik nagy kihívása abban áll, hogy átalakult az a terep, amelyen ki kell építeni a szolidaritás kötelékeit a dolgozók között, ami aztán elvezethet a kollektív küzdelemhez a kizsákmányolás ellen. Ez különösen nehéz egy olyan társadalmi kontextusban, amelyet Ricardo Antunes úgy nevez: „a munka új alakzatainak rendszere”,⁹ amely újfajta megosztottságokat teremt a dolgozók között: foglalkoztatottak és munkanélküliek, rendszeresen és alkalmilag/részidőben

foglalkoztatottak, képzett és képzetlen, bennszülött és bevándorló munkások között.

Sok terep kutatás után Bogotában, a Kolumbiai Nemzeti Egyetem (Unal) – Cesar Giraldo professzor által irányított – társadalmi-gazdasági kutatócsoportja kimutatta, hogy a túlélés minimális feltételeiért – általában informális és alkalmi állásokban – folytatott harc aláás mindenfajta szolidaritást, amelyet az azonos helyzetben lévő munkásoktól várhatnánk. A munkaerő eme új helyzetének és a jobboldali pártok által gyakorolt kemény elnyomásnak köszönhetőn a szakszervezetek napjainkban nagyon gyengék Latin-Amerikában, mint azt fentebb megtárgyaltuk. Ezzel egyidejűleg az állami egyetemek elleni erőszakos támadásoknak¹⁰ az a céljuk, hogy aláássák a társadalomkritikai reflexió lehetőségét.

Mégis, az újjászerveződés lehetőségeit soha nem rombolják le teljesen. Ellentétben némely prognózisokkal (például André Gorzével), a kapitalizmusban a munkásosztály nem fog eltűnni, hanem – tágabb értelemben véve, úgy, hogy beleszámítjuk a munkanélkülieket, a bizonytalan megélhetésű önálló kisegzisztenciákat stb. – mindig növekedni fog. És amikor megszerzi azt, amit Marx „osztálytudatnak” nevezett, forradalmi potenciálja mindig kibontakozhat. Végül is a munkásosztálynak még mindig hatalmas, megkérdőjelezhetetlen ereje van – és ez, mint fentebb szoltunk róla, mérhetetlen félelmet ébreszt a tőkésosztályban. Először is azért, mert ez a munkásosztály alkotja a népesség többségét (mégpedig egyre növekvő többségét). Másodszor is, mert ez az osztály hajtja előre a gazdaság és a társadalom stratégiai fontosságú szektorai (a nagyipar, az energiatermelés, a szállítás stb.) fejlődését. Így a munkásosztálynak hatalmában áll megzavarni a kapitalista gazdaság önújratermelő körforgását, megnyitva az utat a rendszer meghaladása felé. Hogy ez megtörténhessen, a munkásosztálynak meg kell értenie, hogy a társadalmi problémák lényege magában a kapitalista rendszerben gyökeredzik, abban, ahogy a rendszer működik: a munkaerő kizsákmányolásában és a megélhetés eszközeitől – különböző eszközökkel – való megfosztásában. Amílcar Cabral, a XX. század egyik legkiválóbb afrikai vezetője szerint, akkor léphetünk előre a nép mozgósításában, ha ezt megértjük, de egyszersmind átfogóan felmérjük azt a társadalmi-gazdasági és kulturális valóságot is, amelyet a forradalmi erők át akarnak alakítani. Az emberek csak akkor kötelezik el magukat a harcnak, ha belátják, hogy ez a forradalmi gyakorlat átalakítja a valóságot, amelyben élnek.

Összegezve: hatalmas esélyek állnak a szocializmus előtt – Latin-Amerikában és az egész világon –, mert a szocialista mozgalom a kapitalista rendszer lényegéből fakadó ellentmondások elmélyüléséből fakad. A legnyilvánvalóbb jele ennek a forrongás, amely az egész világon tapasztalható. Mindemellett jelen helyzetben nagyon nehéz a munkásság megszervezése a radikális változás, egy új gazdasági rendszer megteremtése érdekében. E folyamat elősegítéséhez döntő fontosságú, hogy világméretben egyesítsük a különböző erőket és megosszuk a konkrét tapasztalatokat. Más szavakkal: abszolút szükséges, hogy minden kritikai mozgalom bekapcsolódjon olyan nemzetközi hálózatokba, amelyek fokozzák a harcot, főleg a perifériális és félperifériális országokban, amelyek – a világpiacon elfoglalt helyzetükből adódóan – hasonló problémákkal szembesülnek.¹¹ A jobboldali és szélsőjobboldali csoportok támadásai nemzetközi méretekben zajlanak, tehát a velük szembeni ellenállás és a forradalom lehetőségeinek kimunkálása is globális kell hogy legyen. Végül, a gyakori és mindenütt elterjedő felkelések az egész világon radikális és strukturális változásokhoz vezethetnek, amelyek megvalósíthatják az emberiség felszabadítását, vagyis a szocializmust.

Jegyzetek

- ¹ „Rózsaszín”, mert ezen kormányok közül nem sok jellemezhető „vörös”-ként, habár bizonyos tekintetben progresszívek voltak (főleg a szociálpolitika terén). Néhány példa erre: Luis Inácio Lula da Silva és Dilma Rousseff Braziliában, Néstor és Cristina Kirchner Argentínában, Rafael Correa Ecuadorban, Tabaré Vazquez és José Mujica Uruguayban, Fernando Lugo Paraguayban.
- ² A történelmi tapasztalat az, hogy a felsőbb osztályok a progresszív kormányzatok intézkedéseire azzal válaszolnak, hogy puccsokat szerveznek (vagy legalábbis megpróbálkoznak ezzel). Ez volt a helyzet 1964-ben Braziliában, João Goulart esetében, 1973-ban Chilében (Salvador Allende ellen); és számos más országban, számos más történelmi pillanatban. A puccsok nyomán kemény, jobboldali diktatúrát vezettek be.
- ³ A három fő kivétel: Venezuelában Nicolás Maduro rendszere, Andrés Manuel López Obrador kormánya Mexikóban és Alberto Fernández Argentínában.
- ⁴ Ezzel párhuzamosan, a közszolgáltatások romló minősége hozzájárul a népesség többsége életfeltételei rosszabbodásához.
- ⁵ Mészáros, István 1995: *Beyond Capital: Toward a Theory of Transition*. London, The Merlin Press. (Magyarul: Mészáros, István 2009–2010: *A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány)
- ⁶ A Braziliában 2016-ban végrehajtott államcsíny elemzését illetően lásd: Villen, Patricia 2017: *A crise brasileira e as rachaduras do sistema* In: Lucena, C. –

Previstali, F. – Lucena L. (eds.): *A crise da democracia brasileira*. Navegando, Uberlandia. Elérhető: <https://www.editoranavegando.com/copia-politicas-educacionais-1>.

- ⁷ A 2019-es latin-amerikai tömegtüntetések részleteit illetően lásd: Conti, Bruno De: *A utopia neoliberal na América Latina e os contramovimentos*. *Jornal dos Economistas*, 2019/369.
- ⁸ A *buen vivir* fő képviselője Alberto Acosta, aki annak az Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek volt az elnöke, amely bevezette az ecuadori alkotmányba az „anyatermészet” jogait. A részleteket illetően lásd például: Acosta, A. 2017: *Living Well: ideas for reinventing the future*. *Third World Quarterly*, Vol. 38, No. 12.
- ⁹ Antunes, Ricardo 2009: *Os sentidos do trabalho: ensaio sobre a afirmação e a negação do trabalho*. Sao Paulo, Boitempo.
- ¹⁰ Különösen érvényesült ez a tendencia a Bolsonaro-kormány idején.
- ¹¹ Ebben a vonatkozásban sokat tanulhatunk a XX. század második felének afrikai forradalmaitól.

(Fordította: Szalai Miklós)

Koronavírus-járvány és kommunizmus

A koronavírus-járvány megállíthatatlan terjedése az ideológiák síkján is járványokat generált, amelyek eddig csak lappangtak társadalmunkban: a fake newst, a paranoiás összeesküvés-elméleteket és a rasszizmust.

A vesztegár orvosilag megalapozott szükségessége visszahangzik az ideológiai térben, miszerint tiszta határokat kell kialakítani, és az identitásunkat fenyegető ellenségeket karanténokba kell zárni.

De talán egy másik – és sokkal jótékonyabb – ideológiai vírus is terjed és remélhetőleg meg is fertőz bennünket: egy alternatív társadalom gondolatának vírusa, egy nemzetállamokon túli társadalomé, egy olyan társadalomé, amely megvalósíthatja a globális szolidaritást és együttműködést.

Ma gyakran hallani spekulációkat arról, hogy a koronavírus a kommunista uralom bukásához vezethet Kínában, ugyanúgy, ahogyan (amint Gorbacsov is elismerte) a csernobili katasztrófa volt az esemény, amely elhozta a szovjet kommunizmus végét. De van itt egy paradoxon is: a koronavírus egyben arra kényszerít bennünket, hogy újra feltaláljuk a kommunizmust az emberek és a tudomány iránti bizalom alapján.

Quentin Tarantino „Kill Bill 2” című filmjének utolsó jelenetében Beatrix ártalmatlanítja a gonosz Billt, és az „Ötpontos szívrepesztő technikával” csap le rá – ez a leghalálosabb csapás a harcművészetekben. A technika öt ütésből áll, öt ujjal a célpont testének öt nyomáspontján. Miután a célpont elsétált és öt lépést tett, szíve felrobban a testében, és a földre zuhan.

Ez a technika a harcművészeti mitológiák része, de valódi közelharcban lehetetlen alkalmazni. Visszatérve a filmhez, miután ezt Beatrix megtette, Bill nyugodtan békét köt vele, tesz öt lépést, majd meghal.

Ami ezt a támadást igazán lenyűgözővé teszi, az az ütés és a halál pillanata között eltelt idő: rendes beszélgetést folytathatok, amíg nyugodtan ülök, de mindeközben tudatában vagyok, hogy amint felkelek, és teszek egy lépést, a szívem felrobban – és holtan esem össze.

Nem hasonlít-e ehhez azok gondolatmenete, akik arról spekulálnak, hogy a koronavírus-járvány a kommunista uralom végét jelentheti Kínában? Mint egyfajta társadalmi „Ötpontos szívrepesztő technika” az ország kommunista rezsime ellen, a hatóságok ülhetnek, figyelhetnek és végigjárhatják a karanténzás minden egyes lépését, de a társadalmi rend bármiféle valódi megváltozása (mint például megbízni az emberekben) a bukásukat okozhatja.

Az én szerény véleményem ennél sokkal radikálisabb: a koronavírus-járvány egyfajta „Ötpontos szívrepesztő csapás” a globális kapitalista rendszer ellen – jele annak, hogy nem folytathatjuk az utat, amin eddig jártunk, hogy radikális változásra van szükség.

Szomorú tény, de katasztrófára van szükségünk

Évekkel ezelőtt Fredric Jameson felhívta a figyelmet a kozmikus katasztrófákról (a földi életet fenyegető aszteroida vagy az emberiséget elpusztító vírus) szóló filmekben szerepet játszó utópisztikus potenciálra. Egy globális fenyegetés globális szolidaritást szül, piti nézeteltéréseink teljesen jelentéktelenné válnak, és mindannyian együtt dolgozunk a megoldás megtalálásának érdekében – és erre itt vagyunk ma, a való életben. A lényeg nem az, hogy szadista módon élvezzük a tömegek szenvedését, amennyiben ez segíti az ügyünket, éppen ellenkezőleg, realizálnunk kell a szomorú tényt, hogy katasztrófára van szükségünk, hogy újragondoljuk társadalmunk legalapvetőbb jellemzőit.

Az effajta globális koordináció első homályos modellje az Egészségügyi Világszervezet, amely most nem a szokásos bürokratikus halandzsát nyomta, hanem pontos és higgadt figyelmeztetéseket adott ki. Az ilyen szervezeteknek nagyobb hatalmat kéne kapniuk.

Bernie Sanderst az Egyesült Államokban a szkeptikusok azért gúnyolják, mert támogatja az általános egészségügyi ellátást – de a koronavírus-járvány leckéje nem pont az, hogy még többre van szükség, hogy el kell kezdenünk valamilyen *globális* egészségügyi hálózat kiépítését?

Egy nappal azután, hogy Iraj Harirchi iráni egészségügyi miniszterhelyettes a sajtótájékoztatón lekicsinylően beszélt a koronavírus terjedéséről és a tömeges karanténok szükségességéről, rövid nyilatkozatot tett, amelyben beismerte, hogy ő maga is megfertőződött a koronavírussal, és karanténba vonult (az első tévés megjelenése során

már a láz és gyengeség jeleit mutatta). Harirchi hozzátette: „Ez a vírus demokratikus, nem tesz különbséget szegények és gazdagok, illetve politikusok és átlagos polgárok között.”

Ebben igaza volt – mindannyian ugyanabban a hajóban evezünk. Nehéz lenne nem észrevenni a legfőbb ironiát, hogy az, ami mindannyiunkat összehozott és a globális szolidaritásba taszított, a hétköznapi élet szintjén arra kényszerít bennünket, hogy mindenáron kerüljük el másokkal a fizikai kontaktust, és akár teljesen szigeteljük el magunkat a külvilágtól.

És nem csak a vírusok fenyegetésével kell foglalkoznunk, más katasztrófák is megjelentek már a láthatáron, vagy már meg is érkeztek: aszályok, hőhullámok, hatalmas viharok stb. A válasz nem a pánik, hanem kemény és azonnali fellépés valamiféle hatékony globális koordináció létrehozásáért.

Csak a virtuális valóságban lehetünk biztonságban?

Az első illúzió, amit el kell oszlatnunk, az Donald Trump, az Egyesült Államok elnökének közelmúltbeli indiai látogatása során fogalmazódott meg, ahol azt mondta, hogy a járvány gyorsan vissza fog húzódní, és csak meg kell várnunk a tetőpontját, majd minden visszatér a normális kerékvágásba.

Az efféle „túl szép, hogy igaz legyen” reményekkel ellentétben, az első dolog, amit el kell fogadnunk, az az, hogy ez a veszély már itt van, és maradni fog. Még ha ez a hullám alább is hagy, újra fel fog bukkanni egy új, talán még veszélyesebb formában.

Ezért számíthatunk rá, hogy a járványok megváltoztatják a legalapvetőbb érintkezési formáinkat a minket körülvevő emberekkel és tárgyakkal, beleértve a saját testünket is – ne érz hozzá semmihez, ami (láthatatlanul is) koszos lehet, ne ülj le nyilvános vécéülökére vagy utcai padra, ne ölelj meg másokat vagy fogj velük kezét. Talán sokkal elővigyázatosabbak leszünk a spontán gesztusokkal is: ne érintsd meg az orrod vagy dörzsöld a szemed.

Tehát nem csak az állam és más szervek fognak ellenőrizni minket: meg kell tanulnunk saját magunkat is ellenőrizni és fegyelmezni. Talán csak a virtuális valóságot tekinthetjük biztonságosnak, és a szabadban történő mozgás csak az ultragazdagok kis szigetein marad lehetséges.

De még itt is, a virtuális valóság és az internet szintjén, emlékeztetnünk kell magunkat arra, hogy az elmúlt évtizedekben a „vírus” és

a „vírusos” kifejezéseket leginkább olyan digitális vírusok jelölésére használták, amelyek internetes terünket fertőzték meg, és amelyeknek nem voltunk tudatában, legalábbis addig, amíg romboló képességeiket (mondjuk az adataink vagy a merevlemezünk megsemmisítését) el nem szabadították. Amit most látunk, az az eredeti, szó szerinti kifejezés erőteljes visszatérése: a vírusfertőzések kéz a kézben működnek, mind valós, mind virtuális dimenzióban.

A kapitalista animizmus visszatérése

Egy másik furcsa jelenség, amelyet megfigyelhetünk, az a kapitalista animizmus diadalmas visszatérése, amelynek lényege, hogy a társadalmi jelenségeket, mint például a piacot vagy a pénzügyi tőkét, élő entitásként kezelik. Ha valaki figyeli a nagy médiáinkat, akkor az a benyomás alakul ki benne, hogy ami miatt aggódnunk kell, az nem a tömeges – jelenlegi és jövőbeli – halál, hanem, hogy „a piacok kezdenek idegesek lenni”. A koronavírus egyre inkább gátolja a világpiac zökkenőmentes működését, és amint halljuk, a növekedés két vagy akár három százalékkal is visszaeshet.

Vajon nem jelzi-e mindez egyértelműen, hogy sürgősen át kell szerveznünk a globális gazdaság szerkezetét, mégpedig oly módon, hogy többé ne legyünk ráutalva a piaci mechanizmusok irtalmára? Itt természetesen nem a „rég” kommunizmusról beszélünk, csupán egy olyan globális szerveződésről, amely képes a gazdaság irányítására és szabályozására, valamint szükség esetén korlátozza a nemzetállamok szuverenitását. Az országok ezt már korábban is képesek voltak megtenni, a háborúk ellenére is, és most lényegében mind egy egészségügyi háború felé tartunk.

Ezenfelül, nem kell félnünk a járvány néhány potenciálisan kedvező mellékhatásának megemlítésétől sem. A járvány szimbólumai lettek a nagy tengerjáró hajókon rekedt (karanténba helyezett) utasok – így végre megszabadulunk ezektől az ocsmány monstriumoktól, ha szabad ilyet mondani. (Csak arra kell ügyelnünk, hogy az elhagyatott szigetekre vagy más exkluzív üdülőhelyekre való utazás ne váljon ismét néhány kiváltságos gazdag privilégiumává, amilyen évtizedekkel ezelőtt a repülés volt.) A koronavírus súlyosan érintette az autógyártást is, ami nem is túl vészes, hiszen ez arra késztet bennünket, hogy megfontoljuk az egyéni járművek iránti megszállottságunk alternatíváit. A listát folytathatnánk.

Egy közelmúltbeli beszédében Orbán Viktor, a magyar miniszterelnök, kijelentette: „Olyan nem is létezik, hogy liberális, az csak a diplomás kommunista elnevezése”.

De mi van, ha az ellenkezője az igaz? Ha „liberálisnak” nevezzük mindazokat, akik törődnek a szabadságunkkal, és „kommunistának” azokat, akik tisztában vannak vele, hogy ezeket a szabadságokat csak radikális változásokkal tudjuk megmenteni, mert a globális kapitalizmus közeledik a válsághoz? Azt kell tehát mondanunk, hogy azok, akik manapság továbbra is kommunistának nevezik magukat, liberálisok diplomával – liberálisok, akik komolyan megvizsgálták, miért is vannak veszélyben liberális értékeink, és tudomásul vették, hogy csak radikális változás képes megmenteni őket.

(Fordította: Huzián Kristóf)

Eredeti megjelenés: <https://www.rt.com/op-ed/481831-coronavirus-kill-bill-capitalism-communism/>

Ennyire gördült?

Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás.*
Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994)
Budapest, L'Harmattan Kiadó – Uránia
Ismeretterjesztő Alapítvány, 2019

I. Bozóki András kiérlelt monográfiában dolgozta fel az ellenzéki értelmiség politikai szerepét Magyarországon, egy közel két évtizedet átfogó időszakban. A történeti, politikai-szociológiai elemzés alkalmas műfaj a téma vizsgálatára és a kutatási eredmények kifejtésére. A művet értelmiség-szociológiai elemzésnek is nevezhetjük, amely egy adott és kitüntetett történeti időszakot ölel fel. A szerző nem politikatörténetet írt, minthogy a rendszerváltoztatás átfogó feldolgozását az általa elsajátított irodalom, ismeretanyag¹ alapján megoldottnak tekintette. Ehelyett a Charta '77-től induló, disszidens értelmiségi mozgalmat állította előtérbe, azaz a magyar értelmiség 1989-től kezdődő politizálódási folyamatát, amely a másként gondolkodástól és különállástól a szembeálláson át az államszocialista kísérlet békés megdöntéséig, illetve az értelmiségi-mozgalmi politizálás 1990 és 1994 közti újjáéledéséig vezetett. Kik voltak, mit akartak ezek az értelmiségiek, milyen politikai stratégiát dolgoztak ki és követtek a változó kondíciók közepette – így is megfogalmazható a szerző törekvése.

II. Miért „gördülő” a rendszerváltás minősítő jelzője? A szerző indokai alapvetően két érvben foglalhatók össze.

1) Az aktív ellenzéki értelmiségiek a diszkurzív küzdelem mondanivalóját – a *kritikai közbeszéd*² megteremtése után – radikalizálták, s mindig egy kicsivel továbbhajtva vitték el egészen rendszerváltás követeléséig (178.), menet közben lerontva és kiszorítva a hivatalosság helyzetértelmezéseit. 1985-től a gorbacsovi *glasznozty* is sokat segített abban, hogy az új, emelkedőben lévő politikai elit és a médiakrácia szövetsége gyorsan kiszorította a pártzsargont (355.).

2) A „gördülő” jelző arra is utal, hogy a folyamat bemutatott öt szakaszában az *ellenzéki értelmiségiek különböző csoportjai váltak főszereplők*ké. Egy-egy időszakot dominánsan új és másfajta szereplők jellemeztek. Bozóki kimutatja, hogy egy adott időszakból jellemzően mintegy 20%-nyian maradtak meg az azt következőben, tehát a cserélődés az ellenzéki értelmiségi csoportok „váltófutasában” kb. 80%-os volt. Az öt szakasz a következő: 1. a *disszidencia időszaka* (1977–88 között, amelynek zenitje 1981–88 közé esett); 2. *hálózatépítés* (1988); 3. *tárgyalásos szakasz* (1989); 4. a *parlamenti politizálás időszaka* (1990), és végül 5. *újabb mozgalmi periódus* (1991–94), amelyben az új, mozgalmi értelmiség a demokrácia értelmezőjeként lépett fel – egészen a kivételesnek tekintett értelmiségi történelmi szerep 1994-es megszűnéséig, amikortól az értelmiségi politizálást a rendszert működtető hivatásos politikusok, hatalmi menedzserek és technokraták váltották fel (még a töketelajdonosok dominanciáját megelőző években). A magyar politikába bekerülő értelmiségiek közül egyesek *hivatásos politikusok lettek*, de voltak *gyors visszavonulók* és *küldetéses kötelességtudatból cselekvők* is, akiknek motivációit a szerző, mások kutatásai mellett, interjúiból vett szemléletes idézetekkel jeleníti meg (338–353.).

Ilyenformán, a politizáló értelmiségen át is „gördült” a történelem. A dolog természete szerint, az ügy funkcionálisan *elvégeztetett*³ – Bozókinál. Azonban ehhez, Móricz Zsigmond *A fáklya* c. regényének hőisével, a kispap Matolcsy Miklóssal szólva, hozzátehetjük: „Elvégeztetett, de semmi sem tisztázott”. Az első többpárti választást követő magyar parlament közbeszédének stílusa, politikai kultúrája, érintkezési formái valószínűleg – éppen a szereplők attitűdbeli különbségei miatt – fényévekkel múlták fölül a későbbiek brutális, manipulatív vagy egyenesen szándékosan meghamisított, történelemhamisító vagy hazugságokkal vádaskodó kommunikációját. Nem sokat láthatunk a kormány és az ellenzék közötti parlamenti küzdelmek – tankönyvi ideáltípusa szerint – *drámainak* és *demokratikusnak* tekintett – lefolyásából. Az a jelenség, amit a szociológiában elsőként valószínűleg Richard Hofstadter (1963) ír le, majd Simon de Beauvoir említ a *Mandarinokban*: az, hogy a „tojásfejűeknek” nevezett értelmiségieknek *nincs számottevő befolyásuk társadalmuk életére*, hozzánk is megérkezett. Azért, mert „a politikai üzemben a politikából élő parlamenti demagógok pártjaik szavazatszedő gépezetébe illeszkedve” veszik át a közvélemény megdolgozását (hogy egy klasszikussal, Max Weberrel szóljunk). Ezek saját, szervezett politikai kommunikációt

folytató apparátusaikkal dolgoztatnak: nemcsak az általuk egyenírányított közmédiával, hanem a bulvárral és a kereskedelmi médiával együtt nyomják el a komoly lapok potenciális tömeghatását. Nem biztos, hogy a szerző ellenére, de megállapíthatjuk: ami az USA-ból, a formálisan szabad nyilvánosságból, 1945 után érkezett meg Európába, azt itthon 1989 után „üdvözölhettük”. A professzionalizálódó politikai rendszer mintha együtt járna a tömegkultúra terjedő anti-intellektualizmusával, s ebben a közegben a problémák állítják elő a politikai váteszeket, nem pedig fordítva. A legnagyobb jóindulattal nézve is, 2010 óta mindenképpen ez a helyzet.

III. A mű empirikus bizonyítottsága, amely a szakirodalmi hivatkozásokon túl kvantitatív, statisztikus és strukturálatlan interjúkkal él, dicséretes és meggyőző. (Az interjúkat a szerző elsősorban a tárgyalásos rendszerváltás ellenzéki és *Nemzeti Kerekasztal*-szereplőivel készítette). Bozóki módszereinek alkalmazásában is tudatos szerző, aki egyaránt ismeri és alkalmazza a szociológiai értelmiségelméletek klasszikus vonulatát, az *újosztály*-, illetve egyéb, modern elméleteket, összekapcsolva őket az értelmiség mozgalmakban játszott szerepével (I. fejezet). A bemutatott elméletek az értelmiség többretegű fogalmára vonatkozóan pontos és differenciált leírásokat adnak. Ami alkalmazásukat illeti, a szerző – az ellenzéki aktivitás évtizedes hullámmása, *gördülése* folytán – eltérő közéleti szerepeket konstatál, amiket leleményes, újszerű elemzéseiben empirikusan is alátámaszt (VII. fejezet, 401–466.). Ezzel igazolja, hogy nem előzetes definíciót követ. Ebből az eljárásból azonban nem következhet a kritikai értelmiségi kvalitás „adományozása” kizárólag az ellenzéki mozgalomban résztvevőknek – erre a problémára még visszatérünk.

A kötet külön érdeme a jó stílus és nyelvezet, ami szaktudományos okadatulással és érvkészllettel párosul. Egy ötszáz oldalas értelmiség-szociológiai könyv minden résztémája, persze nem lehet egyformán érdekes, ez mindenkor a befogadó szubjektum előismeretein is múlik. Bozóki munkája sokat elárul a politikacsinalás tanulható fogásaiból, stratégiai és taktikai kérdéseiből, a köznyelv valóságkonstruáló politikumáról, a közélet tematizálásának értelmiségi és médiaelitbeli összefogásának hatásosságáról – akár a vizsgált korszakon és viszonyokon túlmenően is. A tematikus gazdagságból érdemes kiemelünk két olyan részt, amelyeket különösen jónak tartunk. Ilyen a II. fejezet, ahol a szerző a késő Kádár-korszak bizonyos vonásait elemzi, s ezeket *szelektív elnyomás* és *kooptálás* gyanánt jellemzi. Leírja a sajtó pártirá-

nyitásának mechanizmusait (a hír- és információszűrést; az intézményesített belső tájékoztatókat, a főszerkesztői értekezleteket; az *ad hoc* utasításokat; a párttagok, a bizalmi főszerkesztők egyéni felelősségét). Ezek fő célja a politikailag irányzatos lapok kialakulásának megakadályozása volt, noha a nemzedéki alapon szerveződő *Mozgó Világ*, vagy a *Tiszatáj* mint a népiek folyóirata, már a nyolcvanas években pártcsírák jegyeit mutatták. A Pozsgay-féle *Hazafias Népfront* támogatását élvező *Magyar Nemzet* a párton kívüli értelmiség kedvenc napilapjává vált, a befolyásos *Valóság* és a reformpárti *HVG* színvonalas orgánumi mellett. 1981-től az 1986-os sajtótörvényig az *első (legális) és a második (illegális) nyilvánosság egymás mellett létezett*, utóbbiban a jelentős értelmiségi összefogást eredményező *Bibó emlékkönyvvel* (1979) és a szamizdat folyóiratokkal (*Beszélő, Hírmondó, Demokrata*), amiket a kötet szerkesztőikkel, tematikájukkal, értékorientációjukkal, szerepükkel és hatáslehetőségeikkel egyaránt elemez.

Az MSZMP értelmiségpolitikájának és az ezt formáló politikusok két legfontosabbikának jellemzése *majdnem telitalálat*. Ugyanis mindaz, amit ír, igaz, miközben van, amiről írni lehetne/kellene, ám mégsincs benne Bozóki jellemzésében. Aczél Györgyről és Pozsgay Imréről van szó, az egypártrendszer, majd annak látens pluralizmusa kialakulásának közegében. (71–79.) „A kádári Magyarország kultúrpolitikájának »tündöklését« és bukását leginkább e két meghatározó politikus alakja fémjelzi. Mindkettő más elképzelést vallott a Kádár rendszer kulturális és politikai nyilvánosságával kapcsolatban. Aczél integrálni próbálta a rendszerbe a nem »vonalas«, ám színvonalas irányzatokat, míg Pozsgay inkább arra hajlott, hogy engedje a különböző szellemi irányzatok önálló artikulálódását. Az 1963-as amnesztiát követő évtizedek konszolidált kádárizmusában a rendszer »értelmiségpolitikáját« leginkább Aczél valósította meg. Vele szemben Pozsgay e konszolidációs kompromisszum megkérdőjelezésének és felbontásának képviselője lett az egypárti hatalom hanyatlása idején” (71.). A nyolcvanas évek elején Aczél – a celebritások kiemelésével, az intézményirányító „hűbérurak” kinevezésével, az informális bizalmasaira támaszkodással, a heterogénebb, sokszor hozzá törleszkedő holdudvarral és az új közmegegyezést keresőkkel szemben – a meghaladottnak vélt kompromisszumokat képviselte. A népi-kommunista Pozsgay⁴ pedig az értelmiségi csoportok felé épített hidakat, amihez a Hazafias Népfront szervezeti bázisát is felhasználta. Az előregedett Kádár 1988. májusi leléptetése egyet jelentett Aczél bukásával és Pozsgay felemelkedésével. Utóbbi fénykora – a maga reformkörös

hinterlandjával – Lakitelektől (az MDF indulásától) 1989. február 11-ig, a többpártrendszerre igent mondó KB ülésig tartott, hogy azután politikai *utóéletében* a négy igenes népszavazás véglegesen detronizálja. (A kilencvenes években pedig, aligha véletlenül, a nemzeti jobboldalnál kötött ki – tegyük hozzá.)

A Bozóki által feldolgozott szakirodalom mellett megemlítendő itt Agárdi Péter fontos könyvének fentiekől némiképp eltérő Aczél-értékelése is. Agárdi szerint, *Aczél nem csak a kádári stabilitás embere* volt; viszonylagos liberalizmusa nem intézhető el azzal, hogy a rendszer legitimitását szolgálta. Aczél nyitni képes és hagyományörző baloldali kulturális értékfogást vallott és vitt a puhuló diktatúra – mint Agárdi írja – „nem mindig tudatosodó mechanizmusában”. A liberális kultúrafelfogás, „a baloldali államhatalmi hegemonia korszakában pedig, hallgatólagosan, a »puhuló« diktatúra” „túr” modelljének fő támogatója volt (Agárdi 2015, 82.).⁵ Bozókinál ez a valós helyzetleírás hiányzik – aminek következményei vannak. Ezekre korábban már rámutattunk, ám az árnyalt értékelés érdekében érdemes megisméltelnünk őket.⁶

A szerző – a politikai szociológia tartozékaként – a politológiai elemzésekben is otthonosan mozog, s a vizsgált időszakot megfelelő folyamatszakaszolással és gondolati artikulálással párosítja. Ami a politológiai és részben a társadalom- és államelméleti kategóriák használatát illeti, Bozóki, olykor a bőség zavarában, nem mindig mélyíti el a mondandóját. Az a kategória-használat, ami köznapi szinten elmegy, sőt, tudható, hogy az ellenzéki „kritikai közbeszéd kultúrájának” győzedelmeskedésében is kétségtelenül szerepet játszott, a *tudományos elméletalkotásban elnagyoltnak bizonyul*. A szerző fél tucatnyi kategóriát használ: *diktatúra* (56, 59.); *totalitárius/poszttotalitárius szakasz* (59.); *pártállam/állampárt* (164, 165, 178–179, 232–270, 316); *kommunista állam* (165.); *államszocializmus* (36., 81., 84., 171., 175., 176–177., 179.). Ez persze, tekinthető pusztán stiláris gazdagításnak vagy szinonimahasználatnak, noha bizonyos szövegösszefüggésekben egyértelművé válik a jelentés magja is. Ám nem mindig van így: teszem azt, tudományos munkában megalapozatlan *államszocializmus*ról beszélni, anélkül, hogy a szerző a kategória tartalmát kibontaná. Eltérően ugyanis a többi terminustól, ez a fogalom tudományos értelemben *nem a politikai rendszerre*, hanem a *társadalomintegráció típusára* vonatkozik.⁷ Nem szerencsés a rendszert „kommunista állam” gyanánt megnevezni,⁸ ha nem tudatosítjuk az olvasóban, hogy itt nem elméleti fogalomról, hanem a terminus Nyugaton használt

politikai jelentéséről, tehát az *ellenfél* általi megnevezéséről van szó. Ez ellentétes avval, ahogyan Bozóki az *államszocialista* minősítést használja. Megint máshol a „totalitárius/poszttotalitárius” terminust alkalmazza – ami nála egyben szakaszolás is⁹ –, vagy „pártállamról/állampártról” ír. Az államszocializmus kategóriájának használata azért is problematikus, mert – szerintünk – ez a fogalom a szerző által vizsgált időszakban nem volt forgalomban, s így a fogalomhasználat visszavetítésnek tűnik.

IV. Minden társadalomtudományi kutatás bevallott-bevallatlan előfeltevése, hogy a szerző milyen perspektívából szemléli az eseményeket, folyamatokat, voltaképpeni vizsgálata tárgyát. Ahogyan nem mindegy, hogy a Földet hegyről, repülőgépről vagy éppen a világrúrból szemléljük – mert a perspektíva-váltásokkal egészen más képet alkothatunk róla –, akként a világnézeti, politikai-filozófiai távlatok is igencsak különböző értékrendeket¹⁰ és fogalmi-gondolati konstrukciókat jelölnek ki – akkor is, ha ugyanazt a tárgyat vizsgálják és értelmezik. A megismerési folyamatban ezért szükséges az egyoldalúságok kiküszöbölése azért, hogy a kutató többféle perspektívát és ezzel elemzési feladatot vállaljon fel. Nincs ez másként a hazai rendszerváltással kapcsolatban sem. Kár, hogy a kötet, amely címe szerint az értelmiség politikai szerepének vizsgálatát *a maga általánosságában* ígéri, valójában *csak a rendszerváltó értelmiség távlatából* szemléli a folyamatokat, nem szentel figyelmet az 1977–1994 közötti időszak rendszerkonform értelmiségének, s kizárásukat – nem túl erős érvekkel – meg is indokolja. Bozóki – e tekintetben Huszár Tiborra (2007) támaszkodva – *kritikai értelmiségnek* csupán egy bizonyos, a politikai viszonyokra *morális-univerzális nézőpontból* is reflektáló csoportot tekint. Szerintük az értelmiséget az államszocialista korszakban *szellemi munkások* (ti. propagandisták, szakértők, a rendszert legitimáló, lojális alkotók) váltották fel (52.). Ez esetben vagy a szituációtól és szakmától függetlenedő „*transzkontextuális tudás*” *értelmiségre vonatkozó kritériumát nem alkalmazzák*, vagy a kritikai jelző morális-univerzális nézőpontjából az értelmiséginek minősítéshez bizonyulna kevésnek a létező kapitalizmus kritikája? Aligha.¹¹ Az államszocialista rendszerből a nem rendszerellenes, ám kritikai értelmiséget problematikus és szörszálhasogató fejtegetések zárják ki. Még ha ez az eljárás a rendszerkonform tudáshordozókra esetleg érvényes is lenne, bár nem az,¹² azokra a *modellváltókra*, akik az államszocialista rendszer csomóponti válságának történelmi helyzetében kerestek

kiutat, semmiképpen sem áll.¹³ Szellemi értelemben mindenképpen létezett a *tertium datur*, amely képviselőinek a kritikai értelmiségi körből való kirekeszthetősége csakis akkor állna meg, ha – J. G. Fichte nyomán – valaki azt gondolná: amennyiben álláspontjának a tények ellentmondanak, *annál rosszabb a tényeknek!*¹⁴

Összefoglalva: a szerző álláspontja, véleményünk szerint, erőltetett, amikor a kritikai értelmiségi fogalmából a *szocialista orientációjú* vagy a (nem ortodox és nem vulgáris) marxista, *modellváltó* értelmiség törekvéseit figyelmen kívül hagyja. Ezzel ugyanis azt a *hamis látszatot* teremti meg, mintha csak a *rendszer ellenzéknek* lett volna kritikai értelmisége, az *ellenzék ellenzékének* pedig nem. Bozóki szerint *nem volt ilyen*, márpedig létezett, még ha – az adott hazai és nemzetközi erőviszonyok között – nem is tudott meghatározó erővé válni. Két különböző álláspont a baloldali kritikai értelmiség létének tagadása és befolyása mértékének kérdése. Politológiaiilag ezt a differenciát fejezi ki a rendszerellenzék „ellentársadalom” törekvése és egy, a status quóval szembeni, de antikapitalista ellenzék közötti különbségtéves. Értelmiségiként azonban mindkettőt jellemzi gondolkodási alapjuk kritikai minősége, amit nem a hatalmi, politikai sikeresség/sikeretlenség mércéje minősít.

Így a mű elsősorban az ún. *demokratikus ellenzék* önreflexiójának, identitásának, múltértelmezésének, stratégiai alakulásának s az ezzel kapcsolatos diskurzusoknak a bemutatására vállalkozik. (81.) Emellett – érintve a megelevenedő népi–urbánus törésvonalat is – árnyalt elemzést kapnak az államszocialista rendszer ellenzékének népi-nemzeti, harmadik utas, illetve konzervatív szegmensei is, amelyek antikommunizmusa azonban egységesítő hatású volt, vagy azzá vált.¹⁵ A kötet voltaképpen a rendszerváltás legaktívabb résztvevőiről szól, arról, hogy az átalakulásban milyen szerepet játszott az ellenzéki értelmiség (13.). Bozóki külön fejezetben bontja ki az ellenzéki mozgalmakból kinőtt szervezetek és történelmi pártok megjelenését és politikai szociológiai portréit. Ezek szelektív tematikái, az egyes szakaszokban alkalmazott stratégiai törekvései és taktikai lépései nemcsak az előtérbe kerülő főszereplők (Aczél György, Pozsgay Imre, Antall József, Szabad György, Tölgyessy Péter, Pető Iván, Bauer Tamás, Tamás Gáspár Miklós stb.) közötti különbségben, hanem megszólalásaik eltérő nyelvezetében is kifejezésre jutott. Jól megmutatva a nyelv *valóságkonstruáló* szerepét, különösen az olyan történelmi helyzetekben „amikor minden folyik”, s *valaminek a mikénti megnevezése a cselekvés vezérfonalául szolgálhat*. A politikai

elitharcok közepette a nyelvi forma („népfelkelés”; „falurombolás”; „Dunaszauroszt”, de a kötetben éppen nem szereplők közül pl. az olyan szlogenek is, mint „Ez a gyár nem eladó!”; „Nyugati árak – keleti bérek” stb.) képes (volt) akár tömegek mozgósítására is. Egyetértünk azzal a helyzetértékeléssel, hogy a rendszerváltás nálunk – eltérően a lengyelektől – *elitista* jelleget öltött – akkor is, ha az 1988–89-ben nagy tömegek részvételével lezajló tüntetések, demonstrációk a társadalom ébredését fejezték ki. A fentebb érintetteken kívül kétségkívül ilyen volt a Nagy Imre-temetés, de ne feledkezzünk meg Kádár János temetéséről, illetve – az ideológiai apparátusok töretlen propagandatevékenysége ellenére – máig tartó rendkívüli népszerűségéről sem.¹⁶ A *Nemzeti Kerekasztal*-tárgyalások a népszerűvé váló, *emelkedő elleneltek* (amelyeknek tömegkapcsolatát erősítette a 4 igenes népszavazás is) és a tekintélyét vesztő, *süllyedő pártelit* közötti megállapodás volt,¹⁷ amely közvetlenül vezetett a tartalmilag jórészt *új alkotmányhoz* és a politikai intézményrendszert átalakító *sarkalatos törvényekhez* – még a többpárti választások előtt.

Fontos szociológiai kérdés az ellenzék társadalmi támogatottságának vizsgálata is. Lengyelországban az 1980-as években – a *Szolidaritással* mint a tárgyalásos forradalom úttörőjével – az ellenzék mögött széles társadalmi és munkástámogatottság alakult ki. A különbségek és a párhuzamok, a külső támogatottság feltárásában az összehasonlító módszert jól alkalmazó szerzőhöz (201–205.) csak azt tesszük hozzá, hogy a további magyarázatot e tekintetben az államszocialista kísérletek két eltérő változata adhatja. A hazai „emberarcú” társadalmi viszonyok élhetősége – a demokratikus ellenzékénél ennek nyelvi megnevezése a „puha diktatúra” – állt a munkásság passzivitása mögött. Ez tette lehetővé – idézzük – „hogy széles, osztályokon átívelő szövetség jöjjön létre a rendszer ellen”, s jelölte ki „az irányt a disszidensek számára a (nagyrészt) budapesti középosztályi csoportok politikai együttműködése felé.” (170.)

Mindazonáltal, a mű egészének perspektíváját a rendszerváltás liberális demokráciához elvezető szempontjai jelölik ki¹⁸ – egészen addig, ameddig más világnézeti, politikai-filozófiai látószögű elemzéssel nem ütköztetik a szerző színvonalasan és sok kutatói leleménnyel alkalmazott eljárásait.

Bozóki perspektívaválasztásának előfeltételeivel – immáron elrugaszkodva a vizsgált periódustól – érdemes átfogóbban is foglalkoznunk. Ugyanis ha az államszocialista kísérlet hazai válfaját nem egy normatív liberális politikai filozófia alapján, hanem a világrendszer

félperifériáján elérhetetlen nyugati centrumkapitalizmus perspektívájából értékeljük, akkor egészen más következtetésekhez juthatunk el. A hangzatos rendszerváltás kori ígéretek – utolérés vagy legalábbis a centrum közelítése –, amikkel a rendszerváltó erők a magyar társadalom egy jelentős részét maguk mellett tudhatták 1989–90-ben, nem állták ki az idők próbáját. Nem jött el „szép új világ”, de a „legalább volt húsz jó évünk” álláspontja is csak annyiban igaz, amennyiben nem vesszük észre, hogy az első húsz évre következő tízet éppen az előzők tették lehetővé. A polgári demokrácia szellemi, politikai, kulturális és hatalmi viszonyai, bár kétségtelenül vonzóbbak az autoriter kapitalizmus retrográd, oligarchikus viszonyainál, aligha véletlen, hogy a *demokratikus jogállami kísérlet* – valamelyest kiegyenlített, széles tömegeket érintő, élhető társadalmi viszonyok hiányában – hosszú távon nem volt képes meggyökerezni; a rendszer pacifikálását és stabilizálását a nemzeti-konzervatív nacionalizmus illiberális rezsimje oldotta meg. Közép-Európa a Kärntner Strassén túl van – a nyugat-európaiaktól eltérő sajátosságokkal.

Jegyzetek

- ¹ Így Ripp Zoltán (*Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2006) és Csizmadia Ervin (*A magyar demokratikus ellenzék I–II–III.*, Budapest, T-Twins Kiadó, 1995) monográfiája, valamint számtalan tanulmány.
- ² Alvin Gouldner (1979) marxi elméleten alapuló újosztály-teorémájának fogalmáról van szó, amely szerint egyedül az értelmiségi osztály rendelkezik avval a progresszivitással, amivel kialakíthatja a kritikai közbeszéd kultúráját, amivel a kapitalizmus delegitimálható – Bozókinál ez természetesen *mutatis mutandis* értendő.
- ³ „A demokratikus átalakulások sikerével az értelmiségiek többsége önszántából lépett vissza a politikából. A 19. század értelmiségének próféta szerepét a régióban felváltotta a pluralista társadalmakra jellemző szakértői értelmiség szerepköre. Az egykori ellenzéki értelmiségiekből pártpolitikusok, NGO aktivisták, újságírók vagy egyetemi tanárok lettek. Azok az értelmiségiek, akik a politika közelében kívántak maradni, de egyben korábbi univerzális álláspontjukat is meg akarták őrizni, az ideális demokrácia- vagy a nemzetfogalom nevében az új demokráciák kritikusainvá váltak” – írja a szerző (58.).
- ⁴ Pozsgay retrospektív önértékelése szerint: „sosem voltam kommunista”. Vajon 1980-ban sem?!
- ⁵ *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2015.
- ⁶ A nem várt következmények a kétfrontos harc „főnökének” is feltűntek, aki, bár későn, de mégiscsak észrevette az „aránytévesztést” a kétfrontos harcban, és Aczél 1985-ben – Monor évében – leváltotta. „A bölcs kompromisszumok elnyúlhatatlan

robotosa” szemében korábbi bizalmas tanácsadója ekkor és ezzel már közel sem a párhúséget szolgálta, mert olyan szellemeket engedett ki a palackból, amelyek nemcsak a bűvészinast, de magát a pódiumot is elvitték... Persze ebben sok más, ennél jelentősebb külső, geopolitikai tényező is szerepet játszott. Az aczéli felfogás és kultúrpolitikai gyakorlat értékelésében rá kell mutatnunk: az általa irányított kultúrpolitikai mechanizmus és döntéshozatal *a liberalizmus irányába nyitott/nyitottabb, a baloldali értékrend felé ellenben zárt/zártabb* volt. Ez pedig nem a *tertium datum*, hanem a liberalizálódás útját egyengette, szocialista *kultúravesztéssel*. Lásd Agárdi könyvéről az *Eszméletben* közölt kritikánkat, ahol tételünkre jelentős bizonyító anyagot is hoztunk: 109. sz. (2016. tavasz), 13–18.

- ⁷ Itt nem az elkülönült magántulajdonosok cseregazdasága és az ahhoz igazodó, profitmaximalizáló, allokációs döntések piaca integrál, mert az államszocialista kísérletekben az alapvető allokációs döntéseket, azaz 1. a *felhalmozás és a fogyasztás*, illetve, 2. a *magán- és közfogyasztás arányát* a politikai mechanizmusban döntötték el. Ezek a „tervező társadalom” nélkülözhetetlen tulajdonságai, amelyek intézményi központja nem a versengő politikai erők parlamentje – aminek csak területi érdekeket kifejező és törvényhozói-legitimációs funkciója volt –, hanem a racionális redistribúció alapintézményei: a tervező mechanizmus (szak- és funkcionális minisztériumok, Tervhivatal) és az *érdekérvényesítés központi politikai színtere*, a vezető párt *Központi Bizottsága*, ahol a társadalom minden lényeges ágense jelen volt. A termelési eszközök dominánsan köztulajdonú vegyes gazdaságában – az *Új Gazdasági Mechanizmus* nyomán az árugazdaság értékviszonyait felhasználó tervezésben – az *egypártrendszer* volt a köztulajdoni formák politikai biztosítója. A lengyel gazdaság-szociológiára támaszkodva *tárgnyelvileg*, értékmentesen, és nem metanyelvileg, értékelően is leírhatóak e történelmi kísérletek, amit hiányolunk Bozókinál. (W. Narojek: *A tervező társadalom*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979; J. Wiatr: *A politikai viszonyok szociológiája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1980; VII. fejezet, különösen: 195–202. és 213–218.; R. Aron: *Dix-huīts leçons sur la société industrielle*. Párizs, Gallimard, 1962, illetve a vonatkozó Konrád–Szelényi könyvnek a hatalmi viszonyokat leíró fejezete). Részletesebben lásd: Szigeti Péter: *Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok*. In: Krausz T. – Szigeti P. (szerk.): *Államszocializmus Értelmezések – viták – tanulságok*, Budapest, L’Harmattan Kiadó – *Eszmélet Alapítvány*, 2007, 13–52., valamint Szigeti Péter: *Megjegyzések az átmenetről és az államszocialista kísérletek határkérdéseiről*, *Eszmélet*, 107. sz. (2015. ősz), 53–57.

Kicsit tovább menve a leírásom: ez egészen addig érvényes, amíg az egypárt gyűjtőpárttá nem vált, ahol kialakult a „szembekötődsi” A. Gramsci által *Az új Fejedelemben* leírt jelensége (Budapest, Helikon Kiadó, 1977, 38–51.), nyomában természetesen a pluralizálódással és kivétel nélkül minden országban a gazdaság feletti magánhatalmat megteremtő privatizációval. Az *ellenzék egységét* antikommunizmusuk – amit Bozóki jól dokumentál –, és privatizáló piaci fundamentalizmusuk adta, ami miatt a *mainstream* neoliberalizmus jegyében ment végbe a rendszer megváltoztatása.

- ⁸ Szoros teoretikus értelemben: ami állami, az nem kommunista, s ami kommunista, az nem állami.

- ⁹ Feltéve, de meg nem engedve e kategóriapár érvényességét, ennek szakaszolása sem tud semmit arról, hogy Magyarországon 1963–1988 vagy Jugoszláviában

1947–1988 között *nem szovjet típusú* államigazgatásos, tervlembontásos, direkt irányítású szocializmusokkal kísérleteztek.

- ¹⁰ Alaptípusaikban liberális, konzervatív, szocialista világnézeteket, társadalom- és történelemszemléletet között – időben változó és gazdag variánsaikban újratermelődő módon.
- ¹¹ Például nemcsak a „vonalas”, hanem az újító-kritikai platform is irodalmi képviselőhöz jutott a Szerdahelyi István által főszerkesztett, befolyásos *Kritikában* (1984–89), majd az átmenetben létrehozott *Új Fórumban* (1989–90).
- ¹² Gondoljunk az államszocialista kísérlet akadémiai értelmiségének legjavára (Király István, Tökei Ferenc, Hoch Róbert, Pach Zsigmond Pál, Szigeti József és még sorolhatnánk), akiknek életműve eszerint „szellemi munkások” által előállított termék lett volna? Vagy a filozófus Görgényi Ferenc (*Tulajdon és Politika. Tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1982), a történész Földes György (*Hatalom és mozgalom 1956–1989. Társadalmi-politikai erőviszonyok Magyarországon*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1989), vagy a szociológus Papp Zsolt könyveire, tanulmányaira, amelyek éppen kritikai potenciáljuk miatt a közbeszéd részévé váló értelmiségi tudást jelentettek.
- ¹³ Bozóki András figyelmét elkerülte, hogy a kapitalizmus és a létező szocializmus progresszív alternatíváját, társadalmassító-demokratizáló és nem liberalizáló-pri-
vativáló, *tertium daturt* kereső körbe tartozott, példászerűen és bizonyítékként, ám teljességre törekvés nélkül: a Krausz Tamás és Tütő László szerkesztette *Válaszúton* c. kötet akkori szerzői (Budapest, ELTE ÁJK, 1988). A modellváltásban fogalmazó ifj. Marosán György, a katedraszocialista-államszocialista felfogás bírálója és a tulajdonreformon gondolkodó Szabó András éppúgy, mint az *Eszmélet* c. folyóirat rengeteg magyar szerzője, a lapnak a vizsgált korszak végéig megjelent 24 számában. Az MSZP népi demokratikus platformjának *ars poeticáját* 11 tanulmánnyal, dokumentumokkal, politikai nyilatkozatokkal és újságcikkkel bemutató kötete, a *Balra ki a zűrzavarból!* (összeállította: Szigeti Péter, MSZMP Információs és Dokumentációs Központ, Budapest, 1990) szintén e körbe tartozik, (ellentétben a jobboldali radikalizmus kapitalizmuskritikus, második forradalmat követelő, az MDF-es Csurka István alapította *Magyar út* körökkel és ezek utódaival). Szerzői között szerepelt: Feitl István, Krausz Tamás és Székely Gábor történészek, Sziklai László és Tütő László filozófusok, Wiener György jogász-politológus, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor szociológusok, Márkus Péter közgazdász és Kökényesi József közigazgatási jogász.
- ¹⁴ Ami persze a szubjektív idealizmusát a tökéletességig fejlesztő német filozófusnak lényegesen jobban áll – az *én=én*-nel felvett axiómájával –, mint egy történeti-szociológiai munka esetében. Fichte axiómája könnyen érthetővé válik, ha e szubjektív idealizmust Babits Mihály felülmúlhatatlanul szép *ars poeticája* (*A lírikus epilógja*) első versszakával jellemezzük: „Csak én bírok versemnek hóse lenni, / első és utolsó mindenik dalomban: / a mindenséget vágyom versbe venni, / de még tovább magamnál nem jutottam.”
- ¹⁵ A hatalomra jutásért folyó harcban a professzionális politikusoknak semmi sem drága. Eszközhasználatuknak azonban következményeik vannak, ami őket nem, az értelmiséget azonban kellene, hogy érdekeljék. Az írástudók Julien Benda (1955) kifejezte árulásáról van szó, aki szerint, a szellem embereinek nem partikuláris eszméket kellene szolgálniuk. Egy olyan politikatörténetű országban, mint a miénk,

ahol a mindenkori jelen a mindenkori múlt mértékvesztő és erőteljes delegitimálásával tűnik ki, saját teljesítményei előtérbe állítása helyett, – Rákosiék a Horthy-korszak megsemmisítő bírálatával, Kádárék a Rákosi-korszakéval, a rendszerváltó Magyarország az ún. kádárizmuséval, de még a kormányzati kurzusváltások esetén is gyakorta ez a helyzet – a történelem a katasztrófatörténet jellegzetességeit veszi fel. Ilyen delegitimációs küzdelmek nyomán üti fel a fejét a társadalomban az *értékválság* szociológiai jelensége. Ennek elkerülésében az írástudóknak mindenképpen szerepe lenne. Ekkor talán történelmünk nem olyan „katasztrófatörténet” volna, amelyen csak búval lehet vigadni.

- ¹⁶ A közvélemény-kutatási adatok sokaságából egyetlen idézve: a *Policy Solution – Friedrich-Ebert Stiftung* 2017. októberi vizsgálatában. Az „Ön szerint, melyik huszadik századi korszakban volt, mindent összevetve, a legjobb a magyaroknak?” – kérdésre a válaszok %-os megoszlása: Kádár rendszer (1956–1989): 42%; az 1989 utáni rendszerváltás utáni időszak: 20%; az Osztrák–Magyar Monarchia kora (1867–1918): 5%; a Horthy-rendszer (1920–1944): 3%; a Rákosi-rendszer (1947–1956): 1%; a megkérdezettek 29% pedig a kérdésre nem tudott válaszolni.
- ¹⁷ A munka a *harmadik oldal* törekvéseivel nem foglalkozik, a disszertáció Téziseiben pedig a szerző a *pártelit szatelitszervezeteinek* nevezi ezeket a szervezeteket.
- ¹⁸ Ennek megfelelően, a szerző munkájában a legtöbbet és pozitíve hivatkozott forrás Kis János (44 hivatkozás) és Konrád György (37), véleményvezér liberális értelmiségiek. Őket – viszonyításképpen – Pozsgay Imre (33), Tamás Gáspár Miklós (28) követi, majd Szabó Miklós (22), Pető Iván (21), Szalai Pál (21) következnek. Ezek a mutatók, persze, viszonylagosak, de valószínűsítő értékkel mégiscsak bírnak.

Az MSZP 1998 nagy vesztese

Magyar Hírlap, 1998. augusztus 22.

Az előregedő Magyar Szocialista Párt ma nem ugyanaz a párt, mint amelyik 1989 októberében létrejött, miként a világ és a mai magyar társadalom sem ugyanolyan, mint a kilenc évvel ezelőtti. Az akkori MSZP még a hagyományos nemzetgazdasági keretek között a társadalmi tulajdon dominanciáján alapuló vegyesgazdaság mellett tette le voksát, a mai már kendőzetlenül és őszintén polgári párt, a magántulajdon és az úgynevezett szabadpiac védelmének alapján áll. Az állami tulajdon és a közösségi-társadalmi tulajdon között 1989-ben még különbséget tudott tenni, ma már többnyire bármilyen szocialisztikus gondolat utópisztikus eretnekségnek vagy kommunista atavizmusnak deklaráltatik. Az MSZP hivatalos dokumentumaiban ma már véletlenül sem található szocialista gondolatot, de úgy tűnik, ez nem is igen hiányzik a dokumentumok szerzőinek (és olvasóinak?), pedig azóta az MSZP a Szocialista Internacionálé tagja lett.

A történet ma már másról szól.

Persze ne legyünk naivak. Az 1994-es győzelem nyomán már sejteni lehetett, jelen sorok írója is nemegyszer aláhúzta, hogy az MSZP sem választási programjához, sem meghirdetett baloldali értékeihez nem lesz, nem lehet hűséges, ha négy évig hatalmon akar maradni. A liberálisokkal kötött koalíció gazdaságpolitikája, amely a tőkés intézményrendszer létrehozására, a nemzetközi pénzügyi intézmények és a multinacionális társaságok privatizációs koncepcióira épült, döntően a társadalom felső rétegeinek érdekeit érvényesítette. Mindez végső soron szintén csak vereséghez vezethet(ett); egyébként ez a tapasztalat korábban Venezuelától Lengyelorszáig sokfelé megisméltődött. A nemzetközi viszonyok által alapjában meghatározott politikai erőter miatt tehát óvatosnak kell lennünk a szubjektivistá értékelésekkel szemben.

Ugyanakkor senki nem kényszerítette a pártvezetőket arra, hogy a régi hagyományoknak megfelelően a kényszerből permanensen erényt kovácsoljanak. Az MSZP vezetői között nem akadt senki, akinek elegendő politikai és intellektuális bátorsága lett volna ahhoz, hogy kijelentse, amit Galbraith, a híres amerikai polgári közgazdász már évekkel korábban megtett: a Kelet-Európára rászabadított szabadpiac az utóbbi 150 évben soha nem létezett sehol; sem Európában, sem Amerikában. Ez a kísérlet a lakosság óriási többsége számára (a volt Szovjetunióval együtt mintegy 400 millió ember) megbocsáthatatlan történelmi katasztrófát jelentett. Ezt a történelmi állapotot nem kompenzálhatja a politikai demokrácia mégoly jelentős kiterjedése sem, ha legfőbb értéknek minden emberi élet anyagi-kulturális minőségét tekintjük.

A vereség eltusolásának okai

A Magyar Szocialista Párt – a pártvezetés hivatalos álláspontjával ellentétben – tárgyyszerűen szólva, súlyos választási vereséget szenvedett. Mégis a párt vezető politikusai, a párteliten belül nagyon sokan, bagatellizálják ezt a vereséget azért, hogy elhárítsák a felelősséget, hogy igazolják az eddigi politikai alapvonalat és megőrizték befolyásukat, hatalmi pozícióikat mind a pártban, mind a parlamenti hatalom hierarchiájában.

Az elemzésük „szakmai” trükkje az, hogy mivel az MSZP Magyarország legnagyobb politikai pártja (kb. 2 millió ember szavazott rá), ezzel tulajdonképpen a „majdnem győztes” kategóriájába emelik át. Csakhogy ezt a vereséget tisztán a pártokra leadott szavazatok alapján nem lehet értelmezni, hacsak nem lépünk a tudatos félrevezetés útjára. A politikai folyamatok egészéből illik kiindulni. A politikai vereség „súlyossága” csak akkor derül ki, ha a jobboldalra leadott szavazatok mintegy 60 százalékos többségét tekintjük. Az MSZP vezetői majd csak az októberi önkormányzati választások még keserűbb tapasztalatai nyomán fogják beismerni az igazságot, miután újraosztották egymás között a hatalmi pozíciókat, hacsak addig a Fideszt a hatalmi elitek már megszokott panamáit, az Antall-periódusból megőrzött hatalmi gög és arrogancia el nem söpri, de e kérdésben sem látok okot az optimizmusra, hiszen a „tocsikolás”, a hatalmi fennhéjzás a szociál-liberális koalíció esetében is csak kéleltetve robbant.

A szociál-liberális koalícióval elégedetlen milliók természetesen nem az 1994-ben és most is elbukott MDF ismert figuráit akarták feltámasztani a politikai halál állapotából. Egész egyszerűen a jelenlegi magyar pártrendszerben csak ez a két koalíciós lehetőség (konzervatív- „keresztény-nemzeti” és a szociál-liberális) adatott meg, mivel egyelőre nem körvonalazódik egy szélesebb körű baloldali mozgalom (aminek nemzetközi és hazai okairól itt nincs lehetőségünk szólni). A szélsőjobboldal pedig ma még gyenge ahhoz, hogy önálló alternatívát mutasson fel, egyelőre a Fidesz vezette konzervatív jobboldal támogatóivá szegődtek, annak önkéntes segédcsapatai. A lakosság jelentékeny része tehát a régi koalíció ellen szavazott, egy másik része, amely főleg a társadalom szegényebb rétegeiből került ki (kb. 43–45 százalék), nem ment el szavazni. Másfelől a konzervatív jobboldali többség a katolikus egyház hathatós támogatása nélkül nem jöhetett volna létre, a jobboldal tömörítését, egységének kialakítását maga az egyház kezdeményezte és segítette. (Mind az 1994-es tapasztalatokat, mind a lengyelországi választások tanulságait helyesen elemezte.) A „Fideszre nem kell odafigyelni” jelszó jegyében az MSZP „főszakértői” idejében meggátolták, hogy a lakosság megértse a Fidesz konzervatív és populista fordulatát: az új tulajdonosok, az úgynevezett keresztény-nemzeti értelmiség és hivatalnokréteg meghatározott csoportosulásai számára ez az eredendően jelentéktelen párt volt a *modus vivendi* a kormányhatalomhoz vezető úton. (A Fidesz – az MDF ma.) Még a választási kampány végső stádiumában is sok MSZP-s vezető elhallgatta, hogy a Fidesz a szélsőjobboldali Lezsákot és Csوركát szalonképessé teszi. Nehéz eldönteni, hogy e téren a tudatlanság vagy az ügyetlen hatalmi taktikázgatás játszotta-e a nagyobb szerepet.

A vereség valódi okai

1. A vereség alapvető oka a neoliberális gazdaságpolitika dogmatikus és kritikátlan alkalmazása, és e területen a koalíciós partnernek való értelmetlen alárendelődés. Döntőnek mutatkozott, hogy a kormány és az MSZP vezetése mindent feláldozott az üzleti és bankélet fellendítésének oltárán, amit „az euro-atlanti csatlakozással” igazolt. Eközben létrejött ugyan az IMF által áhított pénzügyi egyensúly, de még ezt, a társadalom számára rendkívüli megpróbáltatásokkal járó intézkedéscsomagot is súlyosbították személyes-politikai baklövés-

sek. Elegendő itt példaként a Tocsik-ügyet említeni, vagy Bokros Lajos pénzügyminiszter megbocsáthatatlanul cinikus és pökhendi, a politikai szédelgéssel rokon magatartására utalni (IMF-helytartónak képzelte magát), amellyel mindenekelőtt az egyetemi ifúságot tásztította el az MSZP-től a pitiáner tandíjvita kapcsán.

2. A privatizáció neoliberális útjának változatlan folytatása, a közüzemek kiárusítása, a már számon sem tartott munkanélküliség további kiterjedése, az infláció megígért lényeges csökkentésének elmaradása stb. mind összefüggő egészet alkottak. E keretek között különösen szemet szúrt az újjgazdagok erőszakra és kultúraelleneségre épülő irritáló életmódja, a bűnözés, a korrupció, a prostitúció döbbenetes mértéke. Az MDF vezette koalíció privatizációs csálásainak, botránnyainak ígért felülvizsgálata is elmaradt. Tehát az MSZP politikusainak súlyos erkölcsi kopása nem véletlenszerű tévedéssorozat következménye volt. A lakosság nem kapott elfogadható magyarázatot arra, hogy egy baloldali párt vezetésével miként folytatódhatott azoknak az embereknek a tulajdonból való kizárása, akik négy évtized alatt létrehozták az állami tulajdon több ezer milliárd forintos tömegét.

3. A szociális és egészségügyi intézményrendszer szétzúzása nem szerepelt az MSZP választási programjában, éppen ellenkezőleg, létbiztonságot ígért a program, amelynek részeként a mezőgazdaság szanálását, jelentős lakásépítést stb. vállalt. Még ahhoz sem volt ereje a pártnak az abszolút parlamenti többség birtokában, hogy a szétvert szövetkezeteket érdemben megsegítse. Emellett nem sikerült Kelet-Magyarország leszakadásának megállítása sem.

4. A párt vezetőinek többségét (beleértve a pártelnököt is) erősen frusztrálta kommunista múltja miatt érzett büntudata, s ennek megfelelően igen sokan a kompenzáció állandó kényszere alatt cselekedtek. Ez mind a koalíciós partnerrel, mint az ellenzékkel szemben főképpen a személyi ügyek eldöntésében bénította meg a pártot, de ez a kisebbségi komplexus érezte hatását az egyházpolitikában is. (A különböző kuratóriumok élén meghagyták az MDF levitézlett kádereit, nem védték meg a baloldali személyiségeket a nemtelen támadásoktól, a kuratóriumokba sokszor félművelt, politikailag tájékozatlan embereket küldtek stb.)

5. A bukás szempontjából fontos komponensnek bizonyult a választási kampányban tanúsított elbizakodott, öntelt és pökhendi magatartás, amely a pártapparátus alsóbb szintjeit is átjárta. A rossz időben beterveztett törvényjavaslatok, intézkedések stb. a fentebb

már említett általános politikai tényezőkre, illetve azok meg nem értésére vezethetők vissza.

6. Azok az emberek, akik 1990-ben, illetve '94-ben bevették magukat a párt által biztosított hatalmi erődkébe, óriási többségükben úgy fogták fel a dolgot, hogy örökre bebetonozódtak a kiharcolt pozíciókba. Gyakorlatilag megszűnt a „főnökség” belső bírálata (legfeljebb a platformok ágáltak ...). Előjött az állampárti hagyomány: a „bulisták”, a bürokratikus ügyeskedők kerekedtek felül azokon a többnyire idős párttagokon és választókon, akik éjt nappallá téve segítették a választási kampányt és igyekeztek fenntartani a baloldal morális tekintélyét. Az MSZP-s parlamenti képviselők – történelmileg az európai baloldali tradícióban szinte példátlan módon és példátlan szerénységgel – „örökös” pártkongresszusi küldötként is megszavaztatták saját magukat. Ez a tény is egyik oka annak, hogy ma már alig van értelmes, önzetlen, intellektuálisan és társadalomkritikailag elkötelezett fiatal ember, munkás vagy diák az MSZP körül. „Pártépítésben” odáig jutottak, hogy egy üzlet kedvéért még az úttörők vörös nyakkendőjét is fehérre cserélték.

7. A pártelnökség és Horn Gyula mintha tudatosan felejtkeztek volna el az 1994-es nagy ígéretről: a kis, 37 ezres MSZP-ből nagy szocialista-szociáldemokrata pártot szerveznek. Egy valóban jelentékeny tömegpárt nyilvánvalóan nem lett volna hajlandó a neoliberais „kúrát” végigcsinálni, ezért a pártvezetés inkább lemondott egy baloldali, modern néppárt megszervezésének kísérletéről, és valamiféle választási (polgári) centrupártot hozott létre (baloldali tagsággal). A modern gondolatok, ideológiák, törekvések, mozgalmi technikák nemigen érintették meg a pártot. A nyugati szociáldemokrata pártok – egyébként karikatúrisztikusan mechanikus – másolása (ma a blairizmus van divatban, korábban a németeket majmolták) is inkább csak verbálisán zajlott vagy zajlik. Mindez azonban nem párosult a Szocialista Internacionálnak a neoliberalizmus igazán nem radikális bírálatainak átvételével, sőt azt nem győzték agyonhallgatni. Ami az adott pillanat hatalom-önfenntartási szükségleteinek szempontjából nem tűnt hasznosnak (tudomány, kultúra, elmélet stb.), azt az MSZP vezetői egyszerűen kiiktatták a párt életéből mint „állampárti” hagyományt.

8. A vereség oka volt az is, hogy az MSZP vezetése nem akarta létrehozni az egész baloldal egységét – ellentétben a jobboldallal, amely egységesítette a maga erőit. A Munkáspárt múltba forduló szektásságára, gyengeségére és vezetésének csekély bölcsességére való

hivatkozás megfelelt ugyan a valóságnak, de hát a polgári politizálásban mégis csak az a lényeg, hogy a baloldal többségbe kerüljön minél szélesebb társadalmi alapon. Sokan azt hitték, hogy az MSZP-nek jó, ha a Munkáspárt nem éri el az 5 százalékos küszöböt. Ám ez a várakozás és a sajtóban mindvégig fennmaradó antiszocialista propaganda és általában a szocializmus minden típusú hagyományának folytatólagos diszkreditálása (gyakran exkommunisták, neofita liberálisok által) természetesen nem a demokratikus baloldal, hanem a jobboldal, kifejezetten a MIÉP malmára hajtotta a vizet.

9. Az MSZP-ben sokan félreértették a koalíciós partner, az SZDSZ jellegét. Ahelyett, hogy a gazdaságpolitikai dogmatizmusukat bírálták volna, érdemtelenül lebecsülték az emberi szabadságjogok, a kisebbségek védelmében kifejtett erőfeszítéseiket, utalva azok népszerűtlenségére. Valójában egy baloldali pártnak azt kellett volna mondania, hogy az emberi szabadságjogok liberális képviselőiben az a kritikus, a képmutató mozzanat, hogy nem teremtik elő e jogok gyakorlati érvényesítésének anyagi-szociális feltételeit. Az SZDSZ gazdaságpolitikája ellentmondott absztrakt emberjogi koncepcióiknak, ez egyik oka periferizálódásuknak.

10. Az MSZP-kormánypolitika – itt nem részletezhető – pozitívumai, mint a szomszéd országokkal való alapszerződések megkötése, a kultúrharc és a rasszizmus megfékezésére tett kísérletek nem kompenzálták a megelőzőekben felsorolt hibákat, tévedéseket, egyoldalúságokat. Hogy kétfélmillió ember mégis az MSZP-re szavazott, egy dolog magyarázza: a fideszes alternatíva a demokratikus közéletet, a szomszédokkal kialakított kapcsolatokat, az állam és egyház szétválasztását stb. máris fenyegeti.

A platformok

Ismert: az MSZP platformok szövetségeként jött létre. A legtöbbször Vitányi Iván nevével fémjelzett, úgynevezett Szociáldemokrata Társulás a modern szociáldemokráciára hivatkozva egy etikai kiindulópontú „szociálliberalizmust” testesít meg. Platformmá szerveződésüknek három alapproblémája volt és van. Az egyik, hogy e platform reformkörös alapítói (egyébként Horn Gyula, Pozsgay Imre, Németh Miklós és mások támogatásával együtt) – talán naivan – hittek a kelet-közép-európai „jó kapitalizmus” mítoszában. Tíz év eltelt, a „terv” – természetesen – nem valósult meg, de az ideológiai

premissza, a modernitás iránti már-már romantikus odaadás megmaradt. A másik, hogy e platform mind kiindulópontjában, mind végkövetkeztetéseiben – némileg az SZDSZ-szel konkurálva is – kizárólag a nagyvárosi baloldali-liberális értelmiségiek életérzését fejezte ki. Ennek megfelelően hatalmi pozíciókban lévő képviselőiken túl nemigen terjedt ki a befolyásuk még a párton belül sem. A harmadik alapprobléma az volt, hogy erkölcsi és ideológiai-politikai elhatározásaikat gyakran elhomályosították a tisztán személyi-hatalmi megfontolások, belegabalyodtak Horn Gyula félreállításának és Békesi László favorizálásának halva született ötletébe. É platform fő gazdasági korifeusa éppen az a Békesi László volt, aki a neoliberais gazdaságpolitika egyik magyarországi apostola. Miközben e platform – sok szempontból igen találóan – állandóan bírálta a neoliberais gazdaságpolitika kulturális és szociális következményeit, az egész neoliberais gazdasági katasztrófapolitikát rendszeresen védelmébe vette. Csak a Baloldali Tömörülés tudott fennmaradni tömeges támogatást (havonta-kéthavonta 3–400 fős konferenciák) élvező platformként, amelynek jelen sorok szerzője is egyik alapítója. A platform „hivatalos” megnyilatkozásai – minden ellenkező állítással, minden tudatos lejárattal szemben – mindig elutasították az államszocializmus iránti nosztalgikus jelenségeket, azt hangsúlyozva, hogy az új rendszer a régi méhében fogant. Eredendően a kapitalista piacgazdaság és a sztálinista eredetű államszocializmus között keresték az alternatívát, a tertium daturt, amit az „illetékesek” – jobb esetben – naiv utópizmusnak bélyegeztek. A platform 1990 után is abból kiindulva tartotta fenn a rendszerkritikai megfontolásokat, hogy egy szocialista-szociáldemokrata párt Kelet-Európában nem lehet meg a – morálisan nem védhető – tőkés világrendszer kritikai szemlélete nélkül, különösen a félperifériás kelet-európai vadkapitalizmus körülményei között.

A platform „titka” abban áll(t), hogy kényszeresen igazat akar(t) mondani. Talán ezért is támogatta a tömörülést a párttagságnak a rendszerváltás vesztesei közé tartozó, morálisan és világnézetileg inaktak része, amely kiegészült olyan pártonkívüliekkel, civilszervezetek képviselőivel, akik egy szélesebb baloldali összefogásban gondolkodtak, mint az MSZP vezetői. Az „igazmondás” három tényezőt rejt magában. 1. A platform 1989 vége óta a rendszerváltozást kiemelte a modernizációs elmélet bornírt keretei közül, s azt a reális politikai, gazdasági és szociális érdekek keretei között elemzi. A platform több dokumentuma is rámutatott arra, hogy a megvalósított gazdaságpolitikai kurzus és a szociálpolitikai összeomlás között eltéphetetlen

összefüggés van. 2. A platform vezetői (pl. Balogh Sándor, a platform elnöke is) és támogatói gyakran hivatkoztak arra a tényre, hogy a rasszizmus és a szélsőjobboldal erőinek feltámadása – mint ok és okozat – elválaszthatatlan a követett gazdaság- és (anti)szociálpolitika következményeitől. 3. A platform gyakran tett kísérletet arra, hogy alternatívát is állítson, amely a nemzetgazdasági szempont, valamint a bérből, fizetésből élők, mindenekelőtt az ipari és mezőgazdasági munkások érdekei mellett érvelt. A Baloldali Tömörülés erős kritikai képessége szervezeti-hatalmi gyengeségével párosul. A tömörülés hivatalos politikusai között szinte egy sem akadt, aki képes lett volna a fentebb vázolt kritikai álláspontot képviselni, elmerült a parlamenti szavazógépezet unalmas és szellemtelen világában.

A harmadik platform, a nemrégiben alakult úgynevezett Szocialista Platform – ellentétben a Baloldali Tömörüléssel – nem rendelkezik semmiféle szervezett tömeges háttérrel, alapjában a platformot az MSZP parlamenti frakciójának egyik érdekcsoportja alkotja. A Nagy Sándor és Kósa Ferenc nevével fémjelzett csoport két fontos kérdésben a Baloldali Tömörüléshez áll közel, egy kérdésben pedig inkább a Szociáldemokrata Társuláshoz. A Szocialista Platform – szakmailag kiérlelt formában – a neoliberális gazdasági kurzussal szemben gazdaságpolitikai alternatívát tudott felmutatni, amely az MSZP talán legtehetségesebb hatalmi politikusának, Nagy Sándornak a nevéhez fűződik, aki egyébként ma az egyetlen alkalmas ember a pártelnöki funkcióra. A második momentum, amely a Baloldali Tömörüléshez közelíti őket, hogy hangsúlyoznak értékrendjükben egyfajta plebejus elkötelezettséget és a humanista nemzeti kultúra megóvását a piaci kultúra pusztító hatásaival szemben. A Szocialista Platformot a Szocdem. Társulással az a körülmény kapcsolja össze, hogy mindkét csoportnak fontos hatalmi pozíciói (voltak) vannak, és olykor egyfajta érdekközösséget képviselnek a pozícióharcokban a hatalom technológusaival szemben.

A jövőről

Az adott fejlődési keretek között az MSZP a jövőben is a hatalom technológusainak kezén marad, akiknek intellektuális horizontját a hatalmi-taktikai csatározások szükségletei határolják be. E csoport uralma összefügg a párt jellegével, céljaival és mindenekelőtt az egész baloldal igen korlátozott lehetőségével. Tudniillik semmiféle

komolyan vehető munkás- és szocialista mozgalom körvonalai nem láthatók, és az MSZP sem tudott meggyökeresíteni valamiféle új típusú baloldali kultúrát, nehéz elképzelni, hogy rövid távon a hanyatlás megállítható lenne. Az MSZP ma is heterogén érdekcsoportok tarka szövetsége (bankárok és szakszervezeti vezetők, kevés idős munkásember és sok technokrata értelmiségi, vállalkozók és általában régi MSZMP-tagok stb.). Tehát, akik ma azon törik a fejüket, hogy radikálisan megújítsák az MSZP-t, légvárakat építenek, mivel nincsen ennek háttere sem a párton belül, sem azon kívül. Egy új, a következő évtizedekben életképes baloldali tömegpárt vagy baloldali társadalmi önvédelmi tömegmozgalom felépítésének kulturális feltételeiről is kevés biztató mondható el, de a történelmi tudományok iránt elkötelezett ember ne jósoljon, mert a történelmi tapasztalatok szerint nagy változások hirtelen bontakoznak ki a világrendszer fontos régióiban. Magyarország a kevésbé fontos területek közé tartozik, a NATO katonai felvonulási területe lesz vagy már az is, Délkelet-Európa, a Balkán felé. Sorsunk a világfolyamatok változásainak függvényében értelmezhető a XXI. században is. Ez kevés bizonyosságot nyújt egy baloldali szocialista reneszánsz számára, de ebben viszont hinni kell, mert vele szemben jobbára csak a posztmodern barbárság korszakának körvonalai látszanak ...

A hegemóniáért folytatott harc politikai gazdaságtana

Imperializmusok csatája?

Haris Golemis interjúja David W. Harvey-val

Haris Golemis

Az Európai Unió jelenleg nem globális hatalmi tényező, és még ha el is kerüli a széthullást, ami szerkezeti ellentmondásai miatt fenyegeti, nem valószínű, hogy a belátható jövőben azzá válik. Ezért úgy tűnik, a világpolitikában a dominanciáért folyó harc három állam, az USA, Oroszország és Kína csatája. Mindazonáltal ez a rivalizálás több szempontból is Európához kötődik. Először is egy agresszív geopolitika vonatkozásában, amiben az USA és Oroszország érintett: Ukrajnában és a Krím-félszigeten, illetve a Balkánon (ide tartozik pl. a NATO terjeszkedése Észak-Macedóniában, a Szerbia és Koszovó közötti határ megváltoztatásának kérdése, vagy az a tény, hogy Törökország megvásárolta az orosz S400 rakétarendszert). Másodszor a gazdaság szférájában, ahol Kína az utóbbi időben nagyon fontos szerepet töltött be az *Egy Övezet Egy Út* terv (más néven az *Új Selyemút*) által. Ami elsőre eszembe jut, az egy kínai logisztikai cég, a *China Ocean Shipping Company* (Cosco), amely megszerezte a görög Pireuszban a korábban az állam tulajdonában lévő nagy kikötőjét. Közművekbe és földbe investálnak több nyugat-, közép- és kelet-európai országban, az elektronikai szektorban agresszív kereskedelmi politikát folytatnak (a *Huawei* az Egyesült Államokban „biztonsági kockázatnak” számít), és bizonyára vannak más példák is, amik most nem jutnak eszembe. Ön úgy írná le ezt a helyzetet, mint az imperializmusok összecsapását?

Hadd kezdjem Oroszországgal, amit én nem ugyanúgy látok, ahogyan Kínát. Úgy gondolom, Oroszország jelen helyzetében sok csínytevést tud elkövetni a világpolitikában, de kevés kárt tud okozni. Persze, ez egy olajat exportáló állam; ül rajta az olaj átka, és emiatt globális gazdasági érdekei erősen korlátozottak, de őket nem látom ugyanolyan jelentős kihívónak a világ feletti hegemoniáért folytatott harcban, mint Kínát.

Egyébként van egy nagyon érdekes és valószínűleg jól ismert sztori Kínáról és Oroszországról, ami a pénzügyi válság kezdeteihez kapcsolódik. Abban az időben az Egyesült Államok három nagy intézménye, két ingatlanüggyekkel foglalkozó óriásvállalat, a *Fannie Mae* és *Freddie Mac** – amelyek az USA összes jelzáloghitelét kezelték –, valamint az *AIG*,** az ezeket a jelzálogokat biztosító cég, a csőd szélére került. Ennek ellenére mindenki úgy vélte, hogy ezeket a cégeket az állam biztosítja, ami a *Fannie Mae* és a *Freddie Mac* esetében így is történt. Az USA állama és magánintézményei felpumpálták a kötvénypiacot, biztosítva ezáltal, hogy a cégek ne menjenek tönkre. Ennek kétféle politikai aspektusa is volt: a két legnagyobb részvényes, akik az ingatlanóriások kötvényeit birtokolták, Kína és Oroszország volt. Egy adott pillanatban Oroszország, a jelek szerint, megkörnyékezte Kínát azzal, hogy „adjuk el az összes kötvényünket, és döntsük be a piacot.” A kínai kormány ezt elutasította. Ennek oka az volt, hogy Kína már így is sokat szenvedett az amerikai fogyasztói piac összeomlásától, és az oroszok által javasolt lépés még jobban bedöntötte volna ezt a piacot. Oroszország viszont semmit sem adott el az amerikai fogyasztói piacon, ezért nem érdekelték a javasolt lépés nyomán az USA gazdaságát ért károk és ezek következményei. A másik tényező, hogy ha ez a piac összeomlott volna, a probléma begyűrűzött volna az amerikai állampapír-piacra is, amibe akkoriban – ahogyan most is – a kínaiak sokat fektettek be. Ez a történet illusztrálja, hogy Kínának sokkal inkább fűződik érdeke a globális gazdasághoz, mint Oroszországnak. Oroszország inkább csak játszadozik a NATO határánál, és

* *Federal National Mortgage Association* (Szövetségi Nemzeti Jelzálog Társaság); *Federal Home Loan Mortgage Corporation* (Szövetségi Családi Otthon Jelzálog Vállalat) – a ford.

** *American International Group* – a ford.

megnehezíti a szervezet dolgát az olyan lépéseivel, mint a szíriai vagy az ukrainai intervenció.

Személy szerint nem gondolom, hogy a NATO tönkretételét célzó orosz stratégia sikeres volna, bár Donald Trump mindent megtesz ennek elősegítésére. Nem kedvelem a NATO-t. Még bizonyos értelemben reménykedem is, hogy Trump sikerrel jár, de ezzel együtt úgy gondolom, a NATO még mindig az imperialista katonai hatalom központja, és működése egy európai–amerikai együttműködés függvénye. Persze, ez most nagyon nehéz helyzet, de ha Trump csak egy átmeneti jelenség – s úgy vélem, az –, és az USA hadseregében uralkodó általános hozzáállás és más amerikai intézmények továbbra is NATO-barátok maradnak, megpróbálják majd újra helyzetbe hozni az Euro-Atlanti Szövetséget. Európa tehát nem erőtlen vagy tehetetlen. Úgy gondolom, hogy még az Európai Unió felbomlása és az euró eltűnése esetén is érintetlen marad a hatalma a fejlett világban, ha a NATO mint központi katonai eszköz, stabil marad.

Haris Golemis

Úgy tekint Európára mint az USA függelékére?

David Harvey

Úgy gondolom, a NATO az Egyesült Államokkal és az EU-val alkot egységet, ők így együtt „a Nyugat”. Az USA helyzete nagyon érdekes. Az 1970-es években az USA képes volt egyedül kezelni egy nagy válságot, és tulajdonképpen azt tett, amit akart, de az 1980-as évek óta felismerte, hogy gazdaságilag nem maradhat magára. Így hát, amikor a krízis 2008-ban beütött, az USA részt vett először egy G7, majd egy G20 találkozón. Ezáltal képes volt világszerte mozgósítani a kapitalizmus-barát erőket, hogy stabilizálják a világgazdaságot. Ám ezeken a találkozókon Obama lényegében elszigetelődött, és az USA nem volt abban a helyzetben, hogy érvényesítse akarátát; a németek ebben, a brazilok meg abban mondtak ellent.

Ráadásul, Kína gazdasági növekedése 2000 óta olyan látványos volt, hogy vásárlóerő-paritás tekintetében már Kína, és nem az Egyesült Államok a világ legnagyobb gazdasága. Tehát egy makro-hatalommal van dolgunk. Kína kétféleképpen terjesztette ki befolyását. Először is, a kínai tőkefelesleg kiáramlásán és olyan hídfőállások megteremtésén keresztül, mint a kikötők Görögországban, Mianmarban és

Pakisztánban, illetve egyéb befektetések által Kelet-Afrikában és Latin-Amerikában. Ez egy érdekes pillanat: Kína a tőkeexport tekintetében komoly kihívóvá válik. Ahogy Lenin erre egykor rámutatott, a tőkeexport az imperialista terjeszkedés egyik jele; ezért mondhatjuk, hogy a kínaiak imperialista típusú stratégiát kezdtek követni.

A másik módja a kínai globális gazdasági hatalom kiterjesztésének a fejlett technológiai cikkek exportja a Nyugat piacaira. Kína számos területen messze megelőz mindenki mást. Említette a Huawei, amely vállalat 15 évvel ezelőtt még alig létezett, most azonban ők rendelkeznek a legjobb technológiai feltételekkel az 5G működtetéséhez. Az Egyesült Államok próbálja biztonsági megfontolásokra hivatkozva megfékezni őket, de sok európai ország számára világos, hogy ez egy mondvacsínált indok, amit az USA gazdasági okokból hangoztat.

Haris Golemis

A latin-amerikai befektetésekkel kapcsolatban különösen kíváncsi lennék a véleményére Ecuadorról. Ön jól ismeri ezt az országot, hiszen 2014-ben *A Térhez való jogról szóló stratégia nemzeti központjában* (*Centro Nacional de Estrategia para el Derecho al Territorio*, CENEDET) volt vendégkutató.*

David Harvey

Igen, hatalmas befektetéseket eszközöltek Ecuadorban. Kína szinte uralja az országot, mivel Rafael Correa úgy döntött, megpróbál kikerülni az Egyesült Államok befolyása alól. Valójában kétféle imperializmus között választhattak. Nem tudom, jó ötlet volt-e, de később visszatérhetünk rá.

Haris Golemis

Mondhatjuk, hogy Kína baráti politikát folytat a Harmadik Világ felé? A néhai Samir Amin, aki, mint tudjuk, harcos antiimperialista volt, a 2018-as *transform! évkönyv* számára adott interjújában támogatását fejezte ki Kína nemzetközi gazdaságpolitikája mellett, azzal

* David Harvey valójában a Központ egyik alapítója és 2013-tól igazgatója volt – a ford.

érvelve, hogy Kína a külföldi segélyeihez és kölcsöneihez nem szab feltételeket, mint ahogyan az IMF, a Világbank vagy némely nagyobb nyugati ország teszi.

David Harvey

Ezzel legyünk óvatosak. Nem gondolom, hogy az Afrikában szerzett tapasztalatok alátámasztanak Amin álláspontját. Az én általános benyomásom az, hogy a kínai befektetéseket Afrika számos pontján úgy tekintik mint az imperializmus más formáját. Szerintem Kína olyasmit tesz, amit földrablásnak nevezhetünk: elterjedt gyakorlat, hogy erőforrásokat és földet szereznek Afrikában. Mondhatjuk, hogy ez egy gyarmatosító törekvés. Latin-Amerikában inkább beszélhetünk olyasfajta hozzáállásról, mint amit Amin emleget. Kína tökéfeleslegét fel lehet használni olyan projektekben, amit a latin-amerikai államok önmagukban nem tudnak finanszírozni. Tehát létezik egyfajta partnerség. Ez azonban könnyen megkeseredhet. Azt mondanám, az Ecuadorban végzett kínai tevékenység közel sem bizonyult olyan jótékonynak, mint amiben az ecuadoriak reménykedtek. Volt egy hidroelektronikai projekt, egy nagy gát, ami megépült ugyan, de rosszul. Voltak más problémák és konfliktusok is. Például a kínaiak a saját munkásaikat vitték az országba, holott magának Ecuadornak is volt fölös munkaereje, és ez nagy feszültségeket generált. Amikor az olaj ára zuhanni kezdett, Ecuadornak kölcsönt kellett felvennie Kínától, és ezért cserébe hozzáférést kellett biztosítaniuk az ország ásványkincseihez. Ezek az erőforrások gyakran az őslakosok földjein voltak, és az ecuadori kormánynak a katonaságot kellett bevetnie, hogy eltávolítsák az őslakosokat és helyet biztosítsanak a kínai bányászatnak. Ez a történet korántsem a jó szándékról szól.

Meg kell jegyeznünk, hogy a kínai tőkeexport egy már ismert mintát követ. Japánban az 1960-as években, Dél-Koreában a 70-es évek végén, Tajvanban 1982 körül képződött tökéfelesleg, amelyet egy ideig felszívott a nemzetgazdaság, de utána kiáramlott külföldre. 2000-ben Kínának gyakorlatilag nem volt közvetlen külföldi befektetése, de ez egy visszafordíthatatlan folyamat, amit a magánszektor és az állam is finanszíroz. A kínai középosztály sok tagja próbál magánemberként vagyont szerezni az országon kívül, így hát ingatlanokat vesznek Melbourne-ben, Vancouverben, Londonban vagy Athénban. Nem ismerem a hosszú távú hatásait annak, ahogyan a kínai magán- és állami tőke világviszonylatban próbál biztos gazdasági bázist

teremteni magának, de azt mondanám, hogy Kína komoly problémát jelent az USA gazdasági, és lassan, katonai hegemóniája számára is.

Haris Golemis

Katonailag is? Az űr militarizálására gondol?

David Harvey

Igen. Úgy gondolom, a mesterséges intelligencia hatalmas űr megfigyelő kapacitást jelent, és Kína valószínűleg mindenkit megelőz ezen a területen. Az USA iszonyúan fel van háborodva a szerzői jogok megsértése miatt. Ha ezt meg akarják állítani, azt hiszem, tíz évet késtek. A kínaiak gyakorlatilag mindent elloptak, amire szükségük volt, úgyhogy most már megvan a saját innovációs rendszerük. Én nem hiszem, hogy az USA képes lesz feltartóztatni ezt a nyomulást. Kína jóval előrébb tart más területeken is, mint pl. a megújuló energiaforrások, a természettudományok vagy a technológia, és ezek némelyike katonai erejüket is megtámogatja. Ugyanakkor a kínaiak olyan területeken aktívak, ahol az Egyesült Államok katonailag nem tehet túl sokat. Közép-Ázsiában, pl. a Selyemúton, Kína teljes erőbedobással vesz részt a városépítésben, hogy megszilárdítsa az Európába tartó vasúti útvonalakat, pl. Csungking és a németországi Duisburg között. Nem igazán látom, mit kezdhetne ezzel az USA. Nem tehetnek túl sokat.

Haris Golemis

Trump vámtarifát vezetett be jónéhány kínai termékre, amit az Egyesült Államok importál. Mit gondol, milyen hatása lesz ennek a lépésnek a két ország gazdaságára?

David Harvey

Rövid távon nem kétséges, hogy Kínának ártnak az amerikai vámtarifák, részben az ebből fakadó bizonytalanságok miatt, amelyek ráadásul egy olyan időszakban lépnek fel, amikor az ország a növekedéssel összefüggő eladósodás kapcsán belső problémákkal néz szembe. Senki sem tudja, mit fog lépni Trump, és vannak az Egyesült Államokban arra utaló jelek, hogy az elnök politikai bázisa úgy érzi, a

vámtarifák nem szolgálják az ő érdekeiket. Több jelentés is napvilágot látott, melyek szerint a korlátozások eredményeképpen 300 000 állás veszett el, és a mezőgazdasági szektorban megugrott a csődjeladások száma. Hosszú távon, úgy gondolom, ez Kína malmára hajtja a vizet, mivel Kína – ahogy Japán, Dél-Korea vagy Tajvan is tette azelőtt – már tervezi az átmenetet, amely háttérbe szorítja a munkaigényes iparosítást (a 2008–2009-ben bekövetkezett visszaesés az effajta áruk exportjában sosem állt vissza az azelőtti szintre). Azt tervezik, hogy a magasabb hozzáadott értéket képviselő áruk és a fejlett technológia felé fordulnak, és ezt egy igen gyors folyamat. Az Egyesült Államok próbálja blokkolni a Huawei-t az 5G terén, de majd meglátjuk, milyen sikerrel. Tíz év múlva Kína ipari struktúrája már teljesen más lesz, és Trump – még ha a politikában marad is – képtelen lesz bármiféle befolyással lenni rá.

Haris Golemis

Ennek fényében azt mondaná, a jövő kiszámíthatatlan?

David Harvey

Sok minden az. Ma a globális gazdaság legégetőbb problémája az az igény, hogy az összesített növekedés örökké tartson. Amit Trump mond – hogy a következő 20 évben 4%-os összesített növekedésre van szükség –, nyilvánvaló képtelenség, ha figyelembe vesszük egy ilyen növekedés járulékos hatásait: a karbonkibocsátás emelkedését, az erőforrások kizsákmányolását. Kína észvesztő tempóban követeli a nyersanyagot, és a braziliai vasbányák keresik a szabályokat megkerülő, egyszerű hozzáférés lehetőségét. Mindennek a hatása a klímaváltozásra katasztrofális, amit egyértelművé tesznek a rettenetes árvizek, vagy a gátak pusztulása. Úgy tűnik, ez a folyamat előbb-utóbb akadályokba fog ütközni, amit nagyon nehéz lesz megkerülni, hacsak nem találnak módot a tőke immateriális felhalmozására. Ekkor azonban egy másik probléma lép fel. Hatalmas érték kering a felsőbb osztályok között pénz formájában, miközben a néptömegek jóllétével kapcsolatban szinte semmilyen előrelépés nem történik. Így az osztálykülönbségek elmélyülését fogjuk látni. Mára kezd világossá válni, hogy az a mód, ahogyan a világ gazdaság szerveződik, nem képes kielégíteni a világ néptömegeinek szükségleteit és igényeit. Ezeket nem lehet kezelni a tőke fiktív formája által, ami a tőkés eliten

belül és a nagy cégek között jár körbe. Mostanában mind az elit, mind a nagyvállalatok elkezdtek felismerni, hogy nincsenek kényelmes helyzetben, hiszen még az Egyesült Államokban is a népesség 50%-a vallja, hogy a szocializmus jó dolog. A kapitalista elit így gondolkodhat: „Upsz, valamit tennünk kell, legalább találjunk ki egy mesét arról, hogy mi valójában a világ népességének jólétén munkálkodunk, és nem csupán fiktív tőkét áramoltatunk egymás között.” Közben pedig mindenki azt a folyamatot látja, hogy „én kirablom őt, azok pedig kirabolnak engem, és aztán még több fiktív tőkét teremtünk azáltal, hogy mennyiségi könnyítéssel kisegítjük a Központi Bankot”, és azt mondja magában: „mi köze van ennek ahhoz, hogy kenyér kerüljön az asztalomra, és hogyan javul ezáltal az életszínvonalam, amikor az elektromos rendszer nem működik, a közlekedés egy katasztrófa, és így tovább?”

Haris Golemis

Őn úgy látja, hogy a világ feletti hegemoniáért folyó versengés Kína és az Egyesült Államok között zajlik. Azonban ahhoz, hogy talpon maradjanak a globális versenyben, a feleknek előbb a saját államukon belül kell hegemoniát biztosítaniuk önmaguk számára. Gramsci szerint ezt rábeszéléssel és kényszerrel is el lehet elérni. Mit jelent ez a munkások, illetve a munkásmozgalom és a demokrácia számára?

David Harvey

A munkásság kérdése a baloldal perspektívájából nézve nyilván mindig központi, és annak is kell lennie. Nekem azonban az az érzésem, hogy a baloldal nem igazán jól közelíti meg ezt. Hajlamosak azt mondani: „Minden munka bizonytalan. A szakszervezetek többé nem olyan erősek, mint egykor voltak.”

Haris Golemis

Mi a transform! évkönyvben nem értünk egyet ezzel a nézettel. Az utolsó számunkban három cikket közöltünk a szakszervezetek fontosságáról és néhány olyan nagy horderejű és sikeres küzdelemről, amit ezek az Egyesült Államokban és Európában vívtak.

Ez remek. Kínában egyébként hatalmas, széleskörű munkásmozgalom létezik. Az elmúlt 30–40 évben a vidéki parasztság tetemes része áramlott a nagyvárosokba. Nem tudom a pontos számokat, de biztos, hogy több mint 500 millió ember költözött át. A különbség a beköltöző munkások és a hagyományos munkásosztály között, akik már régen a nagyvárosokban éltek, hatalmas volt, és még ma is az. Ez egyfajta kettős állampolgársági helyzet, ahol az előbbiek nem kapták meg a teljes polgárjogot, például az oktatáshoz való hozzáférés tekintetében. Amikor nemrég beszélgettem ezekkel az emberekkel, tagadták, hogy ők munkások volnának. „Mi nem munkások vagyunk, hanem bevándorlók” – mondták. Ez most változóban van, és kezdenek munkásként tekinteni magukra. Most mennek át azon a változáson, ami, hogy Marx terminológiájával éljünk, a *magában való* osztálytól a *magáért való* osztályig vezet.

A másik dolog, ami Kínával kapcsolatban nagyon érdekes, az a nagymértékű decentralizáció egyébként erősen centralizált gazdaságban. Ez az oka annak a tendenciának, hogy az osztályharc megmarad egy-egy körzeten belül; vagyis azt az elképzelést, hogy Kínában tömeges az osztályharc, felülírja a tény, hogy szinte minden városnak megvan a maga módszere a dolgok intézésére, s még a Kommunista Párt helyi szervezeteinek igazgatásában is van némi autonómia. Ha a munkások harcba bocsátkoznak, ez nem a központi kormányzat ellen irányul, hanem az általában korrumptnak és a tőke bábjainak tekintett helyi politikusok ellen. Ha megkérdezzük őket, mit gondolnak a központi kormányzatról, azt felelik: „ők a mi oldalunkon állnak”. Így Kínában az osztályharc bizonyos értelemben korlátozott, bár a kiterjedt osztályharc elemei már megjelentek, főleg mivel a diákság igyekszik szövetségre lépni a munkások számos szervezetével. Az egyetemek egyes marxista csoportjai mostanában elmennek Dél-Kínába, hogy ott támogassák a munkások törekvéseit. A központi kormányzatot ez nagyon aggasztja, és a helyi hatóságok letartóztatják és börtönbe zárják ezeket a diákokat. Sok mozgolódás van helyi szinten.

Haris Golemis

Központi kormányzaton a Kommunista Pártot érti?

A Kommunkista Pártot, igen. Úgy gondolom, a Kínában kibontakozó osztályharc kimenetele világtörténelmi léptékben is meghatározó lesz, mivel ez az ország a világ műhelye. Új fejlemény Dél-Kína több részében, hogy a bérek az elmúlt tíz évben a háromszorosukra nőttek, és ugyanekkor a munkások jogai is foglalkoztatni kezdték az embereket. A munkások helyzete miatt a nagytőke inkább kivonul Thaiföldre és Kambodzsába. A másik dolog, hogy az alacsony termékenységi ráta miatt Kínának hamarosan nagyon súlyos demográfiai helyzettel kell szembenéznie, egy gyorsan öregező társadalomban. Nagyon érdekes a kínai fejlemények dinamikája, és szerintem fokozottan oda kéne figyelniük erre, mivel ennek nagy hatása lesz mindarra, ami a világ többi részén történik. Hogy optimista vagyok-e ezzel kapcsolatban? Nem tudom. Sok minden történik most ott.

Haris Golemis

Biztos vagyok benne, hogy a kínai társadalmi helyzet kulcsfontosságú az egész világ szempontjából. De mi a helyzet az Egyesült Államokkal és Európával, illetve az ott folyó osztályharcokkal?

David Harvey

Ami a Nyugatot illeti, szerintem a baloldal dolga volna felderíteni, hogy mi ma a proletariátus, és megpróbálni megszervezni. Hogy ezt megvilágítsam, mondok egy példát. Mint ezt valószínűleg tudja, Trump tavaly majdnem egy hónapra megbénította a szövetségi kormányzatot, mivel állítása szerint pénzt akart spórolni a mexikói határra építendő falhoz, amit a Kongresszus nem volt hajlandó finanszírozni. Azán – sokak csodálkozására – egyszer csak újra beindult a kormányzás. Miért nem tartotta fenn Trump ezt a „blokádot”? Megmondom, miért. Egy nappal azelőtt, hogy ezt a döntést meghozta, az Egyesült Államok három repülőtere leállt, mert sok légiirányító, akik az utóbbi időszakban fizetés és bármiféle jövedelem nélkül dolgoztak, bedobta a törölközőt. Trump gyorsan rájött, hogy ha az Egyesült Államok összes reptere négy napra leáll, az egész gazdaságnak annyi.

Haris Golemis

Megrettent a szervezett munkásság erejétől?

David Harvey

Igen, pontosan. A reptéri dolgozók erejét más alkalommal is láthattuk: szeptember 11. után, amikor minden repülőgépet blokkoltak a terrortámadásoktól való félelem miatt. Három nap múlva George Bush a televízióban könyörgött az embereknek, hogy üljenek újra repülőre, mert a gazdaság össze fog omlani. Egy másik eset a 2010-es izlandi vulkánkitöréshez kapcsolódik, nem tudom, emlékszik-e rá.

Haris Golemis

Igen, vulkáni hamu terítette be az eget egész Európában.

David Harvey

Hatalmas gazdasági megingást eredményezett. Azt mondhatnánk, emberi vulkánokat kell szerveznünk, hogy megrengessék a világgazdaságot. Komolyan mondom. Így fogalmazok, mert nem tudom, a szervezett munkásság maradéka miért nem mondja azt: „Ki kell találnunk valamit, meg kell változtatnunk mindent, amit teszünk, és a feladatunk mobilizálni azt a munkásosztályt, amelynek hatalmában áll megakasztani a rendszert.” Hogy ez hol van? A kérdés az, hogy mi az új proletariátus. Nos, az Egyesült Államokban a feketék, a latinok és a nők adják az alapját. Az embernek nyilvánvalóan érzékenyen kell viszonyulnia a faji és nemi kérdésekhez, ugyanakkor ez hatalmas osztályszervező erő, amit nagyon könnyen lehetne mobilizálni. A reptéri dolgozókkal lehetne kezdeni. Tudja, egy reptér nemcsak bevásárlóközpont, hanem hatalmas munkáltatói csomópont is, ahol feketék, latin bevándorlók és nők dolgoznak, vagyis az új proletariátus. Ha valaki meg tudná őket szervezni, a repterek bezárnának és az USA gazdasága leállna. Szóval, ha azt kérdezi, mi az elképzelésem az osztályharcról Nyugaton, szerintem az egész logisztikai rendszert le tudnánk állítani. Nemrégiben a hongkongi függetlenségi mozgalom használta a repterek elfoglalásának stratégiáját, nagy sikerrel.

Ha már említette Hongkongot, mostanában többször is zavargások törtek ki a kínai kormány helyi képviselője ellen. Úgy gondolja, hogy a Teng Hsziao-ping által egykor felállított „egy ország, két rendszer” elv veszélybe került?

David Harvey

Nagyon aggódom Hongkong miatt. Előre bocsátanám, hogy bár szimpatizálok a tüntetőkkel, majdnem biztos vagyok benne, hogy nyugati érdekcsoportok komolyan investáltak a támogatásukba. Ez nem antikapitalista küzdelem, hanem a „burzsoá jogok” védelméért célozza. Tartok tőle, hogy Kína katonailag fog beavatkozni, ahogyan a Tienanmen téren tette, és az katasztrófa volna. De egy olyan korban élünk, ahol Modi elfoglalja Kasmírt, Putyin elfoglalja a Krímet és Ukrajna egy részét, Netanjahu pedig a nyugati part nagy részének annektálásáról beszél, és senki sem állít meg senkit. Remélem, hogy a kínaiak türelmesek lesznek, még akkor is, ha az „egy ország, két rendszer” elv valószínűleg nem tart ki sokáig.

Haris Golemis

Nem jöhetnek létre radikális társadalmi változások radikális baloldali pártok nélkül. Úgy tűnik, hogy ezek a pártok világszerte egyre kevésbé hisznek abban, hogy a kapitalizmus legyőzhető.

David Harvey

Végig kell gondolnunk, kinek a kezében van a hatalom, kinek áll hatalmában megváltoztatni a társadalmat. Hogy azok, akiknek ez a hatalom a kezében van, használják-e vagy sem, vagy azzal fenyegetnek-e, hogy használják, egy másik kérdés. Ha a baloldal nem hisz a társadalom megváltoztatásának lehetőségében, annak az az oka, hogy nem számol azokkal a rendszeren belül létező hatalmi csomópontokkal, amik, ha mozgósítják őket, képesek elhozni ezt a változást. Gondolkodnunk kell ezen. Visszatérve a reptéri példához, nemcsak arról kell beszélnünk, hogy a reptéri dolgozók a világ számos országában szakszervezetekbe tömörülnek, de annak lehetőségét is fel kell vetnünk, hogy egy nemzetközi reptéri dolgozói szakszervezetet hozunk

létre. Ha le tudnánk zárni néhány repteret – New Yorkot, Chicagót, Los Angeleszt az Egyesült Államokban, Frankfurtot, a Heathrow-t és a Charles De Gaulle-t Európában –, a világgazdaság összeomlana. Ez olyasmi, amire még sosem gondoltunk.

Haris Golemis

Visszatérve Kínára: ön azt mondta, hogy a nagytőke offshore cégekbe menekül, ugyanakkor a jómódú kínai polgárság külföldi ingatlanokat vesz. Ez annak ellenére történik, hogy a tőke ellenőrzés alatt áll, amit mind a nagy cégek, mind a felső középosztály szeretne eltörölni. Ez idáig a kormányzat ellenállt ennek a nyomásnak. Gondolja, hogy továbbra is ellenáll majd?

David Harvey

Először is tisztában kell lennünk vele, hogy a Kínában működő óriáscégek egy része külföldi. A *Foxconn* például tajvani; már Afrikában is vannak leányvállalatai, sőt, már Wisconsinban is alapított egyet. Sencsen egy kínai „Foxconn-város”, több százezer lakossal – egyesek szerint 400 ezren, mások szerint 250 ezren laknak itt. Ez a gyárrendszer állítja elő a világ összes elektronikus termékének közel 60%-át. Terry Gou, az alapító és elnök, 2019 júniusában lemondott tisztségéről, hogy elinduljon az elnöki székért a 2020-as tajvani választásokon. A kínai kormánynak nagyon nehéz ezt kezelnie, főleg egy olyan helyzetben, amikor az USA Kínát egyfajta terrorista államnak tekinti. Ha nem működnek együtt a Foxconnal, a cég leállíthatja a gyártást Kínában és áttelepítheti az üzemait, mondjuk, Thaiföldre. Az üzemek elköltöztetése viszont hatalmas munkanélküliséget generálna Kínában, amit a politikai helyzet miatt a Kínai Kommunista Párt funkcionáriusai mindenáron el akarnak kerülni. Vannak politikai indíttatású tüntetések, így nem akarják, hogy tétlen munkaerő lézengjen az utcán, akiknek nincs hová menniük és nincs mit csinálniuk.

Kínában létezik forradalmi hagyomány, ahogyan Giovanni Arrighi rámutatott. A kormány 2008-ban elindított nagyszabású befektetési programjának egyik célja az volt, hogy felszívják a felesleges munkaerőt és mindenkit munkába állítsanak, amilyen gyorsan csak lehet. Fantasztikus eredményeket értek el ezen a téren. Ha a Foxconn hirtelen úgy dönt, hogy többé nem termel Kínában, vagy mesterséges intelligenciát és robotokat használ, 400 ezer ember kiesik a munkából.

A cég jelenleg valójában másfél millió embert foglalkoztat Kínában. Ha automatizálja a termelést és fél millióra csökkenti a dolgozók számát, a kormánynak meg kell találnia a módját, hogyan foglalkoztassa a feleslegessé vált munkaerőt. Hogyan lesznek erre képesek? A munkásság jövője Kínában jelenleg komoly feszültségekkel terhes.

Haris Golemis

Az imperializmusoknak ebben a harcában fontos szerephez jut az ideológia? Az Egyesült Államokban, tudjuk, ez valójában a kapitalista „amerikai álom”, ötvözve a nacionalista „America first” szlogennel, ami nem csupán Trump számára jelent prioritást. Mi a helyzet a kínai Kommunista Párttal? Nem hiszem, hogy kijátszanák a nacionalizmus-kártyát, mivel a nacionalizmus nem része a kínai kultúrának. Jól gondolom?

David Harvey

Ezt nagyon nehéz megmondani. Ha az ember meghallgatja Hszi Csin-ping beszédét Marx születésének 200. évfordulóján, úgy érzi, nagyon elkötelezettek a Marxszal kezdődő és Lenin, Mao és Teng Hsziao-ping munkásságát magában foglaló hagyomány iránt. Nyugaton a legtöbb ember ezt nem veszi komolyan, de szerintem a Kínai Kommunista Párt elköteleződése, hogy felszámolja a szegénységet, nagyon is komoly. 1980-ban, a Világbank számításai szerint, kb. 740 millió ember élt Kínában mélyszegénységben. Ez a szám jelenleg 60 millióra csökkent. Tehát az elmúlt 30–40 évben a KKP sikerrel húzott ki kb. 700 millió embert a nyomorból. Ez elképesztő teljesítmény. Hszi azt ígéri, 2020-ig felszámolják a mélyszegénységet. Mivel a nincstelenség nagyrészt elmaradott vidéki területekre jellemző, a KKP kb. 600 ezer diákot és 100 ezer pártfunkcionáriust küld ezekbe a körzetekbe, hogy segítsenek a helybeliek készségeinek fejlesztésében és lehetőségeik jobbá tételében. Van egyfelől egy gazdasági berendezkedés, aminek jellegzetessége, hogy szegénységet generál; és másfelől itt van Hszi, aki szerint fel fogják számolni a szegénységet. Nagyon komolyan kell vennünk, amikor ilyen kijelentéseket tesznek. Nem handabandáznak. Igaz, hogy a rendszer autoriter, és demokráciának nyoma sincs. Ők azt mondják, túlságosan el vannak foglalva az ország fejlesztésével és a szegénység felszámolásával, mintsem hogy valami demokratikus nonszenszrel tudnának foglalkozni, és különben is,

amit mi Nyugaton demokráciának hívunk, az a pénz hatalmának, az osztályalapú privilégiumoknak és hasonlóknak a demokráciája.

A kínai rendszernek nyilvánvalóan nagy problémája a korrupció, és Hszi megpróbál véget vetni ennek. Próbálja visszaterelni a pártot és a kormányzati apparátust egyfajta konfuciózus etikához, amelyben a köztisztviselők erkölcsi kötelessége, hogy ne csaljanak. Ez valódi törekvés, és én ideológiai szempontból komolyan veszem. Miután csatlakoztak a globális gazdasághoz, tudják, hogy engedelmessé kell a tőkemozgások szabályainak és a versengés kegyetlen törvényeinek, ami rákényszeríti őket bizonyos dolgokra. Ez az ára annak, hogy megkapják, amit akarnak. Amikor Teng hatalomra jutott, átgondolta a helyzetet, és irányelveit Marx mondatára építette, miszerint a „szabadság birodalma” ott kezdődik, ahol a „szükségyszerűség birodalmát” magunk mögött hagytuk. Közel 700 millió ember élt krónikus nélkülözésben, amit a termelés hatékonyságának az emelésén keresztül kellett orvosolni. Nos, a KKP korábban ezt a kulturális forradalom keretein belül próbálta megoldani; próbálkoztak a „virágozzék minden virág” elvével, de ez nem működött. Ezért úgy döntöttek, más taktikához folyamodnak. Tudták, hogy ennek ára lesz, de ha sikerül elérniük a célt – ami mostanra valóban sikerült –, akkor ezt az emberek jólétének növelésére tudják fordítani. Hszi azt mondja, most reális lehetőség nyílt a vidéki szegénység felszámolására. Nem lenne csodálatos egy olyan amerikai elnök, aki azt mondja, az ország két éven belül megoldja a nélkülözés problémáját, és hogy a társadalom minden lehetséges erőforrását mobilizálni fogja ennek eléréséhez? Összefoglalva, azt akarom mondani, hogy mindezek miatt nem lehet számításon kívül hagyni Kínát. Tulajdonképpen utat mutat egy szocialista jövő felé. Azt mondják, 2050-re el akarják érni a teljes szocializmust. Mint mondtam, tudjuk róluk, hogy nem handabandáznak.

Haris Golemis

Azt mondják, hogy céljuk a szocializmus?

David Harvey

Igen, saját bevallásuk szerint abszolút szocialisták. A szocializmust elsősorban a környezettel való harmóniaként definiálják. Tudják, hogy meg kell oldaniuk a környezeti problémákat, és ezért tartanak mindenki más előtt a megújuló energiák terén. Társadalmi harmó-

niára is törekszenek, ami annyit jelent, hogy el akarják törölni az osztályok közötti ellentéteket. Tisztában vannak vele, hogy jelenleg hihetetlen egyenlőtlenségek jellemzik a társadalmukat, és hogy ezt kezelniük kell. Céljaik elérésére hosszú távú terveik vannak. A nagy problémájuk az, hogy milyen pozíciót foglaljanak el a világ többi részével szemben. Mostanában egyre több szakirodalmi munka tárgyalja, hogy a kínaiak egyre növekvő mértékben tartják magukat nemzet helyett civilizációnak, civilizált értékek központjának.

Ennek eredménye az is, hogy megpróbálják „átnevelni” a muszlimokat és az ujugurokat, hatalmas városi táborokba gyűjtve őket. Nem tudom, mi lesz ebből, de nagyon ellenzem az ujugurok bebörtönzését és az iszlám lakosság átnevelését, ami nyilvánvalóan súlyosan rongálja Kína és az iszlám közösségek viszonyát. A párt a buddhizmust is újjáélesztette, és amikor egyszer rákérdeztem, hogy miért éppen a buddhizmust, azt felelték, hogy a többi vallással szemben ez kevésbé politikus. Ezért hát templomokat építenek és bátorítják a buddhista kulturális megújulást, miközben elnyomóan viszonyulnak az iszlámhoz, a kereszténységhez és más vallásokhoz. Ez az egyik olyan fejlemény, amit erősen problematikusnak tartok Kínával kapcsolatban, és nem gondolom, hogy jó úton járnak. Nagyon figyelniük kell mindarra, ami ott történik, mert számunkra is meghatározó lesz, akár tetszik, akár nem. Gondolkodnunk kell rajta, hogy miként fogunk tudni kreatív és konstruktív módon reagálni arra, amit a kínaiak tesznek.

Haris Golemis

Azt mondta, hogy a kínaiak nem nemzetként, hanem civilizációként tekintenek magukra. Ez azt jelenti, hogy hasonlóképpen állnak a dologhoz, mint az iszlám, vagyis azt akarják, hogy az ő civilizációjuk legyen a meghatározó a világon? Van valamiféle szisztematikus, globális hegemoniára vonatkozó tervük, mint az Egyesült Államoknak és uralkodó osztályának a kapitalista modell exportálására? Mao idejében – bár később is – a hegemonia szitokszónak számított, és emlékszem, hogy diákéveimben, az 1970-es években, a maoista csoportok ellenségesek voltak mind az amerikai, mind az orosz hegemoniával szemben. Nemrég Hszi azt mondta, Kína „sosem fog hegemoniára törekedni”. Van tehát arra vonatkozó akarat, hogy civilizációjukat kiterjesszék?

David Harvey

Személy szerint, remélem, hogy nem, de látok erre utaló jeleket. Nem vagyok ennek a problémakörnek a szakértője, de úgy érzem, jelen van egy efféle törekvés. Mostanában került előtérbe egy nagyszabású kampány a kínai egyetemeken a nyugati befolyás megfékezésére. Nem tudom, hogy ez rám is vonatkozik-e.

Haris Golemis

Úgy érti, hogy minden területen ellenzik a nyugati befolyást, ideértve a radikális baloldali gondolatokat is?

David Harvey

Pontosan.

Haris Golemis

De ha még mindig hisznek Marxban, ahogy mondta, hogyan tudják az önhöz hasonló embereket kizárni?

David Harvey

Talán úgy, hogy az én olvasatom Marx tanairól nem feltétlenül egyezik az övékkel. Ráadásul az egyetemeken csak néhány tanszéken lehet Marxról beszélni, mint pl. a filozófiai fakultáson. Mint valószínűleg tudja, Kínában a legtöbb közgazdasági és pénzügyi tanszék a neoliberais gazdaságtant oktatja. Érthető, hogy miért. Ahhoz, hogy együttműködjenek a pénzügyi világgal, ismerniük kell a játékszabályokat, és meg kell tanulniuk, hogyan viszonyuljanak a *Világbank*hoz, a *Nemzetközi Fizetések Bankjához*, a *Kereskedelmi Világszervezethez* és hasonlókhöz. Terveik között szerepel az is, hogy saját valutájukat világvalutává tegyék. Felállították a *Sanghaji Aranytőzsdét*, és aranyat halmoznak fel, remélve, hogy visszatérhetnek az aranystandardhoz. Hogy hogyan fognak viszonyulni a globális gazdasághoz, az Afrikán is múlik, ahol sok helyi kezdeményezés viszonyul ellenségesen a kínai cégek tevékenységéhez. Az a fajta dominancia, ami a kínai cégeknél a társas viszonyokat jellemzi, negatív reakciókat vált ki. A zambiai réz-

kobalt övezet, ahol a legnagyobb bányász cégek kínai és indiai kézben vannak, ennek egyik példája.

Egy másik alkalommal beszélünk kell Indiáról is, ami, bár nem világhatalom, nagyon érdekes ország, hatalmas népességgel. Általánosságban, ami Dél-Ázsiában történik – Kínában, Indiában, de Indonéziában is – kulcsfontosságú a globális fejlemények szemszögéből.

(Fordította: Lyublyanovics Kyra)

Eredeti megjelenés: Europe in the Brave New World. *Transform! Europe 2020.*

Formálni A nagy átalakulást

Michael Burawoy és Kari Polanyi Levitt beszélgetése

Karl Polanyira, azaz Polányi Károlyra a szociológia mellett számos más tudományterület is rangos szerzőként tekint. *A nagy átalakulás* című, a szociológia szinte minden részterületét érintő könyve klasszikussá vált. Befolyása messze túlmutat a szociológia tudományán; hatott a közgazdaságtanra, a politikatudományra, a földrajztudományra és az antropológiára egyaránt. A piacgazdasággal szemben megfogalmazott abbéli kritikáját, hogy az lebontja a társadalom szövetét, az elmúlt több mint négy évtized neoliberais elmélete és gyakorlata alatt egyre nagyobb érdeklődés övezte. A könyv egyszerre vizsgálja a kommodifikáció, az „áruvá válás” okait és következményeit, és vázolja fel az ellene szerveződő mozgalmak történetét – ezek a mozgalmak hívták életre a fasizmust és a sztálinizmust éppúgy, mint a szociáldemokráciát. Aktualitása a mai globális világ számára nyilvánvaló.

Polányi Károly 1886-ban született és 1964-ben halt meg. Ebben az interjúban lánya, Kari Polanyi Levitt vall édesapja életéről, és azokról a hatásokról, amik *A nagy átalakulás* megírásához vezettek. Beszél apja különleges kapcsolatáról anyjával, Duczyńska Ilonával, aki maga is élete végéig politikai aktivista volt. Kari Polanyi Levitt négy korszakot különböztet meg édesapja életében: a magyar, az osztrák, az angol, majd az észak-amerikai periódust. Dr. Levitt maga is közgazdász, Montrealban él. Számos publikáció szerzője, köztük a *From the Great Transformation to the Great Financialization* („A nagy átalakulástól a pénzpiacok előretöréséig”, 2013) című, és az édesapja írásait összegyűjtő *The Life and Work of Karl Polanyi* („Polányi Károly élete és munkássága”, 1990) című kötetnek. Az itt olvasható interjú Kari Polanyi Levitt és Michael Burawoy beszélgetésének rövidített változata, ami a Brigitte Aulenbacher által szervezett egyik Polányi-konferencián hangzott el a linzi Johannes Kepler Egyetemen, 2017. január 10–13-án.

Michael Burawoy

Kezdjük az elején. Általában magyarként gondolunk Polányi Károlyra, de valójában Bécsben született, ugye?

Karl Polanyi Levitt

Igen, pontosan. Érdekes, édesapám és én is Bécsben születünk, édesanyám pedig egy kis faluban, nem messze Bécstől. A város az értelmiségi élet hatalmas központja volt, az Osztrák–Magyar Monarchia nagy metropolisza.

A család, vagyis Polányi Károly apja és anyja Bécsben kezdték közös életüket. Édesanyját, Cecilia Wohlt az apja az akkoriban Oroszországhoz tartozó Vilnából küldte szakmát tanulni Bécsbe. Képzettségének köszönhetően oroszul és németül is beszélt. Bécsben találkozott Károly későbbi édesapjával, egy fiatal magyar zsidó mérnökkel, Pollacsek Mihállyal. Ő németül és magyarul beszélt. A család tehát német-ajkúnak indult. Nemrégiben derült ki számomra a levelezéséből, hogy édesapám csak akkor tanult meg magyarul, amikor elkezdte a gimnáziumot Budapesten.

Édesapám életének igen fontos magyar periódusát orosz hatások is alakították. Politikai értelemben ez az orosz szocialisták közvetítésével ért el hozzá, akik nagyon különböztek az akkori szociáldemokratáktól. Ez a fajta szocializmus inkább a vidékre, a parasztságra koncentrált, és anarchista elemei voltak. A kommunák természetesen részét képezték ennek a politikai formációnak. Azt kell mondanom, az orosz befolyást kiegyensúlyozta a nagyapám, aki viszont angolbarát volt. Ha létezett két kulcsfontosságú irodalmi figura apám életében, az egyfelől Shakespeare volt – összegyűjtött írásait még a háborúba is magával vitte –, másfelől az orosz írók közül Dosztojevszkij.

Michael Burawoy

Befolyásolták az emigráns orosz forradalmárok, köztük Klacsko.

Karl Polanyi Levitt

Igen, Samuel Klacsko egészen különleges ember volt. Bécsben lakott, ő volt a nem hivatalos összekötő, aki kapcsolatot teremtett az orosz forradalmárok és a nemzetközi, illetve európai forradalmárok

között. Vilnai zsidó családból származott, és fiatalágát Kansasben, egy orosz kommunában töltötte. A kommuna nem volt hosszú életű; végül feloszlott. Azt beszélik, Klacsko egyszer háromezer marháat hajtott Chicagóba, majd New Yorkban a nőiruha-készítőket tömörítő nemzetközi szakszervezetnél (*International Ladies Garment Workers Union*) tette tiszteletét. A kansasi kommunát egyébként Nykolaj Csajkovszkijról nevezték el.

Amikor Klacsko Bécsbe költözött, közeli barátságot alakított ki a Pollacsek családdal, és segítette a Bécsbe látogató oroszoknak, akik marxista irodalmat jöttek venni, vagy bármi más ügyet kellett intézniük. Apám elmesélte – és ezt sosem felejtettem el –, milyen mély benyomást tettek rá ezek az emberek, mint ahogy az unokatestvérére, Szabó Ervinre is, aki a magyar értelmiségi élet fontos szereplője, afféle anarchista szocialista volt. Néhányuknak még cipője sem volt, újságpapírt kötöztek a lábukra. Apámat lenyűgözte ezeknek az embereknek a hősiessége és bátorsága. Mindent összevetve, édesapám egyfajta ... majdnem azt mondtam, romantikus, de mindenképpen hatalmas tisztelettel viseltetett ezek iránt a forradalmárok iránt, és főként Bakunyin iránt, aki szerintem a legnagyobb volt közöttük: az ember, akit Európa egyetlen börtöne sem tudott fogva tartani.

Michael Burawoy

A szociális forradalommal való szimpátiája élete végéig megmaradt, ami részben megmagyarázza a bolsevikokhoz fűződő ambivalens viszonyát.

Karl Polanyi Levitt

Igen, élete végéig tartott ez a rokonszenv. Ez volt az oka az oroszországi szociáldemokratákkal szembeni ellenérzéseinek, akikhez a későbbi többségi bolsevik frakció is tartozott.

Michael Burawoy

Édesapja már diákkorában is politikailag aktív volt?

Karl Polanyi Levitt

Igen, ő volt az alapító elnöke a *Galilei Kör* néven ismert diákmozgalomnak, akik a *Szabad Gondolat* c. folyóiratot kiadták. Szemben álltak

a birodalommal, az arisztokráciával, az egyházzal, az Osztrák–Magyar Monarchiával. Nem volt szocialista mozgalom, bár több résztvevője szocialistának vallotta magát. Sok fiatal tagjuk volt a gimnáziumi és egyetemi diákság körében. Valahol azt olvastam, közel kétezer órát töltöttek írás és olvasás oktatásával. Fő tevékenységük az oktatás volt.

Michael Burawoy

Aztán jött az I. világháború.

Karl Polanyi Levitt

Apám lovassági tisztként szolgált az orosz fronton. Borzalmas helyzet volt, ugyanolyan borzalmas volt az osztrák–magyaroknak, mint az oroszoknak. Tífuszt kapott, ami egy rettenetes betegség. Végül, ahogy ő maga mesélte, amikor a lova elesett és az állat rázuhant, azt hitte, meg fog halni. Egy katonai kórházban tért magához Budapesten.

Michael Burawoy

És a háború végén jött a magyar forradalom.

Karl Polanyi Levitt

Az 1918-as magyar forradalom véget vetett a háborúnak, és az év őszén, Károlyi gróf elnökletével, kikiáltotta az első köztársaságot. Ezért hívják általában őszirózsás forradalomnak. Ezt követte a Tanácsköztársaság rövid időszaka; ez 1919 augusztusában az ellenforradalom győzelmével zárult, így számos magyar értelmiségi, aktivista, kommunista, szocialista és liberális menekült Bécsbe. Köztük apám is.

Michael Burawoy

Apja a forradalom vége előtt elhagyta Magyarországot?

Karl Polanyi Levitt

Igen, még a vége előtt távozott.

Michael Burawoy

Ő hogyan látta a magyar forradalmat?

Karl Polanyi Levitt

Ambivalens érzései voltak, mint sokaknak. Azt hiszem, eleinte örömmel fogadták a tanácsok megalakulását országszerte. Ám amikor elkezdték tömegesen államosítani a vállalatokat, illetve úgyszólván mindent, azt hiszem, apám úgy vélte, ennek nem lesz jó vége. És valóban nem is lett.

Michael Burawoy

A Kommunisták Magyarországi Pártjának vezetői Budapestről Bécsbe menekültek?

Karl Polanyi Levitt

Igen. A Kommunisták Magyarországi Pártjának két vezetője volt száműzetésben, Kun Béla és Lukács György. Volt egyfajta rivalizálás kettejük között. Van egy érdekes történet, aminek az édesanyám is részese volt. Ő az 1919-es évet Moszkvában töltötte, ahol – nyelvtudásának és képzettségének köszönhetően – Karl Radek irodájában dolgozott, és a Kommunista Internacionálé 2. kongresszusának * találkozóit szervezte. Amikor visszatért Bécsbe, kapott némi anyagi támogatást, hogy adja át az elűzött magyar kommunistáknak. Ez egy gyémánt volt, egy tubus fogkrémbe rejtve. Az az érdekes, hogy az utasítás szerint Lukácsnak kellett odaadnia, talán mivel ő egy bankár fia volt, és megbízhatóbbnak tartották, mint Kun Bélát.

Michael Burawoy

Ekkor az ön szülei még nem ismerték egymást. Bécsben találkoznak majd 1920-ban.

---

* Az eredeti szövegben tévesen: Second Communist International (Második Kommunista Internacionálé).

Karl Polanyi Levitt

Sorsszerű találkozás volt, egy villában, amit egy bécsi jóakarójuk bocsátott a magyar kommunisták és baloldali emigránsok rendelkezésére. Anyám volt az ottani fiatal emberek kedvence, senki sem gondolta volna, hogy egy magánál tíz évvel idősebb férfihoz fog vonzódni, akinek, úgy tűnt, vége az életének – depressziós volt, és jegyzeteket firkált a sarokban ...

Michael Burawoy

Ők ketten nagyon eltérő karakterek voltak. Az egyikük inkább aktivista, a másik inkább értelmiségi; az egyik a frontvonalban van, a másik a dolgozószobában.

Karl Polanyi Levitt

Igen és nem. Tudja, édesapám mindig részese volt annak, ami körülötte történt, akárhol élt is. Cikkeket írt a nagyközönségnek, bárkinek, aki hajlandó volt elolvasni a mondanivalóját, és bárhol publikált, ahol az adott dolgot ki lehetett adni. Magyarországon ez így működött. Bécsben is így működött. Angliában is. Valójában nagyon lekötötte a jelen. Értelmiségi volt, igen. De nem olyan értelmiségi, akinek van egy fixa ideája, egyfajta rögeszméje, amit dédelget, és aki bárhova is megy, ugyanazt az elképzelést viszi magával. Nem, egyáltalán nem.

Édesanyám nagyon aktívan vett részt a magyar forradalomban, különleges fiatal nőként; bizonyos értelemben semmi, amit ezután tett, nem volt ehhez mérhető. Őbenne volt valami szomorúság. Tudja, ha már nagyon fiatalon eléri az ember, amire a sors szánta – ami az ő esetében az volt, hogy fontos szerephez jusson a történelemben, illetve a kommunista-szocialista mozgalomban –, akkor a későbbi éveiben bármit tesz, semmi sem mérhető igazán ahhoz.

Michael Burawoy

Tehát mindkettejüknek voltak szomorú tapasztalataik. Aztán 1923-ban különleges dolog történt: Ön megszületett, a szülei pedig megfiatalodtak.

Karl Polanyi Levitt

Igen, édesapám bevallása szerint, a születésem sokat segített neki, hogy kilábaljon a depresszióból; ez persze szubjektív, mint minden ilyesmi. Mindazonáltal sokat írt erről. Úgy érezte, az ő generációja felelős a szörnyűségekért, amik történtek, a rettenetes, értelmetlen, ostoba háborúért. Sokat írt az I. világháborúról, hogy valójában nem változott alatta semmi. Sosem volt egészen világos, legalábbis őszerinte, hogy miért is folyt a harc. Az egész csak egy borzasztó mézszárlás volt, emberi katasztrófa. És úgy érezte, az ő generációja a felelős. Ez a fajta felelősségérzet, a társadalmi felelősség a világ, az ország állapotáért – nem tudom, hogy ez ennek a generációnak a sajátja volt-e, és hogy ez az érzés elmúlt-e. Vannak még olyan emberek, köztük értelmiségiek, akik felelősségérzettel viseltetnek társadalmunk iránt, abban a formában, ahogyan ő és sokan az ő generációjából tették?

Michael Burawoy

Nagyon különleges generáció volt, több okból. Az egyik ok a „vörös Bécs”: Bécs szocialista átalakulása 1918 és 1933 között, azokban az években, amiket az édesapja ott töltött.

Karl Polanyi Levitt

Igen, a „vörös Bécs” a történelem különleges epizódja volt, a községi szocializmus figyelemre méltó kísérlete. A munkások ekkor valóban, társadalmi értelemben is előnyökhöz jutottak: a szolgáltatók, az ekkor felépülő remek kollektív szállások tekintetében, aminek persze a Karl-Marx-Hof volt a legkiemelkedőbb példája. De nem csak erről van szó. A légkör és a műveltség egészen szokatlan volt, és ezt jelzi az a tény is, hogy Polányi Károly, akinek nem volt magas társadalmi státusza és nem állt egyetlen egyetem alkalmazásában sem, nyilvános előadásokat tarthatott a szocializmusról és egyéb témákról. Megkérdőjelezte Ludwig van Mises piacorientált szemléletét egy elismert pénzügyi folyóiratban. Mises választ közölt, és apám felelt rá. Komoly szellemi élet folyt az egyetemek falain kívül, a közösségekben.

Michael Burawoy

Ön mire emlékszik ebből az időszakból?

Karl Polanyi Levitt

Egyetlen gyermek voltam. Jól emlékszem azokra csodálatos nyári táborokra, amiket a leggyönyörűbb Salzburg környéki tavaknál szervezett a szocialista mozgalom. Az emberek a világ minden tájáról jöttek megnézi a „vörös Bécset”, a modern urbanizmus legpozitívabb példáját. Bár a szüleim nem kedvelték a szociáldemokráciát, később mindketten úgy érezték, hogy a vörös Bécsben töltött évek egészen különlegesek és rendkívüliek voltak. Ez volt az egyetlen eset, amivel kapcsolatban édesanyámat pozitívan hallottam megnyilvánulni a szociáldemokratakról. Ami azt illeti, apám sem volt oda értük.

Michael Burawoy

1922-ben az ön édesapja megírta híres cikkét a szocialista tervgazdaságról, ami egy másfajta szocialista vízió – a céhszocializmus – ünneplése, és amire szintén nagy hatással volt a bécsi községi szocializmus.

Karl Polanyi Levitt

Nézze, akkoriban a világ egyetlen országának sem volt szocialista gazdasága, igaz? Oroszország éppen kilábalt egy brutális polgárháborúból. Tehát elméleti, értelmiségi vita folyt arról, meg lehet-e szervezni a szocialista nemzetgazdaságot. A vitát Mises kezdte el; ő jelentette ki egy cikkében, hogy ez lehetetlen, mivel a piacok árszabályozó szerepe nélkül nincs racionális módja a források elosztásának. Biztos vagyok benne, hogy akik közgazdaságtant tanulnak, ismerik ezt az érvelést. Polányi ezt megkérdőjelezte a szövetkezeti szocializmus modelljével, ami részben Otto Bauer, részben G. D. H. Cole elképzeléseire épült.

Michael Burawoy

Mi volt az édesapja álláspontja az orosz forradalommal kapcsolatban 1917-ben, amikor Bécsben élt?

Karl Polanyi Levitt

Először is, az 1917-es orosz forradalom – a februári forradalom – véget vetett a háborúnak. Ő ezt csodálatosnak tartotta, hiszen – mint szinte mindenki Magyarországon – nagyon várta a hadakozás végét. A háború rendkívül népszerűtlen volt. Amikor véget ért, az orosz forradalmat először örömmel fogadták, azt hiszem.

Michael Burawoy

És mi a helyzet az októberi forradalommal?

Karl Polanyi Levitt

Polányi szerint mind a februári, mind az októberi forradalom polgári forradalom volt. Ez volt az utolsó hullám, ami a francia forradalom nyomdokain végigsöpört Európán – és végül elért a legelmaradottabb európai országba, Oroszországba. Ő ezt így fogalmazta meg.

Michael Burawoy

A valódi forradalom tehát később jön, a kollektivizálással és az ötéves tervekkel?

Karl Polanyi Levitt

Igen. Azt hiszem, azt válaszolta volna, hogy a szocializmus csak az ötéves tervvel indult, 1928 vagy 1929 után. Azelőtt Oroszország alapvetően agrárország volt, túlnyomórészt paraszti lakossággal. Polányi írt egy érdekes cikket Benningtonban, 1940-ben, ami csak mostanában került elő. Ebben Oroszország belső dilemmájáról ír. Egyszerűen mondva: a munkásosztály, ami a Kommunisták Pártjának bázisa lett, ellenőrizte a városokat és függött a parasztságtól, akik viszont vidéken az élelmiszerellátást kontrollálták. Emellett volt egy külső dilemma is: az orosz parasztok nem exportálhatták a gabonájukat, mert a nemzetközi piac összeomlott az 1929-es gazdasági világválság idején, márpedig a gabona volt Oroszország fő exportterméke. Ez hozzájárult ahhoz a döntéshez, hogy felgyorsítsák az iparosítást Európa legelmaradottabb országában, és hogy ezt szocialista államosító projektumként hajtsák végre – nemcsak az ipar, de a mezőgazdaság tekintetében is.

Michael Burawoy

Ez már önmagában paradox, nem? Eddig azt láttuk, hogy Polányi a szociális forradalmárokat és a részvételi demokrácia elvét ünnepelte, most viszont úgy tűnik, a sztálinizmust üdvözli.

Karl Polanyi Levitt

Igen. Ahogy ezt már sokan megfogalmazták édesapámmal kapcsolatban, mindezt a maga kontextusában kell vizsgálni. Éppen az az érdekes az ő gondolkodásmódjában – és ugyanakkor ez teszi ellentmondásossá is –, hogy nem egyetlen eszmét vesz alapul. Helyzetekből, és az ezek által teremtett lehetőségekből indul ki.

Ez az első ellentét: valóság és szabadság – mi a valós helyzet, és mik Oroszország lehetőségei abban az időben? Adott egy forradalom, amit egy proletár párt vezet. Adott a parasztság, ami nem akarja az államosítást – ők szerették volna birtokolni a földet, és az övék is lett. Nagy befolyásra tettek szert, hiszen ellenőrzésük alatt tartották az élelmiszerellátást. Adott volt a nemzetközi helyzet is. Nem sokkal később, az 1930-as években megjelent a fasizmus. Csak Angliában vált édesapám a Szovjetunió komoly támogatójává, ez pedig a német expanzióval és a nácizmussal való közelgő összecsapás kontextusában történt.

Michael Burawoy

Édesapja elhagyta Bécsset 1933-ban.

Karl Polanyi Levitt

Igen, a fasizmus térnyerése miatt távozott Bécsből. A híres közgazdaságtani folyóirat, a *Der Österreichische Volkswirt* szerkesztőségében – ahol apám vezető szerkesztőként dolgozott – az a döntés született, hogy Angliába kellene mennie, mert a politikai helyzet ingoványos volt. Tökéletesen beszélt angolul. Voltak kapcsolatai. Így hát 1933-ban Angliába költözött, bár később is írt cikkeket a folyóiratba, amíg az 1938-ban meg nem szűnt.

Nem együtt költöztünk ki. Apám 1933-ban elment. 1934-ben engem is Angliába küldtek, és közeli barátainknál, Donald és Irene Grantnél laktam, akiket jól ismertem még Bécsből. Ők keresztény-

szocialisták voltak; a *Brit Keresztény Diákmozgalomban* (*Student Christian Movement of Britain*) dolgoztak, és segélyeket osztottak a háború után elszegényedett osztrákoknak; így találkoztunk velük. Náluk laktam. Anyám 1936-ban, két évvel később jött utánunk.

Michael Burawoy

Térjünk vissza az édesapjához, aki most Angliában élt. Itt mivel foglalkozott?

Karl Polanyi Levitt

Amikor 1933-ban megérkezett, nem volt fix munkája. Betty és John MacMurray, illetve a Grant család támogatta, akik a keresztény baloldal tagjai voltak, keresztény szocialisták. A köreikben voltak kommunisták és vallási vezetők is, főleg protestánsok.

Apám írt egy tanulmányt a fasizmus lényegéről, amelyben kifejtette, hogy a fasizmus szembemegy a keresztény értékekkel. Ez a részben általa is szerkesztett *Christianity and the Social Revolution* (A kereszténység és a szociális forradalom) c. kötetben jelent meg. Apám tanulókört is vezetett keresztény angol barátai részvételével, Marx korai írásainak két kötetéről, *A német ideológiáról* és a híres párizsi kéziratokról, amiket nem sokkal korábban, 1932-ben adtak ki. Felolvasott nekik ezekből a művekből, és olvasás közben fordította angolra. Nagyon érdekelték ezek az írások. Emlékszem, mennyire egyetértett a bennük foglaltakkal. Marx korai írásait Marx és Polányi közös kiindulópontjának nevezném.

Michael Burawoy

Ezt ő is leírja *A nagy átalakulásban*. Mit tanított? Hogyan befolyásolta gondolkodását Anglia?

Karl Polanyi Levitt

Csak 1937-ben sikerült állást kapnia a *Munkásokat Oktató Szövetség*nél (*Workers Education Association, WEA*), egy igen kiterjedt és nagymúltú mozgalomnál. Angliában ez a *Ruskin Egyetem*hez kötődött, és lehetővé tette az egyetemi tanulmányoktól elzárt munkásosztálybelieknek, hogy továbbtanuljanak.

Apámnak lehetősége adódott, hogy angol vidéki városokban tanítson, Kent és Sussex megyében. Közelebbi kapcsolatba került a munkásosztálybeli családokkal. Megdöbbentették az életkörülmények, és – legyünk őszinték – a kulturáltság szintje is, amivel találkozott. A bécsi munkásosztályhoz képest jóval szerényebb műveltségi fokon álltak, bár pénzügyi szempontból Ausztria szegényebb volt, mint Nagy-Britannia.

Angol társadalom- és gazdaságtörténet tanításával bízták meg, amiről ő maga sem tudott sokat, így ez az autodidakta tanulás korszaka volt számára. Ha felüti *A nagy átalakulás* végét, láthatja, milyen hatalmas szakterületeket fogtak át a tanulmányai. Nagyon hasonló Marx *Grundrisséjéhez*, ami különös mód hasonló szerzőknek – Ricardónak, Malthusnak és másoknak – a korai ipari forradalomról szóló munkáin alapul.

Anyám azt írta – ez a *The Livelihood of Man* (Az ember megélhetése) című, posztumusz kiadott kötet előszavában szerepel –, hogy apám Angliában kezdett el egyfajta szent gyűlöletet érezni a piaci társadalom iránt, ami megfosztotta az embereket az emberségüktől. Ő így fogalmazta meg. Apám természetesen felfedezte az osztályok rendszerét Angliában. Ez különféle beszédmódként jelent meg. Az indiai kasztrendszerhez és az amerikai faji elkülönítéshez hasonlóan írta le ezt az osztályrendszert.

Michael Burawoy

1940-ben Polányit meghívják az amerikai *Bennington College*-ba előadásokat tartani.

Karl Polanyi Levitt

Igen, kétéves ösztöndíjat kapott Benningtonban a *Rockefeller Alapítványtól* *A nagy átalakulás* megírására. A Bennington rektora komolyan támogatta, de a Rockefeller Alapítvány felé kellett beszámolnia. Bármit is írt, nem tetszett nekik. Komoly kétségeik voltak afelől, hogy alkalmas-e édesapám az egyetemi munkára.

Azt írták, apámat jobban érdekelte – és figyelje, hogyan sajnálták le! – a „magyar jogrend, az egyetemi oktatás és a filozófia.” Azzal a kijelentéssel, hogy őt jobban érdekli a filozófia, egyszerűen leértékelték. Ennek ellenére meghosszabbították az ösztöndíját. Két év után – már 1943-ban – apám nagyon szeretett volna visszatérni Angliába, nem

akart az Egyesült Államokban maradni. Szeretett volna részt venni Anglia háború utáni újjáépítésében. Ekkorra a sztálingrádi ütközet már megfordította a háború kimenetelét; egyértelmű volt, hogy a szövetségesek győzni fognak. Így *A nagy átalakulás* két utolsó előtti fejezete befejezetlen maradt. Ha jobban megnézi ezeket a szövegeket, látszik, hogy befejezetlenek; nem a záró fejezet, hanem az előtte lévő kettő. Ha ott maradt volna befejezni a művét, akkor a tervezett könyv vázlatában szereplő *Common Man's Masterplan* (A kisember mesterterve) lett volna ennek a két fejezetnek a témája, vagy valami hasonló. Otthagyta a kollégáinál. Rengeteg vita és veszekedés volt emiatt a két utolsó előtti fejezet miatt.

Michael Burawoy

Végül mégis visszatért az Egyesült Államokba, hogy a *Columbia Egyetemen* tanítson. Édesanyja azonban nem utazhatott be az USA-ba, így végül Kanadában telepedtek le.

Karl Polanyi Levitt

A másik opció az volt, hogy Angliában maradnak, ahol apám tovább dolgozhatott volna a WEA-nak. De egyértelmű volt, hogy van mit mondania; írnia kellett. Dolga volt. Angliában pedig egyetlen egyetemen sem kapott volna állást. Ez nem volt kérdés. Aztán 1947-ben jött ez az ajánlat a Columbiáról, *A nagy átalakulás* miatt. A könyv előszavát a Columbián tanító Robert MacIver írta; az egyetem közgazdasági tanszéke híres volt intézményi szemléletéről, ami bizonyos értelemben egybevágott Polányi megközelítésével.

Londonban közölték Ilonával, hogy nem léphet be az Egyesült Államok területére. Ez nagy problémát jelentett, s édesapámat nagyon felzaklatta. Szerette volna, ha anyám valahogy eléri az amerikaiaknál, hogy változtassanak a döntésükön, de anyám azt mondta, ez lehetetlen. Egyszerűen nem lehetséges.

Így apám arra gondolt, esetleg otthonra lelhetnek Kanadában, és végül anyámat is meggyőzte, hogy ez a járható út. Anyám csodálatos otthont teremtett nekünk Toronto külvárosában, vidéki közegben, egy pici házban. 1950-ben költöztünk oda. Apám ingázott, akár egy diák, New Yorkba. A karácsonyt, a húsvétot és a nyári szüneteket velünk töltötte.

Amikor végül 1953-ban nyugdíjba vonult, több időt töltött Kana-
dában. A diákjai gyakran jöttek hozzá látogatóba, de sokan mások is.

Michael Burawoy

A kutatása ezután más irányba fordult; jobban kezdték érdekelni az
antropológiai tanulmányok. Ám attól tartok, ez már egy másik interjú
témája lesz. Nagyon köszönöm ezt a különleges beszélgetést Polányi
életéről. Ön hosszasan tanulmányozta *A nagy átalakulás* rendkívüli
előtörténetét; azt hiszem, ezek után jobban érthető, hogy ez a mű a
XX. század legkülönbözőbb történelmi tapasztalatainak eredménye-
képpen született, és hogy miért annyira jelentős ma is.

(Fordította: Lyublyanovics Kyra)

Eredeti megjelenés: *Global Dialogue* 7 (4), 2017 december, 5–10.

A társadalomtudományok világrendszer-szemléletben

A XIX. század és a XX. század eleje az az időszak, amikor az emberrel foglalkozó tudományok ma is ismert szervezeti struktúrái megszilárdultak. 1800-ban a ma bevettnek számító kategóriák (vagy „diszciplínák”) – mint a történettudomány, a közgazdaságtan, a szociológia, az antropológia, a politikatudomány – szinte egyáltalán nem léteztek önálló tudományágként. Legalábbis egészen biztosan nem kínáltak alapot oktatók és kutatók csoportjainak éles elkülönültségére. Azt a némiképp tekervényes történetet, aminek eredményeképpen az emberi megismerést foglalkoztató problémák és fogalmak összekapcsolódtak és sajátos formát öltöttek, nagy „módszertani” viták alakították, amelyekről „történetfilozófia” címszó alatt még ma is hallunk időnként. E viták közül az egyik legnagyobb hatású az úgynevezett *nomotetikus* (törvénykutató) és az *idiografikus* (az egyediségek leírására törekvő) tudás közötti különbségről, az emberi viselkedés általánosíthatóságáról, annak lehetséges és lehetetlen voltáról folytatott vita volt az *univerzalizálók* (universalizers) és a *partikularizálók* (particularizers) között.

Az általánosításra törekvő univerzalizálók „tudósoknak” nevezték magukat. Jellemzően úgy érveltek, hogy az emberi viselkedés ugyanolyan természeti jelenség, mint bármi más, és ezért ugyanúgy vizsgálható, mint bármely más természeti jelenség, a logika ugyanazon szabályait („a tudományos módszert”) kell használni a vizsgálat során, ami alkalmas arra, hogy általuk a természettudományokéval összehasonlítható pontosságú eredményekre jussunk. A partikularizálók ezzel szemben gyakran „humanistáknak” nevezték magukat. Jellemzően úgy érveltek, hogy az emberi élet, mivel gondolkodó lények életéről van szó, nem közelíthető meg ugyanolyan módon, mint más természeti jelenségek, mégpedig két okból. Vagy azért, mert – mondták egyesek – az embereknek lelkük van és ezért ellenállnak a megismerés mesterséges egységesítési törekvéseinek; vagy azért – így mások –,

mert a kutató, aki maga is ember, szükségszerűen befolyásolja elemzésének tárgyát abban a folyamatban, aminek során megfigyeli őt és ezért általánosításai sosem lehetnek érvényesek.

Az efféle nagy vitákhoz hasonlóan ebben is sok mindent el lehetett mondani a téma kapcsán és ami elhangozhatott, az nagyrészt el is hangzott. Mindez nem jelenti azt, hogy e vitának vége vagy megfeledeztünk róla, hanem csak azt, hogy a megosztottság intézményesült és ezért fennmaradt. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy az univerzalizálók foglalták el a közgazdaságtani, szociológiai és politikatudományi, a partikularizálók pedig a történettudományi és az antropológiai tanszékeket. A szervezeti választóvonalak rendkívüli szeszélyessége folytán nyilvánvalóan mindkét „szaktudományi” struktúrában voltak egyet nem értők és másként gondolkodók, akik eltértek e főszabálytól (mint a politikatudomány területén a politika „elméletével” foglalkozók és az antropológia területén a nyelvészek). No, de sebjaj! A befolyási övezetek határait meghúzták, a kialakult erőviszonyokat, a *status quót* pedig nagy becsben tartják és gondosan ápolják.

E némiképp leegyszerűsítő képen azért persze finomítani kell, hogy a térbeni, regionális változatosságot is figyelembe vegyük. E leírás a leginkább a világrendszer angol–amerikai centrumára illik. A németeket felháborították a társadalomra vonatkozó tudás e brit meghatározásai, ezért létrehoztak egy bizonytalan keveréket, a *Staatswissenschaftot*, egyfajta *államtudományt*. Egyes franciákat felháborított más franciák sikertelen felháborodása, ami az *Annales* iskola megszületéséhez vezetett. A nyugat-európai munkásosztályokat pedig felháborította a rendszer egésze, ezért a hivatalos tudományosságon kívüli kritikus szemléletmódhoz, a marxizmushoz fordultak, amely kihívás elé állította az „univerzálíák” univerzalitását, az „általános és egyetemes igazságok” általánosságát és egyetemességét.

Az univerzalizálók és partikularizálók közötti nagy módszertani szakadás mindent átható intézményesülése mögött, mint általában ez lenni szokott, egy rejtett, de nagyon fontos megegyezés húzódott meg: az elemzés alapegységét az egyes társadalmak képezik. Úgy tűnt, hogy mindenki egyetért abban, hogy a világ különböző „társadalmakból” tevődik össze. Abban ugyan nem értettek egyet, hogy vajon az összes társadalom (ha más-más ütemben is) *hasonló* történelmi utat jár-e be, vagy pedig minden egyes társadalom a saját történelmi útját járja. Nem értettek egyet abban sem, hogy vajon a kérdéses társadalom „állam”, „nemzet” vagy „nép” formáját ölti-e.

Abban azonban egyetértés volt köztük, hogy elemzéseikben mindig valamilyen politikai-kulturális egységről van szó.

A második világháború utáni időszakban, sok más területhez hasonlóan, e szellemi áramlatok a „fejlődési szemléletnek” („developmentalism”) nevezhető felfogásban csúcsosodtak ki. E szemlélet híveinek többsége kéz a kézben haladt a „behaviorizmussal”. E szemlélet szerint, minden állam elkötelezett a „fejlődés” mellett (ami sok esetben a „nemzetté válást” jelentette), az előrehaladás a fejlődésben egyidejűleg és mennyiségileg mérhető, és az e mérésekből levont ismeretek alapján a kormányok érdemben gyorsítani tudják ezt az ajánlott és kívánatos folyamatot. Feltételezték, hogy mivel ezek az államok párhuzamos utakon haladnak, *minden* állam eleve rendelkezik a kívánatos eredmények elérésére való képességgel. Az egyetlen komoly intellektuális kérdés az, hogy miért nem teszi ezt oly sok állam.

Ez az álláspont meghódította az egész tudományos világot – nemcsak a hegemon hatalom, az Egyesült Államok és szövetségesei, Nyugat-Európa, hanem fő ellenlábasuk, a Szovjetunió tudományos világát is. A fejlődést előmozdítani hivatott kormányzati lépésekre és az azt akadályozó társadalmi erőkre vonatkozó elméletek rendkívül különbözőek voltak ugyan, de az elemzés keretéként a „fejlődés szemléletmódja”, vagyis a fejlődésre való képesség és a fejlődés kívánatossága az 1960-as évek közepéig elsődleges maradt. Míg nem azonban a gazdaság valósága és két politikai fejlemény miatt mégis csak zátonyra futott.

A gazdasági realitás az volt, hogy minden elmélet és kifejtett erőfeszítés (támogatás, technikai segítség, beruházás az emberi erőforrásokba) ellenére a „fejlett” és a „fejlődő” országok közötti úgynevezett „szakadék” nemhogy szűkült volna, hanem tovább szélesedett.

A két politikai fejlemény végső soron csupán e gazdasági realitás következménye volt. Az egyik a nemzeti felszabadító mozgalmak világméretű megerősödése volt, amelyek több-kevesebb sikerrel fegyveres harcot folytattak a függetlenségért – mint Vietnámban, Algériában, Kubában. Harcuk visszhangot váltott ki az Egyesült Államokban, Nyugat-Európában, a „Harmadik Világban”, a diákok és az egyetemi tanárok körében, ami megrázta a fejlődésszemlélet képviselőinek addig minden különösebb kihívást nélkülöző, magabiztos uralmát.

Ugyane politikai megrázkódtatások a kommunista országokra is hatottak, ahol a válságok egymáshoz kapcsolódó sorozata – a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa, a „forrongások”

Kelet-Európában, Kína és Szovjetunió szakítása, a kulturális forradalom, az „eurokommunizmus” felemelkedése – szintén aláásta a fejlődési szemlélet sztálinista változatának hitelét, a nyers szakaszét, amelyen minden országnak keresztül kellett mennie.

Amikor úgy tűnik, hogy egy elmélet többé már nem látja el megfelelően a neki szánt *társadalmi* feladatot, a tudósok rend szerint kezdik megkérdőjelezni intellektuális hitelességét. Amint a „fejlődési szemlélet” egyre kevésbé bizonyult alkalmasnak az általunk átélt társadalmi valóság magyarázatára, különféle szerzők sorra bírálták ennek egyik-másik előfeltevését és kezdtek tapogatózni egy másik értelmezésmód és az abból fakadó magyarázat felé, amit „világrendszer-szemléletnek” lehetne nevezni.

A fejlődés- és a világrendszer-szemlélet közötti kulcsfontosságú különbség a kiindulópontban, az elemzési egység meghatározásában van. A fejlődési szemlélet szerint az az egység, amin belül a társadalmi cselekvés elsősorban végbemegy, egy politikai-kulturális egység, az állam, valamely nemzet vagy nép. A fejlődési szemlélet e vizsgált egységek közti eltérések magyarázatát keresi, beleértve azt a kérdést is, hogy miért különböznek gazdaságaik. A világrendszer-szemlélet ezzel szemben abból indul ki, hogy a társadalmi cselekvés a társadalmi munkamegosztás szabta kereteken belül megy végbe. *Empirikusan* azt kívánja feltárni, hogy ez politikailag vagy kulturálisan egységes-e, *elméletileg* pedig azt, hogy milyen következményekkel jár e társadalmi munkamegosztás szabta keret léte vagy nemléte.

Túllépve azon az *előfeltevésen*, hogy adva van egy „társadalom”, arra kényszerülünk, hogy az anyagi világ más szerveződési lehetőségeit vizsgáljuk. Ténylegesen azonban gyorsan felismerjük, hogy a lehetőségek száma korlátozott. E lehetőségeket különféle „termelési módoknak” nevezhetjük, ami nagyon közel áll ahhoz, amit első pillantásra e kifejezés közvetít: az a mód, ahogyan döntéseket hoznak a termelő feladatok elosztására, a megtermelendő javak és a befektetendő munkaidő mennyiségére, a fogyasztásra vagy felhalmozásra szánt javak mennyiségére, a megtermelt javak elosztására vonatkozóan.

Az egyik, történetileg a legelső módot *viszonossági-származási módnak* (*reciprocal-lineage mode*) nevezem. Ez azon munkafeladatok korlátozott elemi szakosodásán alapul, amelyek termékeit a termelők visznonossági alapon cserélik ki egymásra. E módban a fő termelési erőforrás az emberi munka, és ezért a csoport túlélésének fő biztosítéka az újratermelés feletti ellenőrzés (a nők és termékenységük feletti ellenőrzés útján). Egy bizonyos szint feletti termelés esetén az

arra alkalmas fiatalok politikai átalakulással kilépnek az idősebbek ellenőrzése alól, így aztán bár vannak egyenlőtlenségek, ezek korlátozott mértékűek.

Az ilyen rendszerek fizikai méreteiket tekintve kicsik és a gazdasági határok nagyrészt azonosak a politikai és kulturális határokkal – empirikusan ez így van (és úgy gondolom, elfogadható, hogy ennek elméletileg is így kell lennie). A *kis rendszerek* (*mini-systems*) lehet a legáltalóbb elnevezés rájuk nézve. Úgy vélem, az ilyen kis rendszerek nemcsak fizikai kiterjedtségüket illetően kicsik, de történetileg is rövid életűek (értve ezen mondjuk hat generáció életének időtartamát). Rövid életidejüknek számtalan oka van: e technikailag alacsony fokon álló népeket egyszerre fenyegeti az a veszély, hogy kihalnak (háború vagy természeti csapás következtében); hogy leigázzák őket; hogy a csoport részekre szakad a felhalmozott készletek lassú növekedése miatt; hogy a fizikai menekülés és az új körülményekhez való igazodás miatt a munkamegosztás újjászerveződik.

Ha e lírás pontos, akkor a történeti múltban számtalan ilyen csoport létezett anélkül, hogy bármilyen feljegyzés fentmaradt volna működésükről. Vannak etnológusok, akik azt állítják, hogy rendelkeznek ilyen csoportoktól származó forrásokkal, de a magam részéről kételkedem abban, hogy e tanulmányozott csoportok valóban önálló rendszerek voltak-e. A legtöbb ilyen elemzés egyik előfeltétele ugyanis az, hogy egy sokkal átfogóbb munkamegosztással rendelkező nagyobb politikai egység birodalmi ellenőrzést gyakorolt a szóban forgó terület (és az ott valaha élt csoport) felett.

Empirikus ismereteink nagyrészt a munkamegosztás azon átfogóbb rendszereiről vannak, amiket világrendszereknek nevezek. A „világ” kifejezésen a kis rendszereknél szélesebb területet átfogó és hosszabb ideig fennálló munkamegosztást értek, amelynek keretei között egynél több „kulturális” csoportosulás él, és amely politikailag lehet egységes, de lehet nem egységes is.

Mostanáig a világrendszerek két alapformája létezett. Az egyik az egységes politikai rendszer, amit „világbirodalomnak” nevezhetünk, a másikat pedig pontosan a politikai egység folyamatos hiánya jellemzi, ez a „világgazdaság”.

A „világbirodalomnak” változatos politikai felépítményei és kulturális következményei lehetnek. Max Weber *Gazdaság és társadalomja* jórészt e változatok formatana. A termelési mód azonban közös valamennyi formában. E termelési mód elegendő többletet állít elő a föld megművelésével (mivel a viszonyossági-származási módnál fejlet-

tebb technológián alapul) ahhoz, hogy mind a nem a földművelésből származó javakat előállító kézművesek, mind pedig a legátfogóbb értelemben vett „igazgatási” réteg megélhetését biztosíthassa. Míg a földművelők és a kézművesek-iparosok bizonyos értelemben „kicserelik” egymással megtermelt javaikat (vagy viszonyossági alapon, vagy a helyi piacokon), addig az „igazgatással foglalkozók” kényszerítő eszközökkel („adóként”, „sarcként”, „hűbérként”) vonják el e javakat. Ezeket azután valaki vagy valamely intézmény előbb központosítja, majd „újraosztja” az „igazgatási bürokráciának”. (Hogy e központosító-újraelosztó intézmény milyen távolságra van a termelőtől, az a formák különbözőségét meghatározó egyik fő változó.)

E termelés mód megkülönböztető jegye a viszonyossági-származási módhoz képest egy olyan osztály léte, amely nem termel „javakat”, de mégis részesül belőlük (mégpedig bőségesen).

Van azonban lényegi hasonlóság is e két modernitás előtti forma között. Egyik termelési módtól sem várták és nem is volt kívánatos, hogy a lehető legtöbbet termeljék. Ennek oka világos. Minthogy ebben az újraelosztó-adófizető formában a többletelvonás felfelé irányuló áramlásának intézménye ugyanaz a „bürokrácia” volt, mint amelynek e szerkezet csúcán „újraosztották” e többletet, a túl nagy többlet erős kísértést keltett e felfelé áramló többlet „előzetes megdézsmálására”. Ez természetesen folyamatosan meg is történt. Ez azonban azt jelenti, hogy az uralkodó csoportok mindig is a foglyai voltak egy ellentmondásnak: többet akartak, de nem „túl sokat”.

Ennek aztán számos következménye lett. Önmagában a technológiai haladás nem volt kívánatos. Kétségtelenül zajlott, de a termelés bővítése valószínűleg kevésbé volt kívánatos. Inkább azt várták, hogy a tényleges termelés *ne essen vissza* amiatt, hogy a fejlettebb technológiával kevesebb munkával megtermelhetők a szükséges javak. Másodszor, az uralkodó csoportok ellentmondó igényeiket (hogy legyen több, de ne túl sok) az elvonás mértékének rögzítésével közvetítették a közvetlen termelők felé. Nem lehet azt mondani, hogy az elvonás e mértékei sosem változtak. Állandóan változtak, de nem folyamatosan: a társadalomszerkezet fő ideológiai elve az a mítosz volt, hogy az elvonás mértékei nem változnak.

E termelési módban az egyenlőtlenségek a viszonyossági-származási módhoz képest óriási méreteket öltöttek, voltak azonban beépített korlátok is. Az uralkodó csoportok élet és halál urai voltak, a közvetlen termelők felett pallosjuk volt. Rendes körülmények között azonban az éhínségek megakadályozásával foglalkoztak. Ennek oka,

hogy az uralkodó csoportok „rögzített” jövedelme a teljes termelés „rögzített” becsléséből leszámított elvonás „rögzített” szintjétől függött. Éhínség a helyi uralkodó csoportok erőfeszítései ellenére is bekövetkezett időről időre, ennek ellenére ritkán maradtak közömbösek iránta.

Az ilyen rendszerek fizikai méreteiket tekintve nagyobbak voltak, mint a viszonyossági-származási formák, alkalmasint pedig nagyon nagyok voltak, mint például a Római Birodalom fénykorában – empirikusan ez így van (és megintcsak azt gondolom, hogy ennek elméletileg is így kell lennie). A gazdasági munkamegosztás keretei közt változatos „kulturák” virágoztak – a földművelők, a „világ”-kereskedelmet folytatók, a birodalmon belül különböző helyeken „igazgatást” végzők endogám csoportjaié. E termelési mód kulcsa azonban a gazdaság politikai egysége volt. Függetlenül attól, hogy e politikai „egységhez” szélsőséges igazgatási decentralizáció (a „feudális” forma) vagy viszonylag erőteljes központosítás (a tulajdonképpeni „birodalom”) társult-e.

A neolitikus forradalomtól kezdve létrejöttek ilyen „világbirodalmak”, és mostanság is létrejönnek hasonlók. Számuk nagy volt, de azért nem „megszámlálhatatlan”. E rendszerek különböztek méretük, elszigeteltségük, ökológiai alapjuk és más tényezők tekintetében. De e rendszerek *mintázata* egyaránt ciklikus volt. Méretük és ezért a teljes elsajátított többlet növekedése addig a pontig volt lehetséges, amíg az elsajátítás bürokratikus költségei nem haladták meg azt a többletet, amit társadalmilag és politikailag még hatékonyan el lehetett sajátítani. Amikor ezt elérték, megindult a hanyatlás és a visszahúzódás.

A növekedés és zsugorodás ciklusával együtt járt azon „egységek” bekebelezése, illetve függetlenedése, amelyek – amikor a „világbirodalomnak” nem voltak részei, viszonyossági-származási kis rendszert alkottak, de amikor e rendszer részeivé váltak – csak egy *helyet* jelentettek, amire azok vetettek ki sarcot, akik társadalmi-gazdasági önállóságukat felszámolták. A termelés e két módja párhuzamosan létezett évezredekken át.

A „civilizáció” kifejezést gyakran az ilyen „világbirodalmak” uralkodó és „igazgatási” rétegei által létrehozott „magaskultúra” értelmében használják. És mivel egy bizonyos kultúra formái bizonyos mértékben „újja is éledtek”, amikor ugyanabban a földrajzi övezetben egy új világbirodalom jött létre, a „civilizáció” fogalmát abban az értelemben is használhatjuk, mint amely felöleli mindazon kulturális formákat, amelyek közösek az adott övezetben *egymást követő* világbirodalmak-

ban. (Kína a legjellegzetesebb példája annak, ahogyan világbirodalmak egész sora követi egymást.)

Mivel a világbirodalmak szükségleteinek kielégítését megkönnyítette az igazgatás „racionalitása”, bevett gyakorlattá vált, hogy „feljegyzéseket” készítenek. Ebből következően számottevő mennyiségű „dokumentáció” maradt ránk, melyből feltárható e rendszerek működése, és amelyek „megfigyelésével” visszatekinthetünk a történeti időben (vagy inkább jelenlegi kívánalmaink szerint rekonstruálhatjuk e működést).

A „világgazdaság” olyan társadalmi rendszer, amely alapvetően különbözik a „világbirodalomtól” és még inkább eltér a kis rendszertől – mind formális szerkezetét, mind termelési módját tekintve. Formális szerkezetként a világgazdaságot a munkamegosztás olyan kereteként határozhatjuk meg, amin belül különféle kultúrák találhatók. Vagyis a világgazdaság is *világrendszer*, akárcsak a világbirodalom, abban azonban különböznek, hogy a világgazdaság nem rendelkezik átfogó politikai szerkezettel. Az elsajátított többlet újraelosztásához szükséges politikai szerkezet nélkül a többletet csak a „piacon” keresztül oszthatják újra. A világgazdaságon belüli államok beavatkozása azonban gyakran torzíja a piacot. E termelési mód ezért kapitalista.

A kapitalista termelési módon belül cserére termelnek, így e módot a piaci jövedelmezőség határozza meg. E piacon minden vevő olcsón akar vásárolni (vagyis azt, amit – hosszú távon – a leghatékonyabban állítottak elő és adtak el), és minden eladó drágán akar eladni (ezért abban érdekelt, hogy mások hatékonysága ne rontsa javainak értékesítését). Így az egyént vásárlóként jutalmazza a hatékonyság, eladóként pedig politikai hatalmát használja fel, hogy korlátozza e hatékonyságot.

Az alapvető ellentmondás, ami társadalmi rendszerként a kapitalizmust informálja, egyszerre fakad a vevők kívánatos szabadságából és az eladók nem kívánatos szabadságából – a munka szabadságából, a termelés tényezőinek szabad áramlásából, a piac szabadságából. A szabadság és a szabadságnélküliség együttese a kapitalista világgazdaság meghatározó jellegzetessége. E szabadsággal kapcsolatos ellentmondás áthatja politikáját, kultúráját, társadalmi viszonyait.

Míg az újraelosztó-adóztató módban a termelés mennyisége társadalmilag többé-kevésbé „rögzített”, a kapitalista módra ennek pontosan az ellenkezője igaz. A magánhaszonnak, vagyis a profitnak nincsen társadalmi korlátja, csak piaci: az eladók egymás közötti versenyre és a vásárlók elégtelen száma. Az egyes egyedi termelő nem

rögzített mennyiséget termel, hanem olyan sokat, amennyit csak tud, és minden olyan jelenséget – tudományt és technológiát – üdvözöl, ami termelését hatékonyabbá teszi. Ám amit egyszer megtermelt, azt el is kell adnia, különben nem jut haszonhoz, nem realizálja a profitot. És amint realizálja a profitot, minél kevesebbet fogyaszt el belőle azonnal, annál nagyobb profit válik realizálhatóvá a jövőben.

Mivel azonban mindenki ilyen módon jár el – ez a „termelés anarchiája” –, hamarosan elkövetkezik az a pont, amikor a további termelés már nem profittal, hanem veszteséggel jár. Ennélfogva ez is ciklikussá válik – ám ez nem a világbirodalmak politikai ciklusa, hanem a világgazdaságok gazdasági ciklusa.

Biztosak lehetünk benne, hogy a világgazdaságban hatalmas elosztási egyenlőtlenségek is vannak. Valószínűleg *nagyobbak* is, mint a világbirodalmakban (bár a liberális társadalomtudomány mindig ennek ellenkezőjét hangoztatja). Ennek oka a – technológiai haladásnak köszönhetően – nagyobb vagyoni egyenlőtlen elosztásával és azzal a technikával áll összefüggésben, amivel ezt az egyenlőtlen elosztást kikényszerítik.

Az újraelosztó rendszerekben a hatalommal rendelkezők elsődleges fegyvere a kard. Így a politikai élet alaptörvénye, hogy a politikai ellenállóknak halál jár, az alkalmazkodó termelők pedig az élet legalapvetőbb feltételeit kapják osztályrészüil. A kapitalista módban azonban, amin belül *gazdasági* ciklusok okoznak hullámzást, a termelő élete a többlet fogyasztójaként haszontalanabb lehet, mint amilyen hasznos a többlet termelőjeként. Így a politikai-katonai gépezet gyakran úgy segítheti elő a leginkább a profit lehető legmagasabbra tornázását, ha éhínséget okoz – mind szó szerint, mind átvitt értelemben.

Történelmileg a világgazdaságok rendkívül törekeny intézmények voltak, élettartamuk valószínűleg rövidebb volt egy évszázadnál és így csak kevés lehetőségük volt arra, hogy a tőke folyamatos terjeszkedését szolgáló rendszerré váljanak. Hiányoztak belőlük azok a politikai szerkezetek, amelyek megakadályozták volna bizonyos térségek kiválását a rendszerből. Így aztán az újra és újra kialakuló világgazdaságok gyakran széthullottak. Vagy, ha nem így alakult, annak oka az volt, hogy valamelyik tagállam kibővült és teljes egészében kitöltötte a munkamegosztás körüli határokat. A világgazdaság így világbirodalommal alakult, és a kapitalista mód kezdeményei gyorsan beolvadtak egy újraelosztó-adóztató termelési módba.

A modern világról mármost azon kapitalista világgazdaság felemelkedését érdemes megjegyezni, *amelyik túlélte mindezt és fennmaradt.*

Valójában többet is tett, mintsem csak egyszerűen fennmaradt: kivi-rágzott, az egész földön elterjedt (eltörölte az összes, addig megmaradt kis rendszert és világbirodalmat), majd technológiai és ökológiai „robbanást” idézett elő a természeti erőforrások felhasználásában.

Három különálló intellektuális kérdést érdemes feltenni e modern világrendszeréről. Az első keletkezésének magyarázatára vonatkozik: hogyan történhetett meg, hogy a XVI. századi európai világ-gazdaság fennmaradt, szemben a korábbi hasonló rendszerekkel? A második: hogyan működik egy ilyen rendszer, miután megszilárdult? A harmadik: milyen alapvető hosszú távú tendenciái vannak e kapitalista rendszernek, és hogy társadalmi rendszerként milyen okok járulnak majd hozzá végső hanyatlásához?

Mindhárom kérdés hosszú és összetett választ igényel, közülük egyik sem válaszolható meg röviden valamennyire is kielégítő módon. Mivel azonban e kérdésekre máshol már megpróbáltam hosszabban választ adni, az alábbiakban csupán álláspontom váza következik a lehető legrövidebb formában.

A kapitalista világ-gazdaság keletkezése egy újraelosztó világrendszer, a feudális Európa „hanyatlási” folyamatához kötődik. E rendszer 1100 és 1250 közötti gyors társadalmi-gazdasági előretörésével szemlátomást „kimerítette lehetőségeit”. A következő két évszázad zsugorodó „válságában” az uralkodó rétegek reáljövedelme a jelek szerint zuhanni kezdett. Ennek egyik oka a termelők reálbérének emelkedése volt, amit demográfiai katasztrófák idéztek elő. A másik ok az a rombolás volt, amit egyrészt a kiterjedt parasztfelkelések (a kizsákmányolás korábbi túlzott mértékének következményei), másrészt pedig az uralkodó rétegek egymást pusztító háborúi okoztak (ezek a hosszan tartó fokozatos terjeszkedés következményei voltak, melyek gazdasági hanyatlást idéztek elő). Összeomlás volt kilátásban.

Ha e helyzetben a határokon túl felemelkedett volna egy világbirodalom, amely képes a rendszer centrumának (Európa régi „gerincének”) meghódítására, vagy ha a feudális Európa maga alakult volna sokkal centralizáltabbá, akkor politikai átszerveződéssel kialakulhatott volna egy hagyományos „birodalom”. Ám egyikre sem került sor. Ehelyett az uralkodó rétegek részéről a képzelőerő valamifajta újító és alkotó ugrása következett be. Ez magába foglalta a többletelsajátítás egy másik módjának kísérletét, annak kipróbálását, hogy vajon a piac alkalmas eszköz-e az uralkodó csoportok csökkenő reáljövedelmeinek helyreállítására. De része volt ennek a földrajzi terjeszkedés, a

térbeli gazdasági szakosodás, az „abszolutista” állam felemelkedése – röviden: a kapitalista világ gazdaság megteremtése.

A kapitalizmus nem egy új csoport, a városi polgárság feudális földbirtokos nemesség feletti győzelméből született. Inkább az történt, hogy a földesurak tőkés termelőkkel alakultak, az uralkodó családok lényegében *ugyanazok* maradtak. Mindez ráadásul nagyszerűen működött: erről könnyedén meggyőződhetünk, ha visszatekintünk, mondjuk, az 1450 és 1800 közötti idősakra. Megszűnt a „földesúri bevételek válsága”. A válság most a termelők bevételeit sújtotta. Ez pedig megteremtette a „szegényeket” mint fő társadalmi kategóriát.

A kialakult rendszer működése két alapvető dichotómia körül forgott. Az egyik az osztályok kettősségéből eredt, ahol a burzsoá állt szemben a proletárral, és ahol az uralkodó csoportok által gyakorolt hatalom elsődlegesen már nem a származási-születési jogokon nyugodott (mint a kis rendszerekben) és nem is a fegyveres kényszerítéssel alapult (mint a világbirodalmak esetében), hanem a javak termelésének természetére és mennyiségére vonatkozó döntések meghozatalának lehetőségén (a tulajdonjogokon, a felhalmozott tőkén, a technológia feletti ellenőrzésen és így tovább.).

A másik alapvető kettősség a gazdasági szakosodás térbeli hierarchiájából fakadt, ahol a centrum állt szemben a perifériával, és ahol a többlet elsajátítása az úgynevezett „egyenlőtlen csere” révén a következőképpen történt: az alacsony bérű (de szigorú felügyelet alatt álló), kis profitot hozó és kis tőkeigényű javakat előállító termelők által előállított többletet a magas bérű (de kevésbé felügyelt), nagy profitot hozó, nagy tőkeigényű javakat előállító termelők sajátították el.

A kapitalista rendszer – ha úgy tetszik – zsenialitása abban áll, hogy összefonódik benne a többletelsajátítás, vagyis a kizsákmányolás e két átfedésben lévő, ám mégis különböző áramlása, és létrehozza a rendszer meglehetősen összetett kulturális és politikai szerkezetét (valamint a bennük rejlő homályosságokat és gyanús zavarosságot). Egyebek mellett ez teszi lehetővé, hogy a ciklikus gazdasági válságok okozta politikai-gazdasági kényszerekre a térbeli hierarchiák átrendezésével válaszoljon, miközben az osztályhierarchiák lényegében érintetlen maradnak.

A kapitalista rendszer a folyton visszatérő, ciklikus visszaeséseket végső soron terjeszkedéssel oldja meg: egyszerre terjeszkedik térben kifelé és a piac „felszabadításával” befelé – emlékezzünk: a szabadpiac azon ellentmondásos jellegzetességére, hogy ami a vásárlóknak jó, az rossz az eladóknak –, mégpedig a félproletár munka kitartó

proletarizálásával és a csak félig piacorientált földbirtokok kitartó piacosításával, kereskedelmi forgalomba vonásával.

Mindkét folyamatnak vannak azonban korlátai. A földrajzi terjeszkedés esetében e határait a kapitalizmus jórészt elérte a XX. század elején. A belső terjeszkedésre azonban van még mozgáster. A világ valószínűleg nagyjából félúton jár a termelőtényezők felszabadításának folyamatában. Ám a világ e téren is elér egy *határértéket* (*aszimptotát*), amelynél a gazdasági válságok megoldásának lehetőségei nagyrészt elfogynak, és így kezdetét veszi a rendszer igazi válsága.

E szerkezeti korlátokhoz kapcsolódnak olyan további tényezők, amelyek a politikai elnyomás mértékét határozzák meg. Az egyenlőtlen elosztás rendszere (vagyis minden eddig ismert rendszer) csak elnyomással tartható fent. Ezt két tényező viszonya határozza meg: az egyik a felső rétegek képessége és szándéka az elnyomásra, a másik pedig az alsóbb rétegek képessége és szándéka a lázadásra.

Történelmi léptékben a kapitalista világgazdaságon belül az első tényező folyamatosan gyengül, a második pedig folyamatosan erősödik. Az ok egyszerű. Az elnyomás „költsége” a többlet egy részének újraelosztása az elnyomók, vagyis a közvetítő réteg között. A folyamatot „kooptálásnak” nevezik (felvételnak-beemelésnek az uralmat gyakorló szerkezetbe). Csakhogy egyre kevésbé „éri meg” kooptálni, mivel azon *csökkenő többlet* további csökkenését okozza, ami felett a legfelső rétegek rendelkeznek, azaz ebből kell újra és újra megvásárolni a közvetítő rétegeket. (Az alsóbb rétegeket nem „fizetik ki”. A lényeg éppen az, hogy őket kizsákmányolják. Onnan származik az a pénz, amiből az uralkodó rétegek „megveszik” a közvetítő rétegeket, vagyis amit zsákmányként megosztanak.)

Legyen teljesen világos, hogy mit állítok. Még ha a termelőktől származó többlet *világméretű* elsajátítása olyan magas szinten maradna is korunkban, mint a kapitalista világgazdaság korábbi korszakaiban, e többlet újraelosztása megkezdődött. A szerkezet csúcsa mellett már a közvetítő rétegek is részesülnek belőle. Politikailag ennek döntő jelentősége van. A „középosztályok” úgynevezett „felemelkedését” gyakran tekintik politikai stabilizáló tényezőnek, mivel ez állítólag elvonja az alsóbb osztályoktól vezetőit. Én ezt egészen másként látom. Politikailag ez épphogy *destabilizáló* tényező, mert a csúcson lévő rétegektől vonja meg azt a jutalmat, ami elég magas ahhoz, hogy érdemes legyen érte küzdeni. Ez annak az „idegösszeroppanásnak” az oka, ami éppen beáll.

A másik oldalon az alsóbb osztályok ténylegesen egyre szervezetesebbé válnak, nem a „középosztályok felemelkedése” ellenére, hanem éppen *amiatt*. E felemelkedés egyre világosabbá teszi, hogy a termelők érdekei *nem* kötődnek a közvetítő rétegek szükségleteihez és követeléseikhez. (Ez fejeződött ki történetileg a profitok elosztásának *térbeli* újjászervezésére irányuló reformmozgalmakban és etnikai-nemzeti követelésekben.)

A kapitalista gazdaság folyamatos technológiai fejlődése olyan lehetőségeket teremt a közvetlen termelők *politikai* szerveződéséi számára, amelyek a korábbi korokban ismeretlen voltak. Ami a lázadás lehetőségeinek feltárulását illeti, a siker további sikereket szül.

Összegzendő e rövid és egyszerűsített összképet, azt mondhatjuk, hogy az áttérés a kapitalista világgazdaságról (amiben élünk) a szocialista világkormányra (aminek kiteljesítése még hosszú folyamat) elméletileg két hosszú távú tendencia következménye. Az egyik a kapitalista rendszer gazdasági életképességének fenntartásához szükséges terjeszkedés lehetőségének kimerülése. A másik pedig azon szakadék bezárulása, ami az uralkodó csoportok és a közvetlen termelők harci kedvének két politikai tényezője között *világszinten* húzódik.

A fejlődési szemlélet terméketlenségét az a tény okozza, hogy e nagyívű történelmi folyamatokat még csak megvitatni sem lehet, ha valaki az elemzés alapegységeként a politikai-kulturális egységet (az „államot”) használja. E folyamatok vizsgálata csak akkor lehetséges, ha felismerjük, hogy a világrendszert kell tanulmányoznunk ahhoz, hogy a modern kor történelmére vonatkozó adatainkat a helyükre tudjuk illeszteni. Azokat is, amelyek „univerzálisak”, és azokat is, amelyek „partikulárisak” a társadalmi szerkezetek általunk ismert történelme során.

Csak így kezdhethünk „tudományosan” foglalkozni egy központi természeti jelenséggel, az emberiséggel. És csak így választhatjuk a „humánust” a lehetséges választási lehetőségek közül. E kettő tesz csak képessé bennünket, mindannyiunkat, arra, hogy lehetőségeinkhez mértén képességeink legjavát nyújtsuk, és képességeink határain belül megteremtjük a magunk világait.

(A fordítást az eredeti tanulmány alapján átdolgozta:
Éber Márk Áron)

Eredeti megjelenés: Immanuel Wallerstein A World-System Perspective on the Social Sciences. *The British Journal of Sociology*, 1976, 27 (3), 343–352.

Magyarul korábban megjelent: Immanuel Wallerstein: A világrendszer-szemlélet a társadalomtudományokban. In: Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): „Periférikus” nemzetek és nemzetek feletti központok: Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről. (Fejlődés-tanulmányok 4. kötet; ford.: Balogh Katalin, Bartos Gabriella, Forgács Péter és Vincze Éva. Budapest, ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1980. 145–165.

A „négyek bandája”: Samir Amin, Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi és Andre Gunder Frank, a világrendszer-elmélet megalapozói – egy asztalnál. Beverly J. Silver szíves engedélyével.

Wallersteint olvasni kell!

Az Afrika-kutatóból lett világrendszer-elemző tudós életművének főbb irányairól

2019. augusztus 31-én, a tavalyi nyár utolsó hétvégéjén, 88 éves korában meghalt Immanuel Wallerstein szociológus, történész és világrendszer-elemző. Minden túlzás nélkül állítható, hogy a XX. század második felének egyik legnagyobb formátumú kutatója és legmeghatározóbb értelmiségye volt. Radikális, mert antikapitalista tudósként és aktivistaként, a kapitalista világ gazdaság formáját öltő modern világrendszer elemzőjeként legfőképpen a kapitalizmus kialakulása, történeti formálódása és rendszerszerű működése, valamint válsága foglalkoztatta. Emellett behatóan vizsgálta tudásunk és tudományunk szerkezetét, a modern világról szerezhető ismereteink és az emberi megismerés intézményes struktúráját. Meg akarta érteni a tőkés világ gazdaságként működő modern világot, de nem pusztán a megismerés érdekelt. *Azért akarta megérteni, hogy megváltoztathassa – hogy részese lehessen a változásnak.* Wallerstein egyszerre kívánt értelmezője és cselekvő részese lenni a tőkerendszer felszámolásának és a modern világ átalakulásának.

Hosszú élete ellenére ez utóbbi nem adatott meg neki. Vizsgálta és bírálta a világszintűvé bővülő kapitalizmust, feltárta számos törvényszerűségét és elemezte strukturális válságát, a kapitalizmus végét azonban nem élte, nem tapasztalhatta meg. Gazdag és szer-teágazó életművének nagy része számos világnyelven megjelent. Magyarul már jóval kevesebb műve olvasható, noha a nyolcvanas években a *Fejlődés-tanulmányok* könyvsorozat munkatársai, 1989 óta pedig az *Eszmélet* folyóirat szerkesztősége, szerzői és fordítói teszik közzé rendszeresen fontosabb tanulmányait, hosszabb-rövidebb elemzéseit, egy-egy könyvét. A következőkben áttekintem Wallerstein életművét és fontosabb munkáit, röviden felvázolom gondolkodásának formálódását, hogy mi mindent érdemes olvas-

nunk tőle, és hogy ezek közül mit olvashatunk magyarul. Ebben az írásban nem foglalkozom azonban sem Wallerstein munkásságának eszmei-elméleti forrásaival, sem behatóbban munkáival és azok utóhatásával. E feladat a jelenleginél nagyobb lélegzetvételű elemzést igényelne.

New Yorkból Nyugat-Afrikába: az Afrika-kutató Wallerstein

Wallerstein 1930-ban született New Yorkban, politikailag öntudatos, lengyel zsidó családba. New Yorkban nevelkedett fel, ugyanitt, a Columbia University-n szerzett BA (1951), MA (1954), majd PhD fokozatot (1959), miközben tanulmányútjain megfordult Oxfordban, Párizsban, Brüsszelben és Mexikóvárosban is. Oktatói és kutatói pályáját szintén a Columbia Egyetemen kezdte 1958 és 1971 között, itt élte át az 1968-as diáklázadásokat is, ami végső leszámolásához vezetett a liberalizmussal, amivel kapcsolatban korábban illúziókat táplált. Az ezredfordulón írott rövid, önéletrajzi esszéjében (Wallerstein 2000a, xv–xxii) három olyan fordulópontot említett meg, amely gondolkodásában, kutatói és politikai világnézetében radikális átalakulásokat hozott. A harmadik éppen 1968 lázongásai, „világforradalma” volt, leszámolás a liberális illúziókkal és a rendszerellenes mozgalmakkal kapcsolatos „rózsás” elképzeléseivel (Wallerstein 1969). Persze az első kettő is beszédes: előbb a második és a harmadik Internacionálé közötti szakadék tudomásulvétele idézte elő álláspontjának újragondolását, később pedig az, hogy megismerte az afrikai nemzeti felszabadító mozgalmakat (Wallerstein 2000a, xxii).

Húszas éve elején járt, amikor az 1951-es nemzetközi ifjúsági találkozón még csak fontos, az Egyesült Államokon kívüli ismeretségeket szerzett; egy évvel később, 1952-ben, Dakarbán, azonban már egyenesen Francia-Nyugat-Afrika radikális átalakulásának közepében találta magát. Ez vezetett oda, hogy – mint írja – „Afrika-kutatóvá váltam, két évtizeden keresztül e szerepkör jellemezte intellektuális pályafutásomat” (Wallerstein 2000a, xvi). Valóban, 1972-ig négy könyve jelent meg Afrikáról, a nemzeti függetlenségi küzdelmekről és a nemzeti felszabadítási mozgalmakról, különös tekintettel Ghánára és Elefántcsontpartra (Wallerstein 1961, 1964, 1967; Rich–Wallerstein 1972). E munkái közül csak néhány tanulmány olvasható magyarul, javarészt a *Fejlődés-tanulmányok* sorozatban (Wallerstein 1975, [1976] 1983a, 1981, 1984b, 1984c).

1973-ig, amikor is az Egyesült Államok Afrika-kutató Társaságának (*African Studies Association*) elnökévé választották, a 43 éves Immanuel Wallerstein tehát *mindenekelőtt afrikanistaként volt ismert*. Már elismert szakkutató volt, a világ azonban még mit sem tudhatott a vilárendszer elemzéséről, amelynek tervét a hetvenes évek elején már a fejében forgatta (Wallerstein [1972] 1979). E kutatási irányzatot csak 1974-ben hirdette meg első programadó szövegével, valamint a modern vilárendszeréről írott első nagy művével (Wallerstein 1974a, 1974b).

Az afrikai tapasztalatoktól a tőkés világgazdasági rendszer elemzéséig

Wallerstein tehát afrikanistaként, a számtalanszor kirabolt hatalmas kontinens viszonyainak kutatójaként fordult a tőkés világgazdasági rendszer átfogó, mert egyszerre történeti és rendszerszerű tanulmányozásához. Az Afrikában szerzett tapasztalatai tették igazán világossá számára, hogy a világ e több hullámban leigázott és kifosztott, periférikus szegletének állapota és *belső* körülményei csak akkor érthetők meg helyesen, ha a rajta *kívül* eső térségekkel kialakult kapcsolatait is elemzi. Vagyis, ha Afrikának a tőkés világgazdasági rendszer *egészében* elfoglalt periférikus és gyarmati helyzetét vizsgálja meg, és ha a kapitalista világgazdaság centrumával, a gyarmatosító Európával összefüggésben, történetileg tárja fel formálódó viszonyrendszerét. Ghána, Elefántcsontpart, de tágabban *egész Afrika megértésének kulcsa Afrikán kívül van*. Abban a *történetben*, amelynek eredményeként Afrika nagy része európai államok gyarmatává vált, és abban a *viszonyrendszerben*, amelyben Afrika kincsei, javai és népességének irdatlan munkája gyarmatosító európai államok gazdagságát növeli évszázadok óta.

Ez az összefüggés nem magától értetődő és nem is kézenfekvő, ha tekintetbe vesszük, hogy a második világháború lezárulásának évében Wallerstein még csak 15 éves, vagyis hogy ifjú éveit a második világháború utáni Egyesült Államokban, a felemelkedő új, globális hegemon intelktuális szívében, New Yorkban éli. „A centrum centrumába” születik és ott nő fel, s igazán érzékletesen csak az Afrikában szerzett tapasztalatok mutatják meg neki, hogy sem Észak-Amerika keleti partjának „jóléte”, sem pedig Közép-Afrika nyugati partvidékének „ínsége” nem természetből adott, nem a történelem felett álló, nem egyszer s mindenkorra meghatározott állapot, hanem a világ más

térségeinek állapotaival szerves összefüggésben formálódva, történetileg alakultak ilyenné. Hogy a tanulmányútjai során meglátogatott Párizs, Oxford, Brüsszel egyetemei és maguk a városok – akárcsak New York és a Columbia – nem pusztán önmagukból és önmaguktól, lényegük szerint virágzóak, mint ahogyan a vidéki Elefántcsontpart és Ghána tengerparttól távolabb eső, belső térségei sem eredendő belső sajátosságaikból fakadóan nyomorúságosak.

Éppen ellenkezőleg: ez a nyugat-afrikai térség korábban az elefántcsont-, az arany- és a rabszolga-kereskedelem központjaként volt ismert, vagyis a világ e régiói között közvetlen és szerves kapcsolat volt és van. Párizs, Oxford, Brüsszel és New York elefántcsontból készült díszei és zongorabillentői, aranyból készült, pompás kincsei, emberi munkával (részben rabszolgamunkával) felépített templomai, palotái, városai és ipara nem függetlenek egymástól, hanem éppen ellenkezőleg, nagyon is szoros összefüggésben állnak egymással. A Wallerstein által joggal bírált modernizációelmélet kategóriáival: „fejlettség” és „fejletlenség”, „előrehaladottság” és „elmaradottság”, „gazdagság” és „szegénység” nem egyes térségek szubsztanciális vagy esszenciális sajátosságai, hanem egymás történeti és relacionális következményei (vö. Wallerstein 1986). *Egyazon érem két oldala. Az érem a kapitalizmus történeti totalitása, a két oldal pedig egyfelől centrum és periféria, gyarmatosító és gyarmatosított, másfelől pedig tőke és munka, tőkésék és munkások történeti viszonya. Ez a viszony mindazonáltal egyszerre mutat kölcsönös függőséget és egyenlőtlenséget. A viszony mindkét oldala függ egymástól (interdependencia köti össze őket), miközben e kölcsönös függőségi viszony egyenlőtlen cserét, egyenlőtlen és függő fejlődést, egyenlőtlen hatalmat, aszimmetrikus relációt is jelent. E viszony legáltalóbb megnevezése a Szentés Tamástól (1999) származó „aszimmetrikus interdependencia”. Klasszikus, hegeli–marxi megfogalmazásban, e viszony nem más, mint egy ellentmondás dialektikus egysége.*

Aligha lehet meglepő, hogy a világrendszer-elemzés első, alapító generációjából többen is szemléletformáló tapasztalatokat szereztek a modern világgazdasági rendszer perifériás térségeiben. A hatvanas években Immanuel Wallerstein mellett Janet Abu-Lughod-ot, Giovanni Arrighit és Samir Amint is Afrikában találjuk. A városzociológusként is nevet szerző Abu-Lughod főképpen Kairót kutatta, Arrighi mindenekelőtt Rhodesiával (ma Zimbabwe) és részben Tanzániával foglalkozott kutatóként és oktatóként, Amin Kairóban született, de Egyiptom mellett mélységében vizsgálta Malit, Guineát, Ghánát,

Elefántcsontpartot, Szenegált, Kongót és Afrika más, észak-nyugati országait is. Andre Gunder Frank a hatvanas években Közép- és Dél-Amerikában kutatott és oktatott, közvetlenül kapcsolódva az ENSZ Latin-Amerikával foglalkozó Gazdasági Bizottsága körül kialakult, nemzetközi függőségeket elemző iskolához.

A vilárendszer-elemzés első nemzedékének meghatározó tagjai tehát beható ismereteket, korai és mély tapasztalatokat szereztek gyarmati és posztgyarmati térségekben. Látták a centrum második világháború utáni prosperitásának árnyoldalát, fonákját is, megtapasztalták a globális észak bőségének árát megfizető globális dél szenvedését és kiszigerelését. Szemben a nyugati marxistákkal és a hetvenes-nyolcvanas évek eurokommunistáival, tapasztalataiknak köszönhetőn jobban értették és meggyőzőbben tudták magyarázni a kapitalizmus *globális* természetét. A tőke–munka antagonizmus mellett a centrum–periféria viszony elnyomó és kizsákmányoló jellegét, a modern államapparátusok szerepét a gyarmatosításban és a birodalmi (imperialista) terjeszkedésben. 2019-es halálával Wallerstein, az első nemzedék legismertebb tagja is távozott az élők sorából. Ő volt az utolsó. Terence K. Hopkins 1997-ben, Andre Gunder Frank 2005-ben, Giovanni Arrighi 2009-ben, Janet Abu-Lughod 2013-ban, Samir Amin pedig 2018-ban ment el. De minek is voltak ők az első nemzedéke?

A vilárendszer-elemzésnek vagy még pontosabban: a világszisztemek elemzésének (*World-Systems Analysis*), amit itthon túl gyakran nevezünk elméletnek. Wallerstein szerint sem igazán találó ezt az irányzatot elméletnek nevezni:

„A világszisztemek elemzése [...] nem elmélet, hanem tiltakozás témák és problémák elhanyagolása ellen, illetve megtévesztő megismerési módokkal szemben. Intellektuális változásra szólít fel, hogy »gondoljuk újra« a tizenkilencedik századi társadalomtudományok előfeltevéseit [...]. Ez intellektuális feladat, de egyben politikai feladat is, mert – és ehhez ragaszkodom – az igaz keresése és a jó keresése valójában egyazon kutatás.” (Wallerstein 2000a: xxii.)

A világszisztemek elemzés inkább tehát *szemléletmód*, amelynek intézményesítésében Wallersteinnek és Hopkinsnak volt döntő szerepe a hetvenes évek derekán. Az ő szervezőmunkájuk eredményeképpen alakulhatott meg a New York-i Állami Egyetem binghamtoni részlegében 1976 szeptemberében a Fernand Braudel Kutatóközpont, 1977 nyarán pedig elindulhatott a világszisztemek elemzés folyóirata,

a *Review* is.* 1979-ben csatlakozott hozzájuk Arrighi is. Binghamton a nyolcvanas évekre így végképp a világrendszer-elemzés központjává vált. Intellektuálisan e folyamatban az egyik vezető szerep mindenképpen Wallersteiné és az ő többkötetes világrendszer-történeté volt, aminek kötetei 1974-ben, 1980-ban, 1989-ben és 2011-ben jelentek meg.

Az életmű főbb irányai

A *The Modern World-System* címet viselő könyvsorozatból végül négy vaskos kötet készült el. Ezek közül csak az első jelent meg magyarul Szentés Tamás és kutatócsoportja áldozatos fordítómunkájának eredményeként (Wallerstein [1974] 1983). Az első kötet a modern világgazdasági rendszer kialakulásával foglalkozott (Wallerstein 1974a). Eszerint, a modern világrendszer kapitalista világgazdaságként a hosszú XVI. században, 1450 és 1640 között jött létre nyugat-európai centrummal (vö. Wallerstein [1972] 1979, [1976] 1983b). A második kötet az európai központú világgazdaság megszilárdulásával és a merkantilizmussal foglalkozott, az 1600 és 1750 közötti időszakot dolgozva fel (Wallerstein 1980). A harmadik kötet a tőkés világgazdaság 1730 és 1840 közötti második nagy bővülési hullámát vizsgálta (Wallerstein 1989a), majd két évtizeddel később megjelent a negyedik kötet is, amelyben a szerző a liberalizmus 1789 és 1914 közti győzelmes korszakát rekonstruálta (Wallerstein 2011).

Kétségtől, e négy kötet alkotja a wallersteini életmű gerincét. A zárókötet megjelenésekor, 2011-ben, a University of California Press újra ki is adta a teljes sorozatot. Ha egy kutató négy évtized kemény munkájával másfélezer oldalban rekonstruálja a tőkés világgazdaságként felfogott modern világ kialakulását és történeti formálódását, semmiképpen sem kárhoztathatjuk tétlenségért vagy munkakerülésért. Csakhogy Wallerstein e mellett másfél tucat további könyvvel és több száz további tanulmánnyal, rövidebb és hosszabb elemzéssel a háta mögött távozott tavaly nyár végén. Érdemes röviden az életmű e további darabjait is áttekintenünk!

* Teljes nevükön: *Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations at Binghamton University, State University of New York (SUNY)*, illetve *Review: Journal of the Fernand Braudel Center*.

A legfontosabb szálnak alighanem egy másik négy kötetes sorozat tekinthető. Ide sorolható a kapitalista világgazdasággal nem annyira *történetiségében* (Wallerstein 1983a), mint inkább *rendszerészségében* foglalkozó tanulmánygyűjteménye (Wallerstein 1979), a világgazdaság *politikai* intézményrendszerével foglalkozó kötete (Wallerstein 1984a), amelyben az államhatalommal, az államközi rendszerrel, a pártokkal és mozgalmakkal kapcsolatos elemzéseit gyűjtötte össze, valamint a *geopolitikát* és a *geokultúrát* vizsgáló gyűjteményes kötete (Wallerstein 1991a). Az utóbbi három könyv alkotta trilógia logikai felépítése sem véletlen: a szerző előbb vizsgálta a termelési és gazdasági viszonyokat, majd ezt követően annak (geo)politikai és (geo)kulturális összefüggéseit. Az elemzés iránya és logikája nem véletlenül követi a történelmi materializmus módszerét, az alap–felépítmény dichotómiát, amelynek ökonómiai redukcionista, mechanikus és determinisztikus félreértelmezése oly gyakran visszatér marxistáknál és antimarxistáknál egyaránt (vö. Wallerstein [1986] 1990; [1990] 1991). Szerzőnk e helyett kifinomultan és érzékenyen kezeli vizsgálataiban e módszertani elvet. A felépítmény reális alap általi meghatározottsága nem mechanikus, nem determinisztikus és nem is redukcionista sematizmust jelent, hanem részletgazdag, árnyalt, mindazonáltal lényegbe vágó és éles elemzések egész sorát. Jól látható ez a teljes életműből kínált tanulmányválogatásból is (Wallerstein 2000a).

Wallerstein mindazonáltal ritkán dolgozott egyedül, számos együttműködésben készült kötete is említésre érdemes. Kiváló barátjával, a korán elhunyt Terence K. Hopkinsszal nagyon fontos metodológiai és módszertani-kutatástechnikai kézikönyvet adtak közre (Hopkins–Wallerstein [1977] 1980, 1983). De együttműködésükből született az a kötet is, ami a kapitalizmus strukturális válságának és átmenetének forгатókönyveit vizsgálta (Hopkins–Wallerstein és mtsik. 1996; Wallerstein 1987). Arrighivel és Hopkinsszal közösen rendkívül fontos könyvet közöltek a rendszerellenes mozgalmakról, amelynek osztályok és rendek formálódásával és értelmezésével kapcsolatos tanulmánya magyarul is megjelent (Arrighi–Hopkins–Wallerstein 1983, [1983] 2016, 1989). Az első világrendszerelemző nemzedék négy meghatározó alakja két közös kötetet is közölt; az előbbit a tőkerrendszer globális válságáról, az utóbbit a társadalmi mozgalmakról írták, „baráti vitát” folytatva egymással is (Amin–Arrighi–Frank–Wallerstein 1982, 1990). Ugyanígy, az együttműködések közé sorolható Étienne Balibarral kiadott igen fontos könyvük nemzet és

nemzetiség, osztály és rassz viszonyrendszeréről (Balibar–Wallerstein 1991). Hasonló együttműködések keretében készültek elemzések a háztartások világgazdasági rendszeren belül játszott szerepéről és más szakkérdésekről is (Smith–Wallerstein–Evers eds. 1984; Smith–Wallerstein és mtsik. 1992; Kasaba–Wallerstein [1981] 1987).

Szorgalmát és szerteágazó érdeklődését jól jelzi, hogy külön könyvet írt a liberalizmus meggyengüléséről és az azt követő időszak várható tendenciáiról, az amerikai hegemonia hanyatlásáról és az európai univerzalizmus hatalmi eszközéről, valamint az utópiákról is, amelyek az emberi cselekvést mozgósítva, a modern világ új útjait jelölhetik ki (Wallerstein 1995a, 1998, 2003a, 2004c, 2006). Sajnálatos módon, ezek itthon nem kaptak kellően nagy figyelmet, noha néhány magyarul is megjelent írásban ez az érvrendszer is megjelenik (Wallerstein 1990a, 1990b, 1995b).

A legnagyobb figyelmet a magyar olvasóközönségtől Wallerstein tudományokra, különösen társadalomtudományokra vonatkozó reflexiói kaphatták. Kétségtelenül ez külön rendkívül markáns irányú munkásságának. Vonatkozó nézeteit igen korán, már 1976-os programadó *írásában* is kifejtette – első magyar nyelvű változata korábban napvilágot látott, javított-*újrafordított* változatát pedig e lapszámunkban közöljük (Wallerstein 1976a, [1976] 1980a; [1976] 2020). A társadalomtudományok szerkezetének kialakulását és történeti formálódását, valamint *újrágondolását* célzó könyvei világszerte nagy visszhangot keltettek (Wallerstein 1991b, 1999a, 2004b; Wallerstein és mtsi. 1996). Magyarul e vizsgálatainak rövidebb és hosszabb *összefoglalói* több helyütt is megjelentek (Wallerstein [1988] 1990a, [1988] 1990b, 1996, [2003] 2004; Wallerstein et al. [1996] 2002).

Szintén megjelent magyarul az a kis könyv – ráadásul az Eszmélet Alapítvány jóvoltából, Koltai Mihály Bence remek fordításában –, amelyben röviden és közérthetőn munkássága teljes spektrumát *átfogva* kínált bevezetést a világrendszer-elemzésbe (Wallerstein 2004a, [2004] 2010). Szintén jó *áttekintést* nyújt magyarul Miszlivetz Ferenc négy interjúja, amelyeket nagyjából tízévenként készített Wallersteinnel – 1981-ben, 1991-ben, 2000-ben és 2010-ben –, s amelyek négy évtizedet *átfogva*, valóban izgalmas keresztmetszeti képet adnak Wallerstein gondolkodásáról (Miszlivetz 2010). Jól lehet két további programadó *szövege* korábban szintén megjelent magyarul, érdemes volna ezeket is javított formában újra közzé tenni. A *Fejlődés-tanulmányok* sorozata, amelyekben ezek olvashatók voltak, ma már tulajdonképpen beszerezhetetlen, az egykori fordítások pedig

felülvizsgálatra szorulnak (Wallerstein 1974b, [1974] 1980, 1976a, 1976b, [1976] 1980a, [1976] 1980b, [1976] 2020).

Élete utolsó 20 évében Wallerstein egy új műfajban is bemutatkozott. 1998. október 1-jén egy rövid kommentárt tett közzé, amelyet kéthetente, minden hónap első és tizenötödik napján újabbaik követtek. E hiánytalan sorozatot több mint két évtizeddel később, 2019. július 1-én az 500. kommentárral zárt le. Számos ezek közül az *Eszmélet* hasábjain magyarul is megjelent, akárcsak más, rövidebb Wallerstein-közlemények (Wallerstein 1999b, 2000b, 2001, 2002, 2003c, 2004d, 2004e, 2008). Hasonlóan hosszabb tanulmányaihoz, amelyeknek szerteágazó témáit itt felsorolni is nehéz lenne, és amelyeknek a legtöbb esetben szintén az *Eszmélet* adott felületet (Wallerstein [1985] 1997, 1989b, 1990a, 1990c, 1990–1991, 1995b, 1999b, 2000c, 2003b, [2009] 2011).

Olvassátok a klasszikusokat!

Ugyanitt, az *Eszmélet*ben legutoljára megjelent írásában, egy Marcello Mustóval folytatott beszélgetésben Marxról beszélve így fogalmazott:

„Az első dolog, amit a fiataloknak hangsúlyoznom kell, az az, hogy olvasniuk kell őt. Ne olvassanak róla, hanem olvassák magát Marxot. Ha összevetjük azok számát, akik beszélnek róla, azok számával, akik olvassák is, akkor kiderül, hogy az utóbbiak sokkal kevesebben vannak. Igaz ez Adam Smith-re is. Általában igaz, hogy többnyire csak olvasunk ezekről a klasszikusokról. Az emberek tanulnak róluk mások összefoglalói alapján. Ezzel időt akarnak nyerni, de valójában az a kidobott idő! Érdekes embereket kell olvasni, és Marx a XIX. és a XX. század legérdekesebb társadalomtudósa. Ehhez kétség sem fér. Senki nem mérhető hozzá sem annak alapján, hogy hányféle témával foglalkozott, sem elemzéseinek minősége tekintetében. Tehát, az új generációknak azt üzenem, hogy a legnagyobb mértékben érdemes Marxot felfedezni, de főleg olvasni, olvasni, olvasni kell őt. Olvassák Karl Marxot!” (Mustó–Wallerstein 2018, 11 – kiemelés az eredetiben.)

Tökéletesen igaza van, a klasszikus szerzőket *magukat* kell olvasni, nem pedig olvasni *róluk*. Wallerstein már életében klasszikussá vált, halála után még indokoltabb mielőbb lezárni e rá emlékező rövid írást, és átadni szót a klasszikusnak a legfontosabb üzenettel: olvasátok Immanuel Wallersteint!

- Amin, Samir – Arrighi, Giovanni – Frank, Andre Gunder – Wallerstein, Immanuel (1982): *Dynamics of Global Crisis*. New York: Monthly Review Press.
- Amin, Samir – Arrighi, Giovanni – Frank, Andre Gunder – Wallerstein, Immanuel (1990): *Transforming the Revolution: Social Movements and the World-System*. New York: Monthly Review Press.
- Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel (1983): Rethinking the Concepts of Class and Status-Group in a World-System Perspective. *Review (Fernand Braudel Center)*, 6 (3): 283–304.
- Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel ([1983] 2016): Osztály és rend a világrendszer-elemzés perspektívájából. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet*, 28 (112): 165–184.
- Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel (1989): *Antisystemic Movements*. London–New York: Verso.
- Balibar, Étienne – Wallerstein, Immanuel (1991): *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London–New York: Verso.
- Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel ([1977] 1980): A modern világrendszer fejlődésének módozatai: Kutatási javaslat. In *Kritikai elméletek és elméletkritikák*. (Fejlődés-tanulmányok 1., ford.: Bartos Gabriella, Góri Bella, Hernádi Krisztina, Kovács Gábor, Miszlivetz Ferenc, Röhrig Eszter, Vargyas Zoltán.) Budapest: ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 293–361.
- Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel (1982): *World-Systems Analysis: Theory and Methodology*. Beverly Hills: Sage.
- Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel és munkatársai (1996): *The Age of Transition: Trajectory of the World-System 1945–2025*. London–New Jersey: Zed Books.
- Kasaba, Resat – Wallerstein, Immanuel ([1981] 1987): Bekapcsolódás a világgazdaságba: Változás az oszmán birodalom struktúrájában 1750–1839. (Ford.: Bárdi Judit.) *Világtörténet*, 9 (2): 113–141.
- Miszlivetz Ferenc (2011): *A világrendszer ingája és a Jövőegyetem: Beszélgetések Immanuel Wallersteinnel*. Sombathely: Savaria University Press.
- Musto, Marcello – Wallerstein, Immanuel (2018): Marxot olvasni kell! Marcello Musto és Immanuel Wallerstein beszélgetése. (Ford.: Baráth Katalin.) *Eszmélet*, 30 (118): 5–11.
- Rich, Evelyn Jones – Wallerstein, Immanuel (1972): *Africa: Tradition and Change*. New York: Random House.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel – Evers, Hans-Dieter (eds.) (1984): *Households and the World-Economy*. Beverly Hills: Sage.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel és mtsik. (1992): *Creating and Transforming Households: The Constraints of the World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szentes Tamás (1999): *Világgazdaságtan I. Elméleti és módszertani alapok*. Budapest: Aula Kiadó.
- Wallerstein, Immanuel (1961): *Africa: The Politics of Independence*. New York: Vintage Books. (Újraközölve: Lincoln: University of Nebraska Press, 2005.)

- Wallerstein, Immanuel (1964): *The Road to Independence: Ghana and the Ivory Coast*. Paris–The Hague: Mouton.
- Wallerstein, Immanuel (1967): *Africa: The Politics of Unity*. New York: Vintage Books. (Újraközölve: Lincoln: University of Nebraska Press, 2005.)
- Wallerstein, Immanuel (1969): *University in Turmoil: The Politics of Change*. New York: Atheneum.
- Wallerstein, Immanuel ([1972] 1979): A nemzeti fejlődés három útja a 16. századi Európában. *Világtörténet*, 1 (1): 25–36.
- Wallerstein, Immanuel (1974a): *The Modern World-System I.: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press. (Újraközölve: Berkeley: University of California Press, 2011.)
- Wallerstein, Immanuel (1974b): The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 16 (4): 387–415.
- Wallerstein, Immanuel ([1974] 1980): A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása: Az összehasonlító vizsgálat szempontjai. In Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): „Periférikus” nemzetek és nemzetek feletti központok: *Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről*. (Fejlődés-tanulmányok 4., ford.: Balogh Katalin, Bartos Gabriella, Forgács Péter és Vincze Éva.) Budapest: ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1980. 93–144.
- Wallerstein, Immanuel ([1974] 1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. (Ford.: Bittera Dóra, Forgács Péter, Góri Bella, Hernádi Krisztina, Miszlivetz Ferenc, Várnai Gábor, Völgyi Zsuzsanna.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Wallerstein, Immanuel (1975): Osztály és osztályharc Afrikában. *Valóság*, 18 (9): 120–122.
- Wallerstein, Immanuel (1976a): A World-System Perspective on the Social Sciences. *The British Journal of Sociology*, 27 (3): 343–352.
- Wallerstein, Immanuel (1976b): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. *Theory and Society*, 3 (4): 461–483.
- Wallerstein, Immanuel ([1976] 1980a): A vilárendszer-szemlélet a társadalomtudományokban. In Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): „Periférikus” nemzetek és nemzetek feletti központok: *Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről*. (Fejlődés-tanulmányok 4., ford.: Balogh Katalin, Bartos Gabriella, Forgács Péter és Vincze Éva.) Budapest: ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1980. 145–165.
- Wallerstein, Immanuel ([1976] 1980b): A félperiférikus országok és korunk világválsága. In Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): „Periférikus” nemzetek és nemzetek feletti központok: *Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről*. (Fejlődés-tanulmányok 4., ford.: Balogh Katalin, Bartos Gabriella, Forgács Péter és Vincze Éva.) Budapest: ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1980. 166–202.
- Wallerstein, Immanuel ([1976] 1983a): Afrika benépesülése a világgazdaságba: A folyamat három szakasza. In Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Történelmi átmenetek és átmeneti társadalmak*. (Fejlődés-tanulmányok 2., ford.: Csapó Beáta, Csongor Barnabás, Gyuró Márta, Kurcz Györgyi, Sebes Anna, Tóth Ferenc,

- Ulrich Péter, Wels István.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 315–368.
- Wallerstein, Immanuel ([1976] 1983b): A feudalizmusból a kapitalizmusba: Átmenet vagy átmenetek? In Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Történelmi átmenetek és átmeneti társadalmak*. (Fejlődés-tanulmányok 2., ford.: Csapó Beáta, Csongor Barnabás, Gyuró Márta, Kurcz Györgyi, Sebes Anna, Tóth Ferenc, Ulrich Péter, Wels István.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 369–388.
- Wallerstein, Immanuel ([1976] 2020): Társadalomtudományok világrendszer-szemléletben. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet*, 32 (125.): xx–xx. (Jelen lapszámban.)
- Wallerstein, Immanuel (1979): *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1980): *The Modern World-System II.: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. New York: Academic Press. (Újraközölve: Berkeley: University of California Press, 2011.)
- Wallerstein, Immanuel (1981): Afrika a tőkés világban. *Világtörténet*, 3 (1): 5–34.
- Wallerstein, Immanuel (1983a): *Historical Capitalism*. London–New York: Verso.
- Wallerstein, Immanuel (1984a): *The Politics of the World-Economy: The States, the Movements and the Civilizations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1984b): Osztály és státusz a jelenkori Afrikában. In Béládi László – Kollár Zoltán – Magyar György (szerk.): *Torz osztálytársadalmak és formálódó társadalmi osztályok*. (Fejlődés-tanulmányok 6., ford.: Bartos Gabriella, Fried Ágnes, Gáthy Vera, Góri Bella, Perczel István, Vörös Csilla.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet, 99–106.
- Wallerstein, Immanuel (1984c): Fanon és a forradalmi osztály. In Béládi László – Kollár Zoltán – Magyar György (szerk.): *Torz osztálytársadalmak és formálódó társadalmi osztályok*. (Fejlődés-tanulmányok 6., ford.: Bartos Gabriella, Fried Ágnes, Gáthy Vera, Góri Bella, Perczel István, Vörös Csilla.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet, 107–121.
- Wallerstein, Immanuel ([1985] 1997): Marx és az alulfejlettség. (Ford.: Bellon Erika.) *Eszmélet*, 9 (35): 149–168.
- Wallerstein, Immanuel (1986): *Africa and the Modern World*. Trenton, NJ: Africa World Press.
- Wallerstein, Immanuel ([1986] 1990): A marxizmus változatai mint utópiák és a belőlük kibontakozó ideológiák. (Ford.: Ülkei Zoltán.) *Szociológiai Figyelő*, 6 (2): 11–22.
- Wallerstein, Immanuel (1987): A válság mint átmenet. In Béládi László – Kollár Zoltán – Magyar György – Marton Imre – Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Válság*. (Fejlődés-tanulmányok 9., ford.: Balog Katalin, Bartos Gabriella, Gáthy Vera, Renner Zsuzsa, Tóth Ferenc, Vörös Csilla.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológia Kutató Intézet, 55–84.
- Wallerstein, Immanuel ([1988] 1990a): Újra kell-e gondolnunk a XIX. század társadalomtudományát? (Ford.: Székely Dániel.) *Magyar Tudomány*, 35 (2): 113–119.

- Wallerstein, Immanuel ([1988] 1990b): Felejtük-e el a XIX. századi társadalomtudományt? (Ford.: Ülkei Zoltán.) *Szociológiai Figyelő*, 6 (2): 5–10.
- Wallerstein, Immanuel (1989a): *The Modern World-System III.: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840's*. New York: Academic Press. (Újraközölve: Berkeley: University of California Press, 2011.)
- Wallerstein, Immanuel (1989b): Tökés világgazdaság: Középtávú kilátások. (Ford.: Paluska Csilla.) *Mozgó Világ*, 15 (3): 3–9.
- Wallerstein, Immanuel ([1990] 1991): Marx, a marxizmus-leninizmus és a szocialista tapasztalatok a modern világrendszerben. (Ford.: Bayer József.) *Társadalomtudományi Közlemények*, 20 (1–2): 118–127.
- Wallerstein, Immanuel (1990a): A nemzeti és egyetemes: Lehetséges-e egy világkultúra? (Ford.: Halászné Garami Szilvia.) *Eszmélet*, 2 (6): 52–66.
- Wallerstein, Immanuel (1990b): A haladás mítosza – és a valóság. (Ford.: Nagy Zsuzsa.) *Mozgó Világ*, 16 (9): 30–36.
- Wallerstein, Immanuel (1990–1991): A XX. századi szocialista kísérletről. (Ford.: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor.) *Eszmélet*, 2–3 (8): 105–120.
- Wallerstein, Immanuel (1991a): *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1991b): *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-century Paradigms*. Cambridge: Polity Press.
- Wallerstein, Immanuel (1995a): *After Liberalism*. New York: New Press.
- Wallerstein, Immanuel (1995b): A liberalizmus agóniája: Van-e remény haladásra? (Ford.: Nagy Zsuzsa.) *Eszmélet*, 7 (27): 218–237.
- Wallerstein, Immanuel (1996): A társadalomtudomány és a mai társadalom: A racionalitás eltűnő garanciái. (Ford.: Kozma Judit.) *Esély*, 7 (6): 3–19.
- Wallerstein, Immanuel (1998): *Utopistics: Or, Historical Choices of the Twenty-first Century*. New York: New Press.
- Wallerstein, Immanuel (1999a): *The End of the World As We Know It: Social Science for the Twenty-first Century*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wallerstein, Immanuel (1999b): Bombatámadás? *Eszmélet*, 11 (42): 185–188.
- Wallerstein, Immanuel (1999c): Globalizáció vagy az átmenet korszaka? A világrendszer alakulásának hosszú távú szemlélete. (Ford.: Pach Éva.) *Eszmélet*, 11 (43): 17–36.
- Wallerstein, Immanuel (2000a): *The Essential Wallerstein*. New York: New Press.
- Wallerstein, Immanuel (2000b): Seattle, avagy a globalizációs előretörés korlátai. (Ford.: Baráth Katalin.) *Eszmélet*, 12 (45): 168–171.
- Wallerstein, Immanuel (2000c): A rasszista albatrosz. (Ford.: Baráth Katalin.) *Eszmélet*, 12 (46): 22–43.
- Wallerstein, Immanuel (2001): A terrorválság hétről hétre: Négy kommentár a terrortámadások után kialakult világhelyzetről 2011. szeptember 15. és október 15. között. (Ford.: Battyán Katalin.) *Eszmélet*, 13 (52): 158–168.
- Wallerstein, Immanuel (2002): Háború, hegemonia, globalizáció. (Az interjút készítette és fordította: Andor László.) *Eszmélet*, 14 (54): 196–206.
- Wallerstein, Immanuel (2003a): *Decline of American Power: The U.S. in a Chaotic World*. New York: New Press.
- Wallerstein, Immanuel (2003b): Mit jelent ma egy rendszerellenes mozgalom? In Blahó András (szerk.): *Elmaradottság – fejlődés – átalakulás: Tanulmányok Szentese*

- Tamás akadémikus 70. születésnapja tiszteletére. Budapest: BKÁE Világgazdasági Tanszék, 392–400.
- Wallerstein, Immanuel (2003c): Létezik-e még a nyugati világ? 112. számú kommentár, 2003. május 1. (Ford.: Konok Péter.) *Eszmélet*, 14 (59): 23–26.
- Wallerstein, Immanuel ([2003] 2004): Antropológia, szociológia és egyéb kétes diszciplínák. (Ford.: Mund Katalin.) *Budapesti Könyvszemle*, 16 (2): 177–183.
- Wallerstein, Immanuel (2004a): *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Wallerstein, Immanuel (2004b): *The Uncertainties of Knowledge*. Philadelphia: Temple University Press.
- Wallerstein, Immanuel (2004c): *Alternatives: The United States Confronts the World*. Boulder, CO: Paradigm Press.
- Wallerstein, Immanuel (2004d): A Lula-korszak. (Ford.: Székely Erika.) *Eszmélet*, 16 (62): 162–165.
- Wallerstein, Immanuel (2004e): Az Egyesült Államok és Európa 1945-től napjainkig. (Ford.: Baráth Katalin.) *Eszmélet*, 16 (63): 73–77.
- Wallerstein, Immanuel ([2004] 2010): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. (Ford.: Koltai Mihály Bence.) Budapest: L'Harmattan Kiadó–Eszmélet Alapítvány.
- Wallerstein, Immanuel (2006): *European Universalism: The Rhetoric of Power*. New York: New Press.
- Wallerstein, Immanuel (2008): A gazdasági világválságról. (Ford.: Lugosi Győző.) *Eszmélet*, 20 (80): 75–81.
- Wallerstein, Immanuel ([2009] 2011): Fanon XXI. századi olvasata. (Ford.: Konok Péter.) *Eszmélet*, 23 (89): 9–16.
- Wallerstein, Immanuel (2011): *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. Berkeley: University of California Press.
- Wallerstein, Immanuel – Juma, Calestous – Keller, Evelyn Fox – Kocka, Jürgen – Lecourt, Dominique – Mudimbe, Valentin Y. – Mushakoyi, Kinhide – Prigogine, Ilya – Taylor, Peter J. – Trouillot, Michel-Rolph (1996): *Open the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford: Stanford University Press.
- Wallerstein, Immanuel – Juma, Calestous – Keller, Evelyn Fox – Kocka, Jürgen – Lecourt, Dominique – Mudimbe, Valentin Y. – Mushakoyi, Kinhide – Prigogine, Ilya – Taylor, Peter J. – Trouillot, Michel-Rolph ([1996] 2002): *A társadalomtudományok jövőjéért: Nyitás és újjászervezés: A Gulbenkian Bizottság jelentése*. (Ford.: Göbolyös Magdolna.) Budapest: Napvilág Kiadó.
- Wallerstein: Immanuel ([1976] 2020): A társadalomtudományok vilárendszer-szemléletben. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet*, 32 (125): 154–167.

Társadalmi folyamatok Ózdon a rendszerváltozás után

„Ó! Ott Ózdon nem szól az Albioni-adagio.
Vivaldi-hangverseny sem zavar meg,
ott méltóságos harangtornyok helyett
gyárkémények merednek, megölt tüzemek
sora mellett mehetsz, itt nem kísért
Palladio, Sansovino, Longhena megépített extázisa!
Tetszhalott kohók¹, hengerművek, csendessé lett gépcsarnokok
mellett visz honi tanulmányutad.
láthatod a „lenini út”, a lenini bolsevizmus,
a túlórázó, kádári Kommunizmus és a krisztusi Kommunizmus
nélkül maradt munkanélküli martinászokat,
a proletárokat, a sorstalan, agyonhajszott asszonyokat,
a jövőtlen gyermekeket, az ingerült, agresszív kamaszokat,
érezheted, már a hasadó hajnalban is: a pálinkaszagot,
a cigarettafüstöt, láthatod a férfiak és nők arcába maródott,
kialvatlan, dermedt dühöt – – –
– – – vízió ez is, vasbeton-„Serenissima”:
a tehetetlenség, a szorongás, a szomorúság szélárnyéka
sztrájkokban olykor fölszakad,
nos, akkor eljön egy-egy párt szónonka
– fekete Mercedes vagy Volvo hozza –,
szavait megrepedt betonfal, nyersvas, acélhuzal visszhangozza.”²

Dobai Péter költő és író „gyársiratójának” mementóul választott soraiban a dezindusztrializáció/posztindusztrializáció helyi folyamatának életszerű mozaikdarabjai összegződnek. E mozaikok a társadalmi differenciálódás metszetei a periférián, ahol a rendszerváltozás nyomán, falun és városon egyaránt, megnőtt – az egyre szegényebbé váló – alsó rétegek aránya. A foglalkoztatásból való kikerülés napjainkban (is) generációs probléma, ami gyakran véglegesnek bizonyul(t). A „kapaszzkodási pontokat” jelentő közösségi és társas kapcsolatok elsorvadtak, a munka világában való boldogulás

helyét a reménytelenség, a kilátástalanság érzése vette/veszi át. Ha ma Ózd főutcáján, a Vasvár úton, délután két órakor – vagyis az egykor dudaszóval jelzett gyári műszakváltás órájában – végigtekintünk az arcokon, egy egészen másfajta társadalmi közeg néz ránk vissza: ezektől az emberektől teljesen idegen a rendszeres munkába járás s vele a munka értékébe vetett hit, és az ezeken nyugvó boldogulás reménye. A „kisebbségi többség” arányának növekedése ugyanakkor éles kontrasztban áll a demográfiai folyamatokkal, hiszen az életkor csökkenése a romák arányának emelkedésével jár együtt. A verszletben megjelenő helyben maradtak tekintete sok mindenről árulkodik – nem véletlenül vált az ezredfordulón készült szocio- és sajtófotók, dokumentumfilmek témájává. Mára, az „átalakulás” után nyílttá vált munkanélküliség újfajta burkoltságot kapott: képzetlen tömegek kerültek be a közfoglalkoztatásba vagy a nagyfoglalkoztatóknak nevezett, nemzetközi – újabban főként kínai – tulajdonban álló összeszerelő üzemek csarnokaiba, akik alig veszik hasznát szakmájuknak, képzettségüknek. Sajátos paradoxon, hogy a versenyszférában, a 2009-es gazdasági válságból éppen kilábalva, mára munkaerőhiány alakult ki. Bár az ezen kívül eső ágazatokban hasonló a helyzet, az „itt ragadtak” számára kínált bérek nem nyújtanak fel-emelkedési lehetőséget. Az „újraiparosítás” elmaradásával a térség stagnálása, megrekedése a fejlődésben, úgy tűnik, állandósul(t) saját társadalmi közegében.

A rendszerváltozás utáni átalakulás: az ipartalanítás, a negatív demográfiai folyamatok, a helyi társadalom fokozatos leépülése, mindennek a közösségek és az egyének általi megélése, a kollektív emlékezetben megőrzött munkáslét képei, a munka korábbi világának értékteremtő közege, s a vele szemben kialakuló, dermesztő depriváció, a pozitív jövőképet gátló létbizonytalanság, a vidéki társadalom válsága, a mélyülő gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, a kistelepülések hátrányba kerülése, a szociális gettó kialakulása és az egykor munkaeróbázist jelentő aprófalvak kilátástalan helyzete stb. csakis „alulról” vizsgálva járulhat hozzá a magyarországi dezindusztrializáció folyamatának leírásához és értelmezéséhez. A hasonló módszertannal – főként kelet-közép-európai példákon keresztül – készült külhoni tanulmányok egyik fő sajátossága a szemléleti sokoldalúság, ami árnyaltabbá teszi a vizsgált folyamatok társadalomtörténeti elemzését. Ezek az elemzések hozzájárulhatnak egy olyan társadalomrajz kidolgozásához, amelynek történeti alapja a XX. század végén fokozatosan leépülő szocialista korszak, majd a

rendszerváltozás és az ezredforduló időszaka. A vidék arculatát hosszú ideig meghatározó ipari létesítmények megszűntek, a sajátos tradíciókkal és kulturális értékekkel bíró munkásréteg eltűnt, s a kialakult válságrégió(k)ban létesült kisebb utódvállalatok és kényszervállalkozások többsége pedig nem bizonyult tartós életűnek, vagy jelenleg is fennmaradásáért küzd. A fénykorában mintegy 14 ezer dolgozót foglalkoztató Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) leállása, több részre szakadása és részleges privatizációja a város helyzetét alapjaiban rengette meg, ami az élet minden területén érezhető volt. A város peremkörzetei is hasonló helyzetbe kerültek, fejlődésük leállt, új lehetőségek kevés helyen adódtak.

Ahogy azt a *Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum* munkatársainak a miskolci *Lenin Kohászati Művek* bezárásának történetét feldolgozó, összehasonlító történeti kutatása is feltárta – a kutatás 2015-ben kezdődött –,³ a privatizáció nem hozott megoldást. A gazdaságon túlmutató következmények ott is hasonlóan súlyos szociális és erkölcsi problémákat hoztak a felszínre, s egyidejűleg mélyreható változások mentek végbe az emberi magatartások, törekvések, kapcsolatok, illetve a felbomló társadalmi kohézió terén is. A perifériára került városokban romlottak az élhetőségi mutatók, gyengült mind Miskolc, mind Ózd településeken belüli társadalmi presztízse.⁴

A társadalomtörténeti kontinuitás megszakadásának, a felbomló hagyományos társadalom átalakulásának folyamatában, érthető módon, az egykori ipari munkásság helyben maradt/rekedt, még élő, inaktív tagjai idegennek érezhetik magukat. Keserűen szembesültek családjaik szétesésével s az általuk képviselt közös értékek megsemmisülésével. Munkásnak lenni néhány évtizeddel korábban még rangot jelentett. Kovács István, a körkeverő kemence 27 éves olvasztárja 1972-ben még elégedetten nyilatkozott munkája megbecsültségéről, értékteremtő jellegéről.⁵ Igaz, a gyár műszaki és közgazdasági végzettségű értelmiségének már akkor sem volt pozitív véleménye a városról: az 1970-es évek végén például a 35 év alattiak, illetve a mérnökök körében az elégedettségi szint alig közepesnek volt mondható, ami – a helyi egyesületek aktivitása ellenére – a település gyenge megtartó erejéről tanúskodott, más városokkal (pl. Egerrel vagy Miskolccal) szemben. Azóta az „építő” emberi kapcsolatok kohéziója – főként a nagyfokú elvándorlás miatt – tovább gyengült, bár jelentőségét a társas kapcsolatok erősítésében, a befelé fordulás elkerülésében erőteljesen hangsúlyozták.⁶

Az ipari örökség megmaradt létesítményeinek, tárgyi emlékeinek sorsa ma is kérdéses. Ám újabban – az elmúlás és hiábavalóság gondolatán túl – újraértelmezésük is megjelenik. A posztindusztriális társadalom új generációs művészei Európában – reflektálva az elhagyott gyárépületek, az ipari társadalom „túlélőinek” régmúltban gyökerező „bájára” – már az 1980-as évektől kezdve nosztalgiával fordultak a régi, de alkalmazásukban újjáéledő anyagok felé. A *rozstdaövezetek* – az ún. „barnamezős” térségek még meg nem újult területei – főként azokat a városrészeket jelentik, amelyek, bár korábban intenzíven hasznosították őket (pl. ipari, közlekedési, raktározási területek voltak), immár elhagyottá váltak, állapotuk leromlott, s csak részlegesen kerültek műemlékvédelem alá. Lengyelországban például a rozstda – mint dizájn – meghatározó elemévé vált a „fabryka kultury” mozgalomnak, és sajátos művészeti egységet teremtett bizarr megjelenítésével: „Az elhagyatottság és elmúlás hangulata, a rozsdásodó ablakkeretek, a fali installációk a körülöttük egyre inkább teret hódító természettel, az ezüstszürke a vörössel és az enyhe sárgászölddel áll éles kontrasztban.”⁷ Magyarországon az effajta kezdeményezés a művészetekben, különösen vizsgált térségünkben, szinte ismeretlen, a korrózió látványa által még jobban konzervált, terjeszkedő leromlás sokkal inkább egy kiüresedett értékrendű, egzisztenciálisan lesüllyedt, gyenge társadalmi kapcsolati hálóval rendelkező és kiszolgáltatott *rozsdatársadalom* képét kelti, mintsem hogy esztétikai hatást érné el. A dezintegrációs folyamatok ellensúlyaként ugyanakkor „az épített környezeti keret valamiféle »kulturális akkumulátorként« szolgált: még akkor is hitet és energiát [adott], amikor a valóságos munkás közösségek felbomlottak, az erkölcsi keretek fokozatosan gyöngültek, majd szétestek.”⁸

Az épített környezet több helyszínen mégis új funkcióval és tartalommal bővült. Erre jó példa a nemrég még könnyűzenei koncerteknek helyet adó ózdi acélmű öntőcsarnoka, amely a vasgyár egyik utolsó jelképének számít, és mementóul szolgál az utókornak az egykori Martin-kemencés acélgyártásról. Állapotromlása efféle rendezvények megtartását már nem teszi lehetővé, ezért megeshet, hogy végül teljesen az enyészeté lesz. Ilyenformán az egykori, mára már nyomokban sem fellelhető épületek után a többi, még romos építmény is hasonló sorsra jut, szimbolikusan is elvágvá az ipari múltat, a bennük vagy környezetükben évek múltán is fellelhető „haszontalan, talált tárgyakra” hasonló sors vár, szinte teljesen „felégetve” maguk mögött a kötődés összes formáját, a helyhez mint „megélt

térhez” fűződő viszonyt. Egy építész hasonlattal élve: „A felhagyott, múltból a jelenbe túlélt épület hasonló az elfeledett, haszontalan, újra megtalált tárgyakhoz, a profán, köznapi értelemben vett talált tárgyakhoz. A termelés megszűnésével hirtelen értelmét veszti az addig egyértelmű. Az ipar kiszolgáltatására létrehozott terek, szerkezetek a termelőtevékenység nélkül haszontalanok: használók nélkül az élet szikrája sincs jelen bennük.”⁹ A gyár elvesztésével ugyanakkor a kulturális örökség átörökítésének lehetősége is megszűnik.

Mint az előzőkben utaltam rá, a nemzetközi összevetés említett európai példái jó alapot szolgáltatnak arra, hogy párhuzamba állítsuk a kelet-közép-európai rendszerváltozás társadalmi hatásait, ráismerve olyan, a vizsgált hazai kistérséget (Ózdot és környékét) is jellemző folyamatokra, mint a marginalizálódás, a munkanélküliség, az elszigetelődés, a leépülés, illetve a lokalitáson nyomot hagyó, gyakran megvetéssel társuló gazdasági és társadalmi stigmatizáció. Az összehasonlító regionális kutatások, valamint az *oral history* módszer jelentőségét támasztja alá – például – az nemzetközi konferencia, amelyet 2018. április 18–20. között a Római Történelmi Intézetben rendeztek meg, német és olasz történészek részvételével, a dezindusztrializáció történeti kérdéskörének legújabb kutatási eredményeiről. A konferencia a „Dezindusztrializáció: Nord-Ovest¹⁰ és a Ruhr-vidék strukturális átalakulása összehasonlító perspektívában” címet viselte. A két ország hajdani iparának „szívét” alkotó régiókkal foglalkozó referátumok¹¹ konklúziója: e folyamatok erősebb hatást gyakoroltak egyes régiókra és városokra, mint a társadalmak egészére, hiszen a két régió gazdasági, társadalmi, környezeti, városi és kulturális történetében is nagyon különböző utat tett meg. Az előadások között Marcel van der Linden a „strukturális változás” komplexitását globális kontextusba helyezve elemezte.¹² Egy gyár vagy üzem történetének jelentősége kapcsán ugyanakkor Roberta Garruccio *oral history* projektje¹³ az olaszországi Sesto San Giovanni (Milánó) kapcsán kiemelte, hogy Falck acélműveinek dezindusztrializációjáról átfogó képet csakis valamennyi hierarchikus szint és érintett munkavállalói csoport vizsgálatba történő bevonásával lehetséges. Az *oral history* alkalmazásának fontosságát a Ruhr-vidék bányászai kapcsán a bochumi Német Bányászati Múzeum kutatója, Stefan Moitra is megerősítette. 2019. szeptember 18. és 21. között, a *European Labour History Network* (ELHN) harmadik konferenciáján (Institute of Social History, Amszterdam) a Kelet-Európa Munkacsoport tagjai és más előadók több előadás keretében világitották meg szekcióként az emlékezet

és az ipari örökség összevetési lehetőségeit, a társadalmi átalakulás kérdéseit a kelet-közép-európai dezindustrializáció folyamatában, vagy éppen a munkásosztály kultúrájának megközelítési módjait az átmenet időszakában.¹⁴

Az ipari körzetekben végbement átmenet nemzetközi szintű összehasonlító vizsgálatára számos kutatási eredmény áll rendelkezésünkre. A kiemelhető példákra fókuszálva az észak-borsodi iparvidékhez hasonló poszt-, illetve attól különböző reindustrializációs folyamatokat érdemes összehasonlító módon a kelet-közép-európai esettanulmányokon (pl.: Lengyelország, Románia, Szerbia) keresztül szemléltetni. Közülük kiemelendő a lengyelországi Krakkó legnagyobb városrésze, a 2000-es években a teljes lakosság (2007-ben 750 ezer fő¹⁵) mintegy 30%-ának lakóhelyéül szolgáló Nowa Huta a *Lenin Acélipari Művek* (Huta imienia Lenina, HiL) megnyitásával (1954) egykor a „modern emberré válás” szimbóluma volt. Ezt követően, a rendszerváltozás okozta „törés” következtében a marginalizálódás, lemaradás, a munkanélküliség,¹⁶ az elszigetelődés, a romák létszámgyarapodása, illetve a leépüléssel együtt járó szlömösödés „stigmatizált” helyé váltóztatta a század utolsó évtizedében „a szocialista realizmus mintáját” jelentő, a „kommunista modernitást” jelképező 225 ezres lakosságú (2004) városnegyed.¹⁷

A „szóbeli történelem” mellett a vizualitás forrásértékét növelő dokumentumok, fotók, dokumentumfilmek szemléltető ereje minden korábbi időszagnál fontosabbnak bizonyult. A társadalmi dezintegráció prezentálásán túl ezek az alkotások mára a statisztikán és gyakorlati terepmunkán alapuló elemzések szerves részévé váltak. A rendszerváltozás után a hazai fotográfia történetében jelentős szervezeti és technológiai változások történtek. Az önálló fotórésszeggel bíró *Magyar Távirati Iroda* (MTI) részvénytársasággá alakult, többmilliósi képtárházát védetté nyilvánították. A fotográfia és a sajtó minden területén teret hódított és uralkodóvá vált a digitális technika, miközben a magánfényképezés mára új generációs irányt vett. A gyűjtemények, kiállítások mellett ugyanakkor számos fotótörténeti és művészeti album látott napvilágot, amelyekből a társadalmat ábrázoló szociófotók sem maradtak ki. A piactudományra való áttérés folyamatának képi ábrázolása Ózd és környéke esetében több kiváló fotós munkáit jelzi, amelyek elemzése a társadalomtörténeti vizsgálatok részét kell hogy képezze.

Egy történet elbeszélése fényképekkel, képsorozattal, amikor a fényképész egyéni elképzelés alapján képekben írja le tanulmányát,

hosszabb képalírások nélkül csupán egy-egy rövid címmel megadva fotóit – definiálhatjuk ekképp a fotóesszé fogalmát Benkő Imrére „formálva”, és valóban: előttünk játszódik le vizuálisan egy korszakhatár, az Ózdot várossá tevő nehézipar történetének végjátéka, illetve ezen időszaknak a fotókon tudatosan (is) prezentált, annak az egyes emberek által megélt folyamata. A keserűség, a kétségbeesés, valamint a kiszolgáltatottság megjelenése az arcokon, a keserű tekinteteken, a művész portréin, amelyekből számos válogatás került már a nyilvánosság elé.¹⁸ Benkő Imre képein az egyszerű emberek életvitele vagy az említett portrék állnak a középpontban akkor is, ha csoportokat fotóz. Akadémiai székfoglaló előadása¹⁹ kapcsán fejtette ki alkotásai születésének – Ózd esetében is érvényesnek vélt – körülményeit: „Az események peremén szemlélődöm, a téma valójában csak ürügy számomra, hogy az adott korról elkészítsem jegyzeteimet”.²⁰ Utóbbi „jegyzetek” azonban mára kordokumentummá váltak a valóságban szinte teljesen eltűnt, vagy csupán romokban létező egykori ipari létesítmények történeti világában, miközben az elkapott és/vagy megragadott pillanatok mintegy három évtized távlatában a rendszerváltozás korának társadalmi mozaikdarabjaivá váltak, illetve az egyéni és kollektív életpályák nem csak az illusztráció szerepét betöltő, sokkal inkább jelentős forrásértéket hordozó (és szemléltető) „eszközei” lettek.

Az 1995 utáni húsz év mintegy 22 fotójával (1996–2016) kiegészített kötet a szerzői előszót és két ajánlót követően tíz blokkban („Kohászat”, „Gázüzem”, „Lakótér”, „Ünnep”, „Gyár”, „Durva hengermű”, „Kohóbontás”, „Végjátzsma”, „Emlékgyár”, „Tér-Idő”) ábrázolja a társadalmi jelenségeket, a szerkezetváltás és a vele együtt járó dezintegráció folyamatát, megannyi arcot felvonultatva. A fotók egyértelmű bizonyítékai az 1990 utáni gazdasági és társadalmi változások igazi veszteseként lokalizálható közegnek, amelynek szereplői – nemtől (nő és férfi), életkortól (fiatal és öreg), származástól (roma és nem roma) függetlenül – szembesültek az ózdi kohászat megszűnését követő új élethelyzetükkel, a szegénységgel, a reménytelenség állapotával. Mire is gondolhat a gyermeke jövőjén eltűnődő, az Újtelepen (Ságvári-telepen) csecsemőjét kezében tartó anyja, a – mára megújult – Drótos-tetőn utoljára majálisozók vagy éppen a saját munkahelyük bontásán dolgozó munkások?²¹ Benkő képei gondolkodásra készítetnek minket, miközben tudjuk: megnyugtató választ nem lehet adni. A város azóta új, igaz, kevés eredménnyel kecsegtető fejlődési irányt vett, az ipari épületek eltűntek, megvalósult a többéves előké-

születekkel „beharangozott” kultúrgyár (utolsó fotó a kötetben)²², az Acélváros” korszaka végleg lezárult.

A dezindusztrializáció folyamatán belül folyamatosan csökkent a szekunder szektorban foglalkoztatottak aránya. Az Eurostat adatso-raira épülő három mutatószám (az ipari foglalkoztatottak száma és aránya, illetve a teljes foglalkoztatottak száma) alapján, valamint a fogalom szakirodalmi meghatározásának altípusai közül Magyarországon – az ezredfordulótól kezdve – ún. relatív dezindusztrializációs folyamatról beszélhetünk, miután „a teljes foglalkoztatotti létszám növekedése mellett az ipari szektor visszaszorult, a szekunder szektorban foglalkoztatottak aránya és száma csökkent.”²³ A dezindusztrializáció ugyanakkor a volt ózdi kistérségben nem követte reindusztrializáció, amely az ipari szektornak a teljes foglalkoztatás növekedésére gyakorolt hatását igazolhatta volna. A meglévő kis- és középvállalkozások eredményei ritkán jelentenek pozitív kivételt.²⁴

A helyzet később, így megkésvé sem változott: az 1999 és 2012 közötti periódust elemző Hegyi-Kéri Ágnes tipizálásában az érintett észak-magyarországi régió, így Ózd és környéke is az „abszolút dezindusztrializáció” kategóriába került, jelezve, hogy mindhárom mutató 1999-hez viszonyított adatai (még további) csökkenést mutatnak.²⁵ A szerző által – Miskolc-Diósgyőr (vasgyár) kapcsán – definiált „depressziós munkaerő-piaci attitűdöket” jellemző hat változó a munkaerőpiac megítélésének különbségeit szemlélteti,²⁶ miközben a mutatók térségi szintre is emelhetők a környező falvak által alkotott depressziós térség leírására alkalmazható módon. A fiatalok előtt a környéken elérhető kevés munkalehetőség, a környezet lakosságának alacsony iskolai végzettségű tömegei, a közelben lakó, többnyire munkanélküli és kevés munkatapasztalattal bíró társadalmi csoportok, a rosszabb egészségügyi állapotú lakosság, a környék magas munkanélkülisége, továbbá a leromlott épített környezet, a régi gyárterületek új befektetőket, vállalatokat (el)riasztó terepe nem csupán a megyeszékhelyen feltárt problémának bizonyultak.

Miközben a mélyszegénység sokarcú és összetett jelenségként tűnt fel, a társadalmon kívülre sodródás oka is egyben. Az 1970-es évek elején Ózdon a roma családfelek még csupán 0,7%-ának nem volt munkája, s bár a dolgozók 90,6%-a szakképesítés nélküli személy volt, az ipari dolgozók jövedelmének átlaga (több mint kétharmaduk esetében 600 Ft) alatt keresve is, munkaviszonyuk ideje jelentősnek mondható, többségében (77,4%) természetesen a nehézipari szektorban (kohászat, vasipar).²⁷ A túlnyomórészt kétgenerációs családokban

még mindig volt 5 fő fölötti, sőt 9 fős gyermeklétszám is. 1974-ben 11%-os kisebbségi arány mellett a városi tanács 400–500 főre becsülte a veszélyeztetett, zömében (kb. 60%-ban) roma gyerekek számát, akik közül az előző évben a gyámhatóság 18-at emelt ki, s helyezett állami gondozásba.²⁸

Az 1980-as és 1990-es évektől a telepek, volt kolóniák, az azokon élők, valamint a telepszerű elrendeződések, közösségek higiénés és életmódbeli helyzete közötti különbségekért, az itt élő romák társadalomból való kirekesztettségéért meghatározóan ugyanazok a paraméterek „váltak felelőssé”. Ide tartoznak: az iskolázatlanság – így a képzettség hiánya –, a munkanélküliség, illetve a kisarányú foglalkoztatottság, a rossz szociális helyzet – az egészséges életre, tanulásra, megfelelő szocializációra alkalmatlan, szűk lakás, a rossz, ún. in-door környezet. A szociológiai elemzéseket más, egészségügyi vizsgálatok is alátámasztották. Az *Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat* (ÁNTSZ) közegészség-tan-járványtan szakorvosai és közegészségügyi járványügyi felügyelői, valamint védőnők bevonásával végzett, 95 különböző telepen lakó 1266, illetve 30 telepszerű elrendeződésben élő 935 roma családra (háztartásra) és lakóhelyeikre vonatkozóan kérdőíves kikérdezéses módszerrel dolgozó, illetve lakókörnyezeti helyszíni higiénés bejárással végzett kutatás Borsod-Abaúj-Zemplén megyét is érintette, kimutatva, hogy az előzőkben említett hatások „összegződnek, sőt – a telepeken mért szignifikánsan rosszabb eredmények alapján feltételezhetően – nem kívánatos, egymásra való hatásaikat potencírozó interakciókkal is számolni lehet, amelyek révén a vártnál is súlyosabb hatások lépnek fel.”²⁹ A szegénység ugyanakkor sajátos „reprodukciós stratégiákat” alakított ki, sokszor a túlélés reményében.

Az Ózdhoz tartozó bányászkolónia, Bányászalás egykori rendezett környezetére utalnak a keserű memoárok: „[...] a bánya gondnoka Urbányi Dezső, majd 1945-ig Eisele Lajos volt. A vezetői lakás a temető mellett volt. Szép épületben laktak, amihez nagy kert tartozott. Ide jártunk gyümölcsért, amit pénzért adtak, de magunk szedtünk. Tartottak tehenet, és volt egy virágház is. Gyönyörű, nagy vaskapuját valakik eltulajdonították és eladták a háború után. Ez a lakás volt aztán a fiatalság szórakozásának a helyszíne. Nagy zárt verandáján a gyerekek még selyemhernyót is tenyésztettek, amiknek etetéséhez az országútról hordtuk az eperfa levelét. Itt voltak a fiatalság gyűlései, a hetenként össztáncnak nevezett összejövetelek is, amit szombatnként tartottunk meg. Mellette kosárlabdapálya volt, és itt zajlottak le a

május 1-jei majálisok is. [...] A földek minden centiméterét megművelték a dolgozó emberek. A telepiek a bányához tartozó haldányokat és egyéb területeket felosztották, művelték. Minden lakáshoz kiskert is tartozott. Itt voltak az állatok óljai, a pince és a szenesláda. A megmaradt kis területeken répát, zöldséget, zellert, karalábét termeltek. Akkor még nem volt zöldséges bolt. A Sajóvárkonyon termelő bulgár, akinek földje a várkonyi vasútállomás alatt volt, a Hangonyból³⁰ öntözte a földjét, hetente hordta a friss árut, nyáron dinnyét is. A Hangony akkor még tiszta volt, a fiúk fürödtek is benne.”³¹

A telepen ma már szinte teljes mértékben csak romák élnek, egy kialakult lakóközösségben, lakócsoportban. 2001-ben még 656 lakossal a negyedik legnagyobb szegregátum volt Ózdon, ahol a 14 éves aluli gyermekek aránya (34,8%) meghaladta a három legnagyobb szegregált körzetét, miközben a rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya az aktív korúakon belül közel 82%-os volt. Ráadásul az életkörülményeket jól jellemezte, hogy az alacsony komfortfokozatú lakások aránya itt mutatta a legmagasabb értéket (90,5%).³² A létszám (illetve a lakásállomány) később itt is csökkent (2008-ban 497 fő, 107 lakás), amely részben a terület rendezetlenségét is kifejezi. A lakások egészét nézve, a telep elhanyagolt, lelakott állapotú, a lakások műszaki állapota rossz minőségű.³³ 2019-ben 41 db komfort nélküli ingatlan maradt itt.³⁴ Az 1990 utáni valós élettörténeteket és -képeket hűen őrzik számunkra a megannyi felméréshez köthető, elköltözni kényszerült, volt helybeliakkal készült interjúk, dokumentumfilmek. Az Ózdi Városi Televízió által a telepről készített alkotás („Volt egyszer egy Bánszállás...” – ÖVTV, 2016), a történelmi háttér egy-egy darabját felelevenítve, megfelelően illusztrálja a dezintegráció egyszerre több körzetben is folyamatossá vált jelenségeit: az ingatlanok számának egy évtized alatti csaknem felére (!) történő csökkenését, a népesség fluktuációjából adódó mintegy 50%-os létszámvisszaesést, vagy éppen a rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők kétharmadot bőven meghaladó arányát.

Kistérségi szinten közel 12 ezer ember élt szegregált körülmények között 2001-ben, míg a 2011. évi népszámlálás adatai alapján, Ózdon 21 olyan városrészt (közülük a legnagyobb Sajóvárkony³⁵) lehetett megnevezni, ahol a gazdaságilag aktív népességben belül a legfeljebb általános iskolai végzettségűek és rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya alapján számított szegregációs mutató értéke 35% feletti volt, a területen élő népesség száma pedig elérte az 50 főt. A folyamat burjánzását mutatja, hogy további 26 ún. szegregációval

veszélyeztetett területtel is számolni kellett.³⁶ Utóbbi vizsgált időpontban a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkező, aktív korúak aránya a 21 szegregált lakóhelyen jelentősen eltér a város egészéhez viszonyítva (24,2%),³⁷ így nem véletlenül ezeknek a területeknek a kedvezőtlen munkaerő-piaci és jövedelmi helyzetét a rendkívül alacsony foglalkoztatotti arány, illetve magas a munkajövedelemmel nem rendelkezők száma jellemzi. A telepek, volt kolóniák állapota egyre rosszabb. Az állagromlás tekintetében, a sokszor bejelentés nélkül távozó lakók által maguk után hagyott pusztítás okoz komoly károkat, miközben a szociális névjegyzéken szereplő személyek száma most 302 fő, akik – jövedelemtől és egyéb feltételektől függően – szociális bérlakásokat igényelnének. Nem meglepő kijelentés továbbá, hogy a jogcím nélküli lakásfoglalók évek óta külön és jelentős problémát jelentenek Ózdon.³⁸ Csak Ózd–Sajóvárkony térségében a lakások száma a 2001. évihez (531 db) képest több mint 200-zal (!) csökkent (2008-ban 231 db). 2013-ban Ózd-Tábla mellett ez a városrész volt az, ahol az önkormányzat a nyári hőség idején 62 közkútra szűkítőket szerelt fel, 27-et pedig teljesen elzárt a vízpazarlás és kútrongálás megakadályozása végett.³⁹ Az intézkedés és a felelősség kérdése megosztotta a helyi lakosság véleményét, miközben az Ózdi Roma Nemzetiségi Önkormányzat (ÓRNÖ) elnökének késői állásfoglalását a kisebbség oldaláról számos bíráló érte.⁴⁰

A térségből történő és megállíthatatlannak tűnő elvándorlás különösen súlyos helyzetet teremt a volt kolóniakon kívül a környező településeken is, így az 500 fő alatti apró-, valamint a 200 fő alatti törpefalvakban, azokat akár a kihalás szélére sodorva. Esetükben a klaszteranalízis módszerével végzett tipizálás⁴¹ ugyancsak a roma többségű településeken prezentálja a legrosszabb gazdasági mutatókat, míg a méret szerinti differenciálódás a törpefalvak létrejöttével szembesült. Az Ózdtól mintegy 15 km-re fekvő, alig 300 fős, mégis az „élhető település” mintájaként említhető Kissikátor példáján keresztül ugyanakkor azt láthatjuk, hogy az egyes mutatószámok, mutatócsoportok (pl.: népességszám, korszerkezet, gazdaság, idegenforgalom, közlekedés, életnívó), illetve ezek korrelációs együtthatói alapján az aprófalvak esetében a jelentős életmódbeli különbségek nem tesznek lehetővé egységes településcsoportról szóló kategorizálást. Lehetőségek, illetve a közeli város–falu közötti megfelelő kapcsolatrendszer hiányában a fejletlen községekben nem egyértelműek a kitűzött célok sem, így a település fejlődése nem haladhat lineáris úton.

A nem egyértelmű célok kapcsán, a meglévő potenciálok sem hasznosulnak, a hátráltató tényezők fejlesztése háttérbe szorul, a pályázati források célirányosan, ám lényegében „látszatintézkedés”-színezetű, átmeneti lépések megtételére elegendők. Az apró- vagy törpefalvakra kimondottan, jellemző az elöregedő korszerkezettel együtt, hogy a népesség legnagyobb része inaktív kereső, a foglalkoztatottak aránya pedig alacsonyabb, mint az országban vagy más községekben. Ennek következtében a lakosság gazdasági aktivitása alacsony ezekben a helységeken, a háztartások döntő részében nincsen foglalkoztatott, a legfőbb jövedelmi forrást a nyugellátási formák jelentik. A fogyó népességű településeket jellemző elvándorlás a fentiekkel párhuzamosan kedvezőtlenül befolyásolta a lakásépítéseket is. Emiatt a lakásállomány folyamatosan öregszik, a lakosság számának csökkenésével pedig egyre több az üresen álló épület. Az ilyen falvakban ráadásul az átlagosnál jóval kisebb a vállalkozói aktivitás. Ahol működik vállalkozás, az jellemzően mikroméretű és leginkább szolgáltatási tevékenységet végez.

Habár Kissikátor – nem lépve más, közeli falvaktól (pl. a szomszédos Domaháza) eltérően a szociális gettósodás⁴² útjára – átmenetet képez ugyan, ám ennek tartóssága időben megkérdőjelezhető. Az „élhető településkép” a falu első embere szerint a fennmaradás záloga, amely több összetevős: „A természeti környezet rendkívül fontos, amely nyugodt életet biztosít az ide költözni vágyók számára. Hasonló pozitívum a jó közösség, amit igazolhat, hogy közösségi rendezvényeken segítségben, hozzáállásban mindenki odateszi magát: nem véletlenül érzik jól magukat az idelátogató vendégek például a falunappal egybekötött gombafesztiválon, mert itt szívesen látják őket. A munkalehetőségek javulását mutatja a környéken, hogy négy közmunkás maradt a pár évvel ezelőtti húsz fő helyett, vagyis aki szeretne, tud dolgozni.”⁴³

A társadalmi integrációt és dezintegrációt történeti összefüggéseiben, részben szociológiai szempontok alapján lehet tényfeltáró módon bemutatni. Hangsúlyozni kívánom, hogy a gyári társadalom fennállása alatt mindig voltak félig integrált vagy dezintegrált csoportok, ám ők a kisebbséget alkották. A gyár bezárása után azonban már a dezintegráltak kerültek többségbe, ami új léthelyzeteket alakított ki, új alkalmazkodási stratégiákat követelt meg (fekete- és szürkemunka, alkalmi munka, megélhetési lopás, külföldi munkavállalás stb.) a túlélés, a marginalizálódás elkerülése vagy lassítása érdekében. Utalva arra, hogy az iparfejlesztés időszakában a városba

költöző roma családok az üzemi hierarchia legalsó szegmenseibe tagozódtak be, a közös munkahely pedig átalakította a társadalmi és etnikai kapcsolatokat, majd mindez alapjaiban változott meg a gyár bezárásával, szerettem volna hangsúlyozni, hogy a gyár mint integráló erő elvesztése e kapcsolatrendszereket alapjaiban rengette meg, tovább súlyosbítva a kialakult helyzetet. A gyár bezárását követően ekkora befolyással rendelkező, társadalmi-gazdasági integrátor már nincs a térségben, ami tízezrek számára tette elkerülhetetlenné életük és életstratégiáik átgondolását és újraszervezését. Már nem a munkaalapú, normatív gondolkodás és viselkedéskultúra a lényeges, hanem a túlélés, a létfenntartás kényszere által meghatározott társadalmi magatartás és viselkedési normák váltak meghatározóvá, ami nyilván egy egészen más típusú társadalmi integrálódást jelent, vagy éppen az érték- és identitásvesztés okán fenntartja, sőt állandósítja a társadalmi dezintegrációt.

Jegyzetek

- ¹ Az ózdi nagykohó a szocialista realista építészet számára egykor a korszerűség, a modernitás, a rendszer gazdasági fölényét hangoztató illusztrációnak számított. Benjámin László „Ózdi kohók” című alkotása az 1950-es évek elején még lelkesen harsogta, hogy „Ózd vastornyai / büszkén nyúlnak a dombtetők fölé; / az olvadó érc vörös fényei / világitanak négy égtáj felé.” Benjámin 1951: 34.
- ² Dobai 1995: 457–458.
- ³ A „Rendszerváltás és a Diósgyőri Vasgyár sorsa” című kerekasztal-beszélgetést 2016. január 27-én rendezték meg Miskolcon.
- ⁴ Drótos – Lóránt 2016: 10.
- ⁵ Vincze 1972.
- ⁶ Dobi 1979.
- ⁷ Lovra 2014: 79.
- ⁸ Vö. Kristóf – Váczi 2006.
- ⁹ Helfrich 2014: 7–8.
- ¹⁰ Északnyugat-Olaszország, a Genova – Torino – Milánó ipari háromszög.
- ¹¹ http://www.siscalt.it/ita/wp-content/uploads/2018/04/Deindustrialization_Programm_Web.pdf (Letöltés: 2018. december 30.)
- ¹² A témával kapcsolatban lásd még: Altena – van der Linden (eds.) 2003
- ¹³ A témával kapcsolatban lásd Riccardo Apuzzo, Roberta Garruccio, Sara Roncaglia és Sara Zanisi 45 perces dokumentumfilmjét: Pollen és rozsda. Memória, munka, dezindusztrializáció Sesto San Giovanni-ban (1985–2015). Associazione AVoce – Polo di Sesto San Giovanni, Fondazione Isec – Istituto per la storia dell’età contemporanea, 2015.
<https://www.youtube.com/watch?v=KcF1GY0DBIY&v=en> (Letöltés: 2018. december 30.)

- ¹⁴ Vö. <https://elhn.socialhistoryservices.org/conference/programme?day=83&time=224> (Letöltés: 2019. október 10.)
- ¹⁵ Wojtas 2007.
- ¹⁶ A munkanélküliségi ráta Lengyelországban 1991-ben már kétszámjegyű volt, 1993 végére pedig 16%-ra emelkedett, közel 3 millió munkanélkülivel. Egyes vidéki területeken, ahol a magánszektor lassabban fejlődött, így különösen a több északi megyében, valamint Délnyugat-Sziléziában, 1993 végén a munkanélküliség elérte a 25%-os vagy annál magasabb szintet. Még az állami tulajdonban lévő bányáktól vagy ipari üzemektől nagyban függő, közepes nagyságú városi területek (pl. Slupsk és Wałbrzych városok) esetében is a munkanélküliségi ráta az 1990-es évek elején jóval meghaladta a 20%-ot (Kramer 1995: 681.). Észtországban 1992–1993 között a munkahelyek elvesztése (15%) jócskán meghaladta a munkahelyteremtés mértékét (6%), amely leginkább az állami nagyvállalatoknál volt érzékelhető (Saar – Kazjulja 2010: 46.).
- ¹⁷ Lebow 2013, illetve Pozniak 2014.
- ¹⁸ Pl.: „ACÉL-MŰ. Ózd, 1987–2012.” Országos Széchényi Könyvtár Nemzeti Ereklyeterme, Budapest, 2013. november 25. – 2014. január 12. Internetes portfólióra példa: Barakonyi 2013.
- ¹⁹ Korlenyomatok, az emberi létezés vizuális értelmezése. Fotódokumentarizmus – fotóösszé. (Budapest, 2014. április 24.)
- ²⁰ Részlet az akadémiai székfoglaló előadásból (2014. április 25.). <http://www.mma.hu/film-es-fotomuveszet2/-/event/10180/benko-imre-korlenyomatok-az-emberi-letezes-vizualis-ertelmezese---fotodokumentarizmus---fotoessze> (Letöltés: 2017. december 30.)
- ²¹ Benkő 2017: 54, 67, 92.
- ²² Benkő 2017: 183.
- ²³ Hegyi-Kéri 2015: 41.
- ²⁴ Példaként hozható a fennállásnak 25. évfordulóját ünneplő Frank Hungária Kft., amelyet 1993-ban a német tulajdonú Frank AG alapított Ózdon (ma a *Frank Wald- und Schmiedetechnik* része). Utóbbi részvénytársaság elődje az Eder folyó felső völgyében 1836-ban létrehozott kalapácsmalom (*Reddighausen Hammer Mill*) volt, amely mezőgazdasági eszközökre, ekék részeinek gyártására specializálódott. A Frank a kelet-németországi rendszerváltozással elveszítette kereskedelmi versenyképességét, végül 1994. február 16-án csődöt jelentett. A kovácslás és hengerlés technológiai ágazata azonban kivásárlás útján áprilisban önálló céggé alakult, s az 1992 óta fennálló olasz leányvállalat (*Agriforge*) mellett más területek (pl.: Ukrajna) felé is nyitva, továbbá az agráriumban „maradva” jelentős modernizációt hajtott végre (pl.: szerszámkészítés, CNC-gépek területén). 2010 őszén a magyar partner (Kőfalusi György) tulajdonrészét megszerezve az akkor 115 alkalmazottal, részben saját termelési portfólióval dolgozó Frank Hungária Kft. 100%-ban a Frank Waltz- und Schmiedetechnik GmbH-hoz került. Vö. Weindl 2011.
- ²⁵ Az észak-magyarországi régió esetében a munkaerőpiacon 36,4%-ot tett ki az ipari foglalkoztatottak aránya 2012-re. Hegyi-Kéri 2015: 43.
- ²⁶ Hegyi-Kéri 2015: 95.
- ²⁷ N. Tóth 1972: 40–41., 43.
- ²⁸ Vö. Ózdi Vasas (17.) 1974. július 26., 1.

- ²⁹ A szerzők a megyében 203 romateleppel és 264 telepszerű elrendeződésben élő közösséggel számoltak. Ungváry – Szakhmáry – Hegedűs – Odor – Paksy – Morvai 2014: 28.
- ³⁰ Patak, a Sajó jobb oldali mellékveze. Mintegy 30 km hosszan, Domaházától Sajónémetiig völgyben folyik végig. Vizét az 1990-es évek közepéig ipari célokra is használták Ózdon.
- ³¹ Csák 2011: 7., 11.
- ³² A KSH által megjelölt területekre vonatkozó önkormányzati adatok (segélyezési arányok, bérlakás állomány, oktatási intézmények statisztikái) alapján 16 lehatárolt városi térkomplexumra vonatkozóan. Városfejlesztési stratégia 2008: 152–155.
- ³³ Városfejlesztési stratégia 2008: 162–163.
- ³⁴ Az Ózdinvest Önkormányzati Vagyonkezelő és Beruházásszervező Kft. adatközlése nyomán. Interjú dr. Tóth Andrea ügyvezetővel. Készítette: Alabán Péter. Ózd, 2018. március 10.
- ³⁵ Miskolcon Lyukóvölgy.
- ³⁶ Településfejlesztési stratégia 2015: 322.
- ³⁷ Településfejlesztési stratégia 2015: 290.
- ³⁸ A jelenség nem számít újdonságnak. Sajóvárkonyon, a Dobó István útról felkanyarodó, a Pipis-hely oldalába nyúló Dankó-telep szintén bontási anyagokból épült cigányházaik környékén már egy 1971-es újságcikk is áldatlan állapotokról tanúskodik. Eszerint, a hétgyermekes Balogh (Demeter) Károly gyári segédmunkás és családja önkényesen behatolt és beköltözött egy lakó nélkül maradt ingatlanba. Miután a tanács onnan kilakoltatta őket, magyarázatként a Pipisalja 35. számú, putrinak sem mondható „lakásuk” rendkívül rossz állapotára hivatkoztak. A leomlott falak, üres ablakkeret, égre „ásító” tető, na meg a tömérdek szemét és piszok jól illusztrálja a nyomort és szegénységet, ám a kialakult állapotok előzményeit is: „Várta, remélte, majd csak adnak neki” [lakást]. Látva az egykori munkáskolóniák állagát, több mint 40 év távlatában is helytálló lehet így a keserű, városi problémaként kezelendő, azonban mégis eseti szintre vonatkozó helyzetértékelés: A cigányputrik nem fogynak, csak roskadoznak.” Dobi 1971.
- ³⁹ Vízkorlátozás Ózdon – Nem locsolásra való a közkút. In: boon.hu. <http://www.boon.hu/vizkorlatozas-ozdon-nem-locsolasra-valo-a-kozkut/2330227> (Letöltés: 2018. december 28.)
- ⁴⁰ Interjú Berki Lajossal. Készítette: Alabán Péter. Ózd, 2013. március 1.
- ⁴¹ Vö. pl.: Bajmócy – Balogh 2002.
- ⁴² Domaházán 2010-ben a szegregált lakóköznyezetben élők aránya – a jegyzői adatszolgáltatás alapján – már 24,7%-ot tett ki; ezzel is összefüggő adat, hogy a védelembe vett gyermekek aránya a faluban több mint kétszeresen meghaladta a kistérségét (1,7%), hiszen csaknem 4%-ot mutatott. Kistérségi helyzetelemzés 2010: 13., 20. 2018-ban, egy önkormányzati becslés mindössze 310 nem roma származású lakost írt össze a 840 fős településen.
- ⁴³ Interjú Kocsik László Csaba polgármesterrel. Készítette: Alabán Péter. Kissikátor, 2019. július 29.

- Altena, Bert – van der Linden, Marcel (eds.) 2003: *De-Industrialization: Social, Cultural, and Political Aspects (International Review of Social History Supplements)*. Cambridge, Cambridge University Press
- Bajmócy Péter – Balogh András 2002: Aprófalvas településállományunk differenciálódási folyamatai. In: *Földrajzi Értesítő* (51.) 3–4., 385–405.
- Barakonyi Szabolcs 2013: Huszonöt év magyar acél ACÉL-MŰ. Ózd, 1987–2012. In: *index.hu*. https://index.hu/nagykep/2013/11/26/huszonot_ev_magyar_acel/ (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 2.)
- Benjámín László 1951: Ózdi kohók. In: Uő.: *Válogatott költemények*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó
- Benkő Imre 2017: *Acél-Mű / Steel-Art*. Ózd 1986-2016. Budapest, Benkő Imre Fotóarchív
- Csák Lászlóné 2011: Volt egyszer... Bánszállás. In: Alabán Péter – Döbör Istvánné – Kocsik László (szerk.): *Lakóhelyünk Ózd* (18.) 6–19.
- Dobai Péter 1995: Menetrend, útiterv magyar íróknak, költőknek, festőművészeknek, és főleg önmagannak: mihez tartás végett! A. D. 1995. In: *Palócföld* (29.) 5. 457–458. http://epa.oszk.hu/03200/03286/00024/pdf/EPA03286_palocfold_1995_6_456-458.pdf (Letöltés: 2018. október 22.)
- Dobi István 1979: Az ózdi értelmiségről. Kapcsolatok és hézagok. In: *Ózdi Vasas* (22) 1979. június 8.; 2.
- Dobi Sándor 1971: Elharapódzott az önkényes lakásfoglalás. Alapja a nyomor és a kétségbeesés. In: *Ózdi Vasas* (14.) 1971. június 11.; 3.
- Drótos László – Lóránt Károly 2016: *Miskolc város és vonzáskörzete iparszerkezetének átalakulásáról, kiemelten az egykori Lenin Kohászati Művek (LKM) állami vállalat megsemmisítésének körülményeiről*. Kézirat (kutatási beszámoló). Miskolc. <http://archivum.retorki.hu/upload/2016/10/miskolc-varos-es-vonzaskorzete-iparszerkezetenek-atalakulasarol.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. október 21.)
- Hegyi-Kéri Ágnes 2015: *A dezindustrializáció hatása a munkaerőpiacra a visegrádi országok régiói és Miskolc példáján 1999–2012 között*. Kézirat (PhD-értekezés). Miskolc, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar. http://gtk.uni-miskolc.hu/files/9718/HKA_phd.pdf (Utolsó letöltés: 2018. október 21.)
- Helfrich Szabolcs 2014: *Felhagyott ipari épületek újrahajszosítása*. Kézirat (DLA-értekezés). Budapest, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építőművészeti Doktori Iskola. http://dla.epitesz.bme.hu/appendfiles/815-helfrich_ertekezes.pdf (Utolsó letöltés: 2018. október 22.)
- Kistérségi helyzetelemzés 2010: Ózdi kistérség. Borsod-Abaúj-Zemplén megye – Észak-Magyarországi Régió. Kistérségi helyzetelemzés. Kézirat. Budapest, MTA Gyermekszegénység elleni program Programiroda. http://gyerekesely.tk.mta.hu/uploads/files/vegl_Ozdi_kisterseg_tukor_11maj4.pdf (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 17.)
- Kramer, Mark 1995: Polish Workers and the Post-Communist Transition, 1989–93. In: *Europe-Asia Studies* (47.) 4.; 669–712.
- Kristóf Ágnes – Váczi Piroska 2006: Ózd örökség alapú városrehabilitációjának előkészítése. In: *epiteszforum.hu*. <http://epiteszforum.hu/kristof-agnes-dr-vaczzi>

- piroska-ozd-orokseg-alapu-varosrehabilitaciojanak-elokeszítése (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 3.)
- Lebow, Katherine 2013: *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56*. New York, USA; Ithaca, Cornell University Press.
- Lovra Éva 2014: A rozsdá mint a túlélés alkímiajának képzete. A korrózió mint effektusként való megjelenése az építészetben, a szobrászatban és designban. In: *Híd* (10.) 1. 74–81. http://epa.oszk.hu/01000/01014/00110/pdf/EPA01014_hid_2014_1_074-081.pdf (Utolsó letöltés: 2018. szeptember 22.)
- N. Tóth Árpád 1972: Cigányok Borsodban. In: *Borsodi Szemle* (17.) 2. 38–49.
- Pozniak, Kinga 2014: *Nowa Huta: Generations of Change in a Model Socialist Town*. Pittsburgh, PA, USA, University of Pittsburgh Press.
- Saar, Ellu – Kazjulja, Margarita 2010: Change and Continuity: Adaption of Persons Working in the Secondary Sector During the Period of Socio-Economic Reforms in the 1990s in Estonia. In: *Studies of Transition States and Societies* (2.) 2. 45–62.
- Településfejlesztési stratégia 2015: Ózd Város Integrált Településfejlesztési Stratégiájának
- Megalapozó Vizsgálata*. Kézirat. ÉARFÜ Észak-Alföldi Regionális Fejlesztési Ügynökség Közhasznú Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság – ART VITAL Tervező, Építő és Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság – OPUS TEAM Üzleti Tanácsadó Korlátolt Felelősségű Társaság, h. n.
https://www.ozd.hu/content/cont_55f7c90b01b519.91351379/6_napirendhez_hatarozat_1_melleklet_its_megalapozo_vizsgalat.pdf (Utolsó letöltés: 2018. december 21.)
- Ungváry György – Szakhmáry Éva – Hegedűs Ibolya – Odor Andrea – Paksy András – Morvai Veronika 2014: Telepeken, illetve telepszerű lakókörnyezetben élő romák közegészségügyi helyzete és e kétféle lakókörnyezet életminőséget meghatározó jelentős különbsége Magyarországon a pénzügyi-gazdasági világválságot megelőzően. In: *Egészségtudomány* (58.) 3. 41–75.
<http://egeszseg tudomany.higienikus.hu/cikk/2014-3/Ungvary.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. október 21.)
- Városfejlesztési stratégia 2008: Ózd Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája. III. kötet. Kézirat. Ózd. https://www.ozd.hu/content/cont_5166aac361d751.79481566/ivs.pdf (Utolsó letöltés: 2018. február 17.)
- Vincze Zoltán 1972: Rang-e munkásnak lenni? Fokozódó megbecsülés. In: *Ózdi Vasas* (17.) 1972. december 22.; 5.
- Weindl, Andrea 2011: *“The forge of agriculture”. 175 years Frank Waltz- und Schmiedetechnik*. Cologne, Geschichtsbüro Verlag.
- Wojtas, Milan 2007: Nowa Huta: From industrial town to a living museum. In: *The Krakow Post online*. <http://www.krakowpost.com/43/2007/07> (Utolsó letöltés: 2018. július 16.)

Timothy Snyder hazugságai

Timothy Snyder: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában.*
Budapest, Park Könyvkiadó, 2010

Miért lesz egy rossz könyv fontos? Egyrészt, akkor válik fontossá, ha egy olyan súlyos és érzelmeiktől fűtött témához szól hozzá, mint amilyen, mondjuk, a náciizmus és a holokauszt. Másrészt akkor, ha érvei visszhangra találnak, megragadják az olvasóközönség egy bizonyos rétegének a képzeletét, és meghatározott módon alakítják annak gondolkodását is.

Ilyen könyv volt például Daniel Goldhagen 1996-ban megjelent *Hitler buzgó hóhérai. Az egyszerű németek és a Holokauszt* című műve (Budapest, Atlantic Press, 2017) című könyve, amelyben a szerző azt állította, hogy a hatmillió zsidó halálának valódi oka önmagában nem a náciizmus volt, hanem az a „pusztításra” összpontosuló beállítódás, amely már évtizedekkel korábban foglyul ejtette a német lelket, és megszabadulását csak az amerikanizálódás hozta el – mondanunk sem kell, ez volt csak az igazi muzsika a „nélkülözhetetlen nemzet”-et csodálók fülének.

Újabb példája a rossz és fontos könyvnek Timothy Snyder: *Véres övezet* című munkája, amely szenvedélyes beszámolóval szolgál Kelet-Európa 1933 és 1945 közötti tragikus vajúadásáról. A *Véres övezet* az amerikai, német és lengyel bestseller-listák élére került, elnyert megannyi díjat, és közel huszonhat nyelvre fordították le. A könyvet kritikusai bőkezűen halmozták el dicséretekkel. Anne Applebaum a *New York Review of Books* hasábjain „bátor és eredeti” műnek nevezte, Samuel Moyn pedig a *Nation*-ben azt írta, hogy a könyv „fontos, mi több, győzedelmes teljesítmény”. Adam Hochschild a *Harper's*-ben „hallatlanul értékesnek” állította be, míg a *The Guardian*-ban Neal Ascherson így méltatta a szerzőt: „csodás stilisztá és ugyanakkor jelentős kutató.”

A *Véres övezet* a szerzőt a legbefolyásosabb tudósok közé emelte, és e könyv sikerének köszönheti a *New York Review of Books* állandó

szerzőjének irigyelt posztját is; itt nemcsak Kelet-Európáról adja elő nézeteit, hanem a *Tea Party*-ről, a republikánusok ideológiai torzításairól és más, hasonló témákról is véleményt alkot.

Az ukrajnai válság Snydert még magasabbra emelte. Tudományos fölkeszültségét és az 1989–91-es posztszovjet „forradalmak” iránti elkötelezettségét egyesítve, 2013 novemberétől az ukrajnai válság elmélyülésével párhuzamosan, Snyder több mint két tucat cikket publikált a témában. Ezekben a cikkekben, amelyek a *New York Review of Books*, a *Financial Times*, a *Die Welt* és hasonló orgánumok hasábjain jelentek meg, szerzőjük makacsul kitartott meggyőződése mellett, hogy a valódi problémát nem a kijevi barikádokon megjelenő jónéhány szélsőjobboldali személy jelenti, hanem a Putyin által megvalósított, korábban soha nem látott hatalomkoncentráció.¹

A hangnem kezdetben még meglehetősen visszafogott volt, majd az események felgyorsulásával fokozatosan eldurvult. Áprilisban, a Krím bekebelezését követően, Snyder már arról értekezett, hogy Putyin nemcsak Ukrajnára, hanem az egész európai közösségre nézve is veszélyt jelent. Az orosz politikusnak, írta Snyder, két célja van:

[...] egy szabadkereskedelmi közösség megteremtése Oroszország, Ukrajna, Belorusszia és Kazahsztán részvételével, és az Európai Unió felszámolása az európai szélsőjobbnak nyújtott támogatás révén. Az ideológiai ürgyget egy rendkívül egyszerű cél megvalósításhoz, a birodalmi szociál-konzervativizmus biztosította. A Putyin-rendszer léte az Európába szállított szénhidrogének eladásától függ. Az egységes Európa képes lenne [önálló] energiapolitikát kidolgozni [...] míg egy széthullott Európa továbbra is kiszolgáltatottja marad az orosz szénhidrogén-termelésnek. Az egyes nemzetállamok sokkal könnyebben befolyásolhatók volnának, mint az Európai Unió.²

Putyin célja tehát az volt, hogy az Európai Uniót meggyengítse és megossza, mert akkor utóbbi nemcsak a Gazprom kénye-kedvének lenne kiszolgáltatva, hanem az újraéledő orosz imperializmusnak is. Az ázsiai despotizmus, ha Putyin lehetőséget kap rá, „Lisszabontól Vlagyivosztokig” uralkodik majd, miként Snyder fogalmazott. „A politikusok és az értelmiségiek azt szokták mondani, hogy az európai projektnek nincs alternatívája – folytatta –, de most már van: Eurázsia.”³ A *New Republic* hasábjain pedig kifejtette:

Sztálin úgy vélte, ha egyezményt köt Hitlerrel, vagyis szövetségre lép az európai szélsőjonnal, akkor kezében lesz az eszköz Európa lerombolásához. Egy német–szovjet megállapodás, Sztálin reményei szerint, Németországot szembe fordítja nyugati szomszédjaival, és az európai kapitalizmus meggyengüléséhez, sőt, megsemmisüléséhez vezet. Ez lényegesen nem különbözik attól a számítástól, amely ma Putyint vezérli.⁴

Akárcsak Sztálinnak 1939-ben, íme, hetvenöt évvel később Putyinnak is az a szándéka, hogy megsemmisítse a Nyugatot. Az orosz elnök egy húron pendül többek között Marine Le Pannel, meg akarja dönteni a liberális kapitalizmust, konfliktust akar szítani Németországgal – ezekkel a lépésekkel azt kívánja elérni, hogy az Ukrajna jövője miatt érzett aggodalom fegyveres konfliktusba torkolljon; és e szándéka egyre tágabb közeget találjon visszhangra.

Snyder népszerűsége május közepén tetőzött, amikor Leon Wieseltier a *New Republic*-ban (a lap tulajdonosa 2012 óta a Facebook-milliárdos, Chris Hughes) felkérte Snydert, hogy legyen „főelőadó” egy Kijevben rendezendő, ötnapos konferencián. Az *Ukrajna: Gondolkodjunk együtt* címet viselő eseményen olyan nagyságok léptek fel, mint Paul Berman, Timothy Garton Ash, Bernard Kouchner és a zabolátlan Bernard-Henri Lévy, aki előadásának ezt a sokatmondó címet adta: „Állítsátok meg Arthuro Putyint.” Snyder, a Yale Egyetem oktatója, itt mutatkozott be mint a háborús párt szellemi vezére.

Snyder módszertana

A fentiek miatt is érdemes újra szemügyre vennünk a *Véres övezet* című művet. Valóban kiérdemli-e az említett elismerést és méltatást? Hogyan illeszkedik mondandója az idei tavasz során oly átfogóan kibomló háborús retorikába?

Amennyiben az olvasó fejest ugrik az ötszáz oldalas műbe, az első dolog, ami meghökkenti, az éppen az előadásmód. Mindannyian hozzá vagyunk szokva a higgadt történetmondáshoz, amely érzelmentesen és racionálisan bont ki egy problémát, de itt az első oldalaktól kezdve nyilvánvaló, hogy Snyder nem kívánja ezt az utat követni. Ám nem elég, hogy megközelítése nélkülözi az elemzést, de egyenesen szenvedéllyel túlfűtött. Olyan kifejezésekkel és koncepció-

ókkal bombázza az olvasót, amelyek egyfelől, provokatívak, másfelől azonban nem állják ki az alapos elemzés próbáját.

A legkézenfekvőbb példa erre maga a „véres övezet” meghatározása; e fogalom ernyője alá ugyanis a szerző az Oroszország és Németország között elterülő teljes régiót rendeli – vagyis nemcsak Ukrajnát, hanem Lengyelországot, Fehéroroszországot és a balti államokat is. Ez az ún. „intermarium”, a Balti-tengertől a Fekete-, illetve az Adriai-tengerig terjedő terület, amelynek föderációba szervezését József Pilsudski is támogatta. Ezt a területet osztotta fel 1939-ben a Molotov–Ribbentrop-paktum; ezt rohanta le a Wehrmacht 1941-ben, majd szerezte vissza a Vörös Hadsereg 1943–1945 között. Snyder számításai szerint, mintegy 14 millió polgári lakos vesztette életét ebben a térségben a sztálini kollektivizációs kampány kezdetétől a második világháború befejezéséig. Ahogy a szerző mondja:

A történelemben korábban soha nem látott tömeges erőszak sújtotta ezt a vidéket. Az áldozatok túlnyomó többsége zsidó, fehérorosz, lengyel, orosz és baltikumi volt, azaz ezen országok lakói. A 14 millió áldozatot alig tizenkét év alatt gyilkolták meg, 1933 és 1945 között, amikor mind Sztálin, mind Hitler hatalmon volt. Noha időközben a területen fekvő országok is csataterré váltak, ezeknek az embereknek sokkal inkább a gyilkos politika, mintsem a háború okozta a halálát.

A második világháború a történelem legtöbb áldozatot követelő konfliktusa volt, és a harcokban, a csatatereken elpusztult katonák mintegy fele itt, ebben a régióban, a *véres övezet*ben esett el. Azonban a 14 millió áldozat egyike sem teljesített katonai szolgálatot. Többségükben nők, gyerekek és idősek voltak, mindannyian fegyvertelenek, közülük sokakat minden tulajdonuktól, még a ruházatuktól is megfosztottak.⁵

A számok borzongatók, a nyelvezet szenvedélyes, és a logika homályos. Snyder nem ad magyarázatot arra, miért éppen ez a földdarab érdemli ki a *véres övezet* elnevezést, ellentétben más területekkel. Jugoszlávia lakosságának egy nyolcadát vesztette el, ami a második legmagasabb arány a második világháborúban résztvevő államok embervesztéseit tekintve, ám valami okból az az ország nem érdemli ki, hogy a *véres övezet* részének tekintsék.⁶ De nem jár jobban Görögország sem, amelynek minden tizenegyedik lakosa a háború áldozta lett. Ha a *véres övezet* „nem más, mint az a terület, ahol Európa leggyilkosabb rezsimeit vitték véghez a legkegyetlenebb tetteiket”,

akkor miért maradnak ki ezek az országok, míg Észtország, amely arányaiban sokkal kisebb veszteségeket szenvedett, része lehet az övezetnek?⁷

Egy másik kérdés pedig a szerző által megadott időszakra vonatkozik. A periodizáció mindig problematikus, de Snyder meghatározásai különösen is önkényesnek tűnnek. Miért éppen 1933 és 1945? A határvidék az első világháború idején is tömeggyilkosságok színhelye volt, és az orosz polgárháború, valamint az éhínség – többségében ukrán – halálos áldozatainak száma a becslések szerint elérte a tízmilliót. Vagyis: miért 1933-ban kezdődik ezen „véres” időszakítás, és nem pedig 1914-ben vagy éppen 1918-ban?

A válasz politikai természetű. Az 1933-tól 1945-ig tartó korszakot pont az teszi fontossá, hogy nemcsak egy égbekiáltóan gyilkos időszokról beszélhetünk, hanem éppen ebben a periódusban volt egyszerre hatalmon Hitler és Sztálin. Ez pedig lehetővé teszi Snyder számára az egyik véreskező diktátor bűneinek a másikéval való párhuzamba állítását, ennél fogva pedig kijelentheti, hogy ezek egymást kergették bele újabb és az előzőknél is szörnyűbb bűnök elkövetésébe. A kulcskérdés itt a kölcsönhatás, mivel Snyder azt állítja, hogy Hitler és Sztálin együtt több bűnt követett el, mintha egymástól függetlenül cselekedtek volna. Így érvel:

A náci és a szovjet rezsimek időnként, mint Lengyelország közös lerohanásakor, szövetségesegek voltak. Máskor meg ellenségekként egymás céljait támogató lépéseket tettek: amikor például Sztálin úgy döntött, hogy 1944-ben nem támogatja a varsói felkelés résztvevőit, akkor ezzel lehetővé tette, hogy a németek legyilkolhassák azokat az embereket, akik később a kommunista hatalom ellenfelei lehettek volna. Ezt nevezte François Furet „a hadviselő felek bűnrészességének”. Gyakran megtörtént, hogy a németek és a szovjetek olyan eszkalációba sodorták egymást, amely több életet követelt, mint amennyi egymástól függetlenül következett volna a két ország politikájából.⁸

Az eredmény pedig az a borzasztó páros lett, amelyben Sztálin adott erőt Hitlernek iszonyú bűnei elkövetéséhez, Hitler pedig Sztálint bátorította fel.

Azzal, hogy Hitler Lengyelország egyik felét átadta a Szovjetunió-
nak – írja Snyder –, Hitler lehetővé tette, hogy Sztálin terrorja [...] Lengyelországon belül folytatódhasson. Sztálinnak köszönhető, hogy Hitler a megszállt Lengyelországban véghez tudta vinni az első tömeggyilkosságokat.

Továbbá azt állítja, hogy a GULAG inspirálta Auschwitz létrehozását, ami lényegében „a szovjet modellt másoló, óriási munkatáborként” működött, és hozzáteszi: azáltal, hogy a szovjet hadifoglyokra a tömeges kiéheztetés várt, a náciak „megismételték és felerősítették a szovjet GULAG politikáját.” Ilyenformán a szovjet hadifoglyok milliói „a két rendszer közötti kölcsönhatás eredményeként” pusztultak el.

A zsidóellenes pogromok, amelyek a Szovjetunió náci megtámadását követően, 1941. június 22. után lángoltak fel, hasonlóképpen a szovjet–náci kölcsönhatás termékei voltak, mivel a pogromok

azokon a helyszíneken zajlottak, ahová a szovjetek korábban bevonultak, és ahol bevezették a szovjethatalmat, majd a szovjet erőszakszervezetek letartóztatásokat, kivégzéseket és deportálásokat hajtottak végre, végül pedig megtörtént a hitleri megszállás. Közös teljesítmény volt ez, a szovjet sablon náci kiadása.

Az elpusztított milliók tehát „így vagy úgy, de *mindkét* rendszer áldozatai”⁹ voltak.

Így a náci és a szovjet rezsim egyetlen hatalmas, gyilkos gépezetet alkotott. De miként jött létre ez az összefonódás, illetve hogyan is működött a gyakorlatban? Erre Snyder sosem ad választ.

[M]ind a nemzeti szocializmus, mind pedig a sztálinizmus kulcsa a rendszerek azon képességében rejlik – írja –, hogy egyes embercsoportokat megfosztottak emberi mivoltuktól.

Kicsivel később még hozzáteszi:

Először is, a náci Németország és a sztálini Szovjetunió adekvát összehasonlítása nem merülhet ki abban, hogy magyarázattal szolgál a bűnökre, hanem minden, a bűnök által érintett személy humanitására, azaz az áldozatok, az elkövetők, a kívülállók és a vezetők emberi természetére is. Másodsorban, az adekvát összevetésnek az étellel kell kezdődnie, nem pedig a halállal. A halál nem megoldás, hanem csak tény, amely sosem lesz a megnyugvás forrása, kizárólag a nyugtalanságé. De a halálnak a legkevésbé sem az a funkciója, hogy szép befejezést adjon egy adott élettörténetnek.

Mivel pedig a halálnak az élet adja meg a jelentését, nem pedig fordítva, nem az lesz a fő kérdés, hogy milyen politikai, intellektuális,

irodalmi vagy éppen pszichológiai lezárás következik a tömeggyilkosságok tényéből. A lezárás hamis harmónia, csábító szirénének, képmutató, mint a hattyúdál.¹⁰

Ehelyütt a szerzőnek valami magyarázatot kellene adnia, de erre nem kerül sor. Amikor az olvasó választ várna, arra ébred, hogy verbális ködben tapogatózik, ahol a halál nem a megoldás, hanem csak egy tény, inkább a nyugtalanság forrása, mint a megnyugvásé, és így tovább.

A homályos megfogalmazás az ok-okozati összefüggést helyettesítő retorikai ködfüggöny. Így történhet aztán, hogy Snyder interpretációjában Hitler és Sztálin egymást támogatják a bűnök elkövetésében, de közben a másik torkának is esnek. A szerző azonban nem ad magyarázatot arra, hogyan is volt ez lehetséges. De nem is szándéka, hiszen így azt sugallhatja, hogy a két rendszer erkölcsileg azonos, és arra is alkalma nyílik, hogy megkerülje a szembenézést az erkölcsi azonosítás koncepciójából fakadó kellemetlen következtetésekkel, amelyek a már az 1980-as évek jól ismert *Historikerstreit* vitájában merültek fel először.

A fenti „történeztvita” Németországban azzal kezdődött, hogy egy jobboldali történész, Ernst Nolte azt állította: Hitler bűncselekményei a történelemben nem példa nélküliek, hanem a bolsevik kilengésekre adott reakciók. Vajon a nácik maguk fejlesztették ki a tömeggyilkosságokat? Nem inkább az történt, amit a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) hasábjain Nolte a következőképpen fogalmazott meg:

[...] hogy [a nácik] pusztán csak azért követtek el „ázsiai” gaztetteket, mert ők és a hasonszörűek is egy „ázsiai” gaztett lehetséges áldozatainak tekintették magukat? Vagy nem előzte-e meg a GULAG Auschwitzot? Vajon az, hogy a bolsevikok egy teljes társadalmi osztályt kiirtottak, nem volt-e logikus és tényszerű előfeltétele a nemzetiszocializmus „faji” gyilkosságainak?¹¹

Vagy ahogyan Joachim Fest, a FAZ társszerkesztője a vita zárásakor megjegyezte: Hitler „készen állt arra” – az ő fogalmazásában –, „hogy a marxizmus által elkövetett minden egyes terrorcselekményt tisztelesen bosszulja meg.”¹² Vagyis lényegtelen, mennyire volt eltúlzott a nácik válasza, végső soron Lenin viseli a felelősséget, hiszen ő volt az, aki elsőként alkalmazta a tömeges bosszú elvét egy teljes társadalmi

osztály ellen. Mivel társadalmi számarányukhoz képest sok zsidó működött közre a szovjet elnyomó szervek munkájában, Snyder közli velünk: az 1930-as évek végén „az NKVD magas rangú tisztjeinek mintegy 40%-a a személyigazolványa szerint zsidó nemzetiségű volt, akárcsak az NKVD-tábornokok több mint fele”¹³ – tehát a burkolt célzás szerint a zsidók meghatározó szerepet játszottak azoknak a módszereknek a kifejlesztésében, amelyek a szélsőjobb kezében a későbbiekben a vesztüket okozták.

Ez az érv, függetlenül attól, ki mondta, mindenképpen felháborodást keltett volna, de egy német történész szájából egyenesen botránnyosan hangzott. Ezért a vita zárásaként finoman elmarasztalták Noltét, így most Snyder is gondosan igyekszik elkerülni, hogy hasonló csapdába essen. Annak egyértelmű kifejtése helyett, hogy miképpen is következtek az egyik rezsim gatzetteiből a másik rezsim bűnei, megelégszik a két rezsim közötti párhuzamok vég nélküli felsorolásával, az értelmezés feladatát pedig az olvasóra bízta.

Miután a kollektivizálás éhínséget okozott és ellenállást váltott ki Szovjet-Ukrajnában, Sztálin a kulákokat, az ukránokat, illetve a lengyeleket hibáztatta. Miután a Wehrmachtot a Vörös Hadsereg megállította Moszkvánál, és az amerikaiak beléptek a háborúba, Hitler a zsidókat hibáztatta. Ahogyan a szovjetrendszer építésének szabotálásával a kulákokat, az ukránokat és a lengyeleket okolták, ehhez hasonlatosan a zsidókat azzal a váddal illették, hogy a szovjetrendszer lerombolását akadályozzák.¹⁴

Sztálin a kulákokat hibáztatta, Hitler a zsidókat, de hogy az első esemény hogyan provokálta ki a másodikat, azt a szerző már nem hajlandó kifejteni.

Am a *Véres övezet* nemcsak úgy van felépítve, hogy ok-okozati összefüggést sugalljon a két dolog között, hanem – ahogyan azt már Nolte és Fest is állította – arra is céloz, hogy Sztálin volt a kezdeményező. A brutális kollektivizálási kampány jelentette a kezdetet, majd következtek a kirakatpercek, a tömeges kivégzések. A náci hatalomra kerülésével foglalkozó fejezetben Snyder leírja, hogy az Ukrajnában politikai okok miatt bekövetkezett éhínség miképpen biztosította Hitlernek a szükséges ideológiai muníciót az összes marxistával való leszámolásához – függetlenül attól, hogy azok milyen álláspontot képviseltek a sztálinizmus kérdésében: „Hitler egyetlen szóval (*marxisták*) azonos nevezőre hozta a Szovjetunióban elkövetett tömeggyilkosságokat a német szociáldemokratákkal, a Weimari Köztársaság védelmezőivel.” A kulákok ellen folytatott háború ugyanígy vezetett zsidóellenes boj-

kotthoz: „Akárcsak a kollektivizálás, a bojkott is megmutatta, mely társadalmi csoportok veszítenek majd a legtöbbit az eljövendő társadalmi és gazdasági átalakulások során: nem a parasztok, miként az a Szovjetunióban történt, hanem a zsidók.” Hasonlóképpen, a „hosszú kések éjszakáján” Ernst Röhm és követőinek félreállítása valamilyen úton-módon hozzájárult a szovjetunióbeli represszió fokozódásához, mégpedig Szergej Kirov, a leningrádi pártvezető meggyilkolását követően, amely esemény viszont felpörgette a homoszexuálisok, a csavargók, az alkoholisták, Jehova tanúi és más „aszociális” elemek letartóztatásának ütemét Németországban.

Akárcsak a szovjet NKVD – állapítja meg a *Véres övezet* –, a német rendőrség is szervezett razziákat tartott 1937-ben és 1938-ban, annak érdekében, hogy bizonyos társadalmi csoportok meghatározott letartóztatási kvótáit teljesítse. Ők is gyakorta túlteljesítették a feladatot abbéli igyekezetükben, hogy igazolják hűségüket, és lenyűgözzék feletteseiket.¹⁵

A „kollektivizáláshoz *hasonlóan*”, a szovjet „NKVD-hez *hasonlóan*” – tehát azzal, hogy Snyder állandóan az ilyen hasonlóságokon lovagol, egyértelmű célja, hogy a két jelenséget lényegileg azonosnak láttassa. Ha újra meg újra ismételtetjük, hogy a bálnának, akárcsak a halnak, uszonyai vannak és vízben él, akkor, hacsak a különbségeket nem fejtjük ki alaposan, az olvasó aligha hibáztatható azért, ha végül arra a következtetésre jut, hogy a bálna is – így vagy úgy, de – hal.

Az antiszemitizmus eredete

Mint arra Thomas Kühne történész rámutatott, Snyder könyvében a régi „nagy ember hagyományt” [XIX. századi elmélet, amely szerint a történelmet a kiemelkedő szereplők cselekedetei magyarázzák – *a ford.*] követi.¹⁶ Nála Hitler és Sztálin kolosszusokként jelennek meg, akik soha nem esnek kétségbe, vagy soha nem bizonytalanodnak el, hanem mindig pontosan tudják, mit tesznek. Így Hitler „célja az volt, hogy a Szovjetuniót használja fel a britekkel kapcsolatos problémájának a megoldására”, továbbá Hitler „tisztában volt” Ukrajna gazdasági értékével stb., míg Sztálin „szándékosan” kiéhezettette Ukrajnát, „úgy döntött, milliókat öl meg”, és „egyértelműen előre megfontolt tömeggyilkosságot” követett el.

Igaz, Snyder elismeri, hogy Sztálin tévedett, amikor 1941-ben elhitte Hitler békeígéreteit. De ettől eltekintve, úgy ábrázolja Sztálint, mint valami taktikai zsenit. Sztálin kihasználta „a náci Németországban zajló tömeges erőszakot”, hogy ezáltal növelje a szovjet tekintélyt – írja –, s ennek fényében a fasizmus kialakulását felhasználta arra, hogy elterelje a figyelmet saját bűntetteiről, továbbá 1939 augusztusában ügyesen használta ki a Németországgal kötött új meg nem támadási egyezményt, így tartva ellenőrzése alatt a japánok előrenyomulását a Távol-Keleten.¹⁷

Miközben a két szuperhatalmú önkényúr alakját emberfelettire duzzasztja, Snyder alábecsüli a mögöttük álló társadalmi erőket, és felmenti a kettőjük környezetében cselekvő politikai szereplőket. Így Hitler és Sztálin mindenért egymagukban felelősek, míg mások semmiért sem; az erőszak forrását nem a határokon belül kell keresni, hanem az kívülről ereszkedik rá az országra.

Kelet-Európában – írja Snyder – aligha lehet olyan, a németekkel kötött politikai együttműködést találni, ami ne lenne kapcsolatban egy korábbi, a szovjetrendszerrel szerzett tapasztalattal.¹⁸

Más szóval, ha a lengyelek, a baltiak és az ukránok a német megszállást követően tömegesen vettek részt zsidóellenes pogromokban, az nem az ő bűnük, hanem a kommunistáké.

De ha valaki egy kicsit is ismeri a kelet-európai történelmet, tudja, hogy a régió története korábban is bővelkedett az antiszemitizmus megnyilvánulási formáiban. Bár Snyder csak szelíd hangon említi József Pilsudski „nagy riválisát”, Roman Dmowskit, a lengyel nacionalistát, aki sikeresen küzdött az első világháborút követő versailles-i béketárgyalásokon a lengyel függetlenség ügye mellett, elfejt említést tenni Dmowski vad antiszemitizmusáról, vagy azt leírni, hogy mindez már mennyivel korábban is megmutatkozott. „[H]a az egész társadalom engedne a [zsidó] befolyásnak, akkor valójában elvesztenénk képességünket a társadalmi életre” – írta Dmowski 1913-ban, tanúsítva, hogy a lengyel antiszemitizmus nem a négy évvel későbbi bolsevik forradalom nyomán keletkezett.¹⁹

Az antiszemitizmus az 1920-as évek elején valójában sokkal vadabb volt Lengyelországban, mint Németországban, és kitartón növekedett a két világháború közötti időszakban – más szóval inkább a meg nem támadási egyezmény előtt, mint utána. Amíg például 1938 novemberében a nácik csalódottak voltak a *Kristallnacht* pogromjaira

adott hazai reakciók miatt, addig Lengyelországban csak 1935 és 1937 között mintegy 97 kis- és nagyvárosban történtek jelentős antiszemita megmozdulások.²⁰ A lengyel antiszemitizmusnak egyértelműen saját íve volt.

Snyder más eszközöket is igénybe vesz, hogy Lengyelországot tisztára mossa. Például ezt írja: „a [Lengyel] Honi Hadseregben az antiszemiták kisebbségben voltak”, és a következő kijelentést teszi: igaz, hogy a lengyel parasztok a zsidó deportáltakat szállító vagonok láttán „vízszintesen húzták végig az ujjukat a torkukon, és erre a gesztusra jónéhány zsidó túlélő később gyűlölettel emlékezett vissza, valójában azonban az említett gesztussal csak arra utaltak, hogy a zsidóknak vége, meg fognak halni, és nem feltétlenül azt akarták kifejezni, hogy ők maguk is ezt sorsot kívánják nekik” – figyelemre méltó állítás ez, amelyet a szerző meg sem kísérel bizonyítani.²¹

Tény: a londoni székhelyű emigrációs kormány pontosan tudott a háborús Lengyelországban eluralkodott mérgezett légkörről. 1939 decemberében egy, a lengyelországi Honi Hadsereggel kapcsolatban álló hivatalnok értesítette Londont, hogy „a zsidók olyan kíméletlenül üldözik a lengyeleket és mindent, aminek köze van a szovjet területen élő lengyelséghez [...], hogy utóbbiak – a legöregebbektől a nőkig és a gyerekekig – az első adandó alkalommal olyan szörnyűséges elégtételt vesznek majd itt a zsidókon, hogy azt egyetlen antiszemita sem tudja még csak elképzelni sem.”²²

A keleti erdősegekben és a mocsarak környékén a fasiszta Nemzeti Haderők, a *Narodowe Siły Zbrojne* (NSZ), nemcsak a németeket támadták, hanem oroszokat és zsidókat is, míg a Honi Hadsereg, amelybe az NSZ még 1943-ban beolvadt, hadat üzent az „erdőkben lévő zsidó bandáknak, [amelyek] kirabolják és kifosztják a parasztokat”. Azokra a zsidó szökevényekre utaltak, akik élelmet loptak. Egyszer az *Armia Krajowa* (AK), ahogyan lengyelül nevezik a Honi Hadsereget, megtámadta az élelemszerző expedícióból visszatérő, kizárólag zsidókból álló, Bielski-partizáncsoport tagjait, és egy kivételével mindenkit megöltek.²³

Az *Armia Krajowa* 1943 végén beloruszokat is megtámadott, mintegy 1200 embert gyilkolva meg Lida városában, illetve annak környékén, továbbá kiterjedt polgárháborúban állt a litván nemzeti partizánokkal Vilniusban, a főváros közeli területeken és Navahrudakban 1943–1944 folyamán.²⁴ Snyder különös vehemenciával védi a Honi Hadsereget azon vádakkal szemben, miszerint 1943. április 19. és május 16. között tétlenül figyelte a varsói gettőlázadás fejleményeit.

De logikája oly döbbenetes, hogy érvelését érdemes szó szerint idézni:

A varsói Honi Hadsereg parancsnokainak stratégiai megfontolásai voltak, amelyek ellene szóltak annak, hogy a zsidókat fegyverrel lássák el. Bár a Honi Hadsereg gyakran élt a partizánakciók módszereivel, attól tartott, hogy a gettóban kirobbant lázadás általános lázadást provokál az egész városban, amit a németek természetesen levernek majd. A Honi Hadsereg 1942 végén nem állt készen egy ilyen küzdelemre. A Honi Hadsereg parancsnokai az idő előtti felkelést kommunista csaléteknek minősítették, amit el kell kerülni. Tudták, hogy a szovjetek és ebből következően a lengyel kommunisták is rá akarják venni a helyi lakosságot, hogy azonnal fogjanak fegyvert a németek ellen.

A szovjetek Lengyelországban mindenképp ki akarták provokálni a partizánhadviselést, mert gyengíteni akarták a német erőket; ráadásul az is motiválta őket, hogy elejét vegyék a jövőbeli esetleges lengyel ellenállásnak. A Vörös Hadsereg dolgát megkönnyítené, ha a német csapatokat partizánakciók során számolnák fel; továbbá a németekkel szembeszálló lengyel elit felszámolása jelentősen megkönnyítené a későbbiekben az NKVD munkáját is. A Zsidó Harci Szervezetben a kommunisták is részt vettek; ők a szovjet vonalat követték, és úgy gondolták: Lengyelországot be kell tagozni a Szovjetunióba. A Honi Hadsereg vezérkara nem felejtette el: a második világháború úgy kezdődött, hogy a németek és a szovjetek is lerohanták Lengyelországot. Lengyelország területének egyik fele a háború első felében a Szovjetunió része volt. A szovjetek vissza akarták kapni Kelet-Lengyelországot, de talán többet is.

A Honi Hadsereg szemszögéből a szovjeturalom alig volt jobb, mint a náci megszállás. Az ő céljuk a függetlenség megszerzése volt. Gyakorlatilag nem alakulhattak úgy a körülmények, hogy egy lengyel függetlenségi szervezet Lengyelország területén fegyvereket adjon a kommunisták kezébe. Ezen fenntartások ellenére a Honi Hadsereg mégis átadott a Zsidó Harci Szervezetnek néhány pisztolyt 1942 decemberében.²⁵

A varsói gettó felkelői tehát az idő előtti fegyveres akcióval megpróbálták a Honi Hadsereget a szovjetek által kitervelt csapdába csalni. Ez az eszmefuttatás nem más, mint a Honi Hadsereg régi, bejáratott magyarázata, amely szerint a zsidók a lengyel nemzet ellenségei voltak, így megsemmisítésük nem a lengyelek problémája. Ahogyan a Honi Hadsereg antikommunista propagandairodája (*Antyk*) 1942

nyarán, amikor a nácik naponta 5–6000 varsói zsidót tereltek össze és szállítottak Treblinkába, a következőket mondta:

Akár tetszik, akár nem, tudomásul kell venni, a kommunizmus támad minket. Ha a németek kiirtják az európai zsidóságot, ami a német–zsidó háború végső eredménye lesz, az a mi szempontunkból kétség-telenül kedvező fejleményt jelent, mivel a kommunizmus hatóereje a német összeomlás pillanatában – vagy még korábban – jelentősen meggyengül. Ne legyenek illúzióink. A zsidók kiirtása nem azonos a kommuna felszámolásával, mert mögötte ott a Komintern, amely révén a zsidók elégtételt akarnak majd venni rajtunk.²⁶

Londoni nyomásra Stefan Rowecki tábornok, a Honi Hadsereg parancsnoka belegyezett, hogy a varsói gettónak néhány pisztolyt biztosítson, ahogy arra Snyder utal. De az ellenségeskedés nem szűnt meg. Ahogy Rowecki mondta Władysław Sikorskinak, az emigráns kormány miniszterelnökének:

Most, amikor már túl késő, különböző kis kommunista csoportokban harcoló zsidók fordulnak hozzánk fegyvereket kérve, mintha nálunk halmokban állnának. Próbaképpen adtam nekik néhány pisztolyt. Nem vagyok biztos benne, hogy használni fogják őket. Nem adok nekik több fegyvert, mert, ahogy Ön is tudja, nekünk magunknak sincsenek. Várom a szállítmányokat. Tudassa velem, milyen kapcsolataik vannak a mi zsidóinknak Londonban.²⁷

Ismert, hogy a Honi Hadseregnek (AK), saját bevallása szerint, bő-séges fegyverkészletei voltak, amelyeket a varsói körzetben rejtettek el három évvel korábban, de már a német megszállást követően: rendelkezésre állt 135 géppuska 16 900 tölténnyel, 190 golyószóró 54 000 lőszerrel, 6045 puska 79 400 lőszerrel, 1070 pisztoly és revolver 8708 tölténnyel, 7561 gránát és 7 kisebb tankelhárító 20 147 tölténnyel stb. Nem minden fegyver volt működőképes, de a RAF ejtőernyővel ledobott szállítmányai lehetővé tették, hogy az AK ki tudja egészíteni tartalékait. A Honi Hadsereg mégis úgy látta helyesnek, ha csak néhány kézfegyvert ad át, amelyek többsége használhatatlan volt.²⁸

„Ha lőszer nélkül adnak fegyvereket, akkor az életünket veszélyeztető, cinikus játékot űznek, és igazolja a feltevést, miszerint az antiszemitizmus mérge továbbra is áthatja Lengyelország uralkodó köreit.” – írta a Honi Hadsereg parancsnokságának Mordechai

Anielewicz, a gettó fegyveres erőinek fiatal parancsnoka 1943 márciusában. De az AK hajthatatlan maradt. A baloldali erőknél valójában egyetlen szövetségese maradt a gettón kívül: a *Lengyel Munkáspárt*. A kommunisták pártja ezt a nevet azután vette fel, hogy 1942-ben Sztálintól engedélyt kaptak az újjászerveződésre. Ugyanakkor ennek a szervezetnek is száznál is kevesebb fegyverese volt, ám ahogy csak lehetett, hősiességű erőfeszítéseket tett a gettó harcosainak támogatására. Noha Snyder azt hiszi, hogy a gettó harcosai szovjet utasításra indították meg a felkelést, valójában nem volt más választásuk, mivel végveszélyben voltak.

Az állandó razziák során 1943 elejére a gettó népessége a kezdeti több mint félmillióról 60 000-re csökkent, és a még életben lévőek pontosan tudták, amit Emanuel Ringelblum történész is megfogalmazott: „a zsebünkben hordozzuk a halálos ítéletünket”. Nem maradt más választásuk, mint hogy minden lehetséges eszközzel küzdjenek. Az AK bojkottjának következtében – amelyet Snyder, bármily hihetetlen is, de a védelmébe vesz – a fegyvereik többnyire kés, fejsze, feszítővas, bot és saját készítésű robbanószerkezetek voltak.²⁹

A partizánok

Vajon a *New York Review of Books* hasábjain a könyvet méltató Anne Applebaum eljutott-e a eddig a fejezetig, vagy annyira magával ragadta a *Véres övezet* szovjetellenes gyűlölködése, hogy gondolkodás nélkül az egekig dicsérte a kötetet? Leon Wieseltie, a *New Republican* publicistája, aki rendszerint nagyszerű érzékkel tudja kifürkészni ellenfelei legkisebb antiszemita megnyilvánulását is, hogyhogyan nem vette észre legújabb barátja írásában ezt a súlyos zsidóellenes támadást?

Snyder az 1942-től, a Wehrmacht ellen egyre hatékonyabban küzdő szovjet partizánok tevékenységét értékelve is a fenti, különös logikát alkalmazza. A hidegháború szülte politikai kényszerhelyzetben a nyugati történészek általában a szovjet partizánokat óvatosan, visszafogottan dicsérték, de közben nem fukarkodtak, mondjuk, a francia *Maquis* vagy az olasz *Partigiani* elismerésével sem. 1975-ben megjelent nagy hatású, *The War Against the Jews* című tanulmányában Lucy Dawidowicz például azt írta a szovjet partizánokhoz menekült zsidókkal kapcsolatban: „A legelső dolog, amit a partizán – akár zsidó, akár gój – megtanult, már ha megélte, hogy nincs felső határa

az emberáldozatoknak, ha a Szovjetunió védelmében szükségesek.”³⁰ Eszerint a szovjetek csak önös érdekeikkel voltak elfoglalva, az emberi életek nem érdekelték őket.

Ám a *Véres övezet* ezen is túltesz. Bármennyire is elutasító Dawidowicz a szovjet felső vezetéssel szemben, legalább annyit elismer, hogy „ha egy gettóból menekült zsidó csatlakozhatott a partizánokhoz, azzal lehetősége nyílt a németek ellen harcolni, és legalább saját maga dönthetett a sorsa felől.”³¹ De Snyder egyiket sem értékeli. Sőt, a partizánokat totálisan elítéli.

A partizán hadviselés – írja – mindig is illegális volt (ma is az), mivel ellehetetleníti a reguláris hadseregek szabályos működését, hiszen azok az erőszakot egymás ellen alkalmazzák, nem a környező lakosság ellen. Így a partizán hadviselés következményeként Belorussziában és más területeken csak tovább romlottak a civil lakosság életfeltételei, mert a lakosság ki volt szolgáltatva mind a német, mind a szovjet erőszak eszkálálódásának.

A *Véres övezet* ehhez még hozzát teszi:

A szovjet partizánok tönkretették a vasúti szállítást, de ezért a környékbeli lakosok az életükkel fizettek. Amikor a szovjet partizánok aknákat telepítettek, pontosan tudták, hogy sok akna majd a szovjet polgárok súlya alatt robban fel. A németek ugyanis oly módon hatástalanították az aknákat, hogy a helyi lakosságot, beloruszokat, zsidókat arra kényszerítették, hogy összekapaszkodva fésüljék át az aláaknázott területeket.

Általában véve jellemző volt, hogy a szovjet vezetést kevésbé érdekelte ez az emberi veszteség. Hiszen, akik meghaltak, a német megszállás alatt éltek, ezért gyanúsak voltak, vagyis még könnyebben feláldozható veszteségeknek számítottak, mint az átlagos szovjet állampolgárok. Túl ezen, a német megtorlások biztosították a partizánok utánpótlását, mert a túlélőknek gyakorta nem maradt otthona, megélhetése, nem maradt családja, akikhez visszatérhettek volna.³²

Mivel a nácik és a szovjetek erkölcsileg azonosak voltak, cselekedeteikre szükségképpen ugyanez vonatkozik. A partizánokhoz menekült zsidók „csatlakozásának ára”, Snyder szerint, az volt, „hogy ők is részt vesznek a tömeges erőszakban”. „A szovjet rezsimet szolgálták, és maguk is kiszolgálták a szovjet politikát, amely a civileken állt bosz-

szút.”³³ Ez a leírás azonban hasonlít ahhoz, ahogyan a Honi Hadsereg a zsidókról mint a lengyel nép ellenségeiről értekezett.

Ami a varsói gettó lakóit illeti, az ember elgondolkodik azon, hogy Snyder véleménye szerint, mit is kellett volna tenniük a zsidóknak. Faye Schulman 19 éves fiatal lány volt, és egy kelet-lengyelországi kisvárosban lakott, amikor 1941 augusztusában a Wehrmacht lemészárolta a családját a helység teljes zsidó lakosságával együtt. Életét az mentette meg, hogy fényképész volt, és mihelyt alkalom adódott, a partizánokhoz menekült, akik szerencséjére befogadták:

A harcnak vége lett. A partizánok visszatértek a bázisukra, és én velük voltam, így életben maradtam. Azt hittem, álmodok. A szovjet partizánok befogadtak! Nem tudtam, mi vár rám most, milyen életem lesz ezután. De azt tudtam, hogy nagyon szerencsés vagyok. Most már partizán vagyok, nem kell félnem többé a náciaktól. Letéptem a sárga Dávid-csillagot. Elindultunk az erdőbe.³⁴

„Feltett szándékom volt, hogy önkéntesként vegyek részt a harci cselekményekben, és harcolok népemért – a zsidó büszkeségért és becsületért –, valamint a gyilkos náci gépezet legyőzéséért” – írta Schulman az emlékirataiban.³⁵ Ettől vajon bűnözővé vált? Mi más kellett volna egy fogságba esett szovjet katonának tennie, amennyiben meg tudott szökni a hadifogolytáborból, ahol a halálozási ráta a túlszűfolttság, az éhínség és a szörnyű higiéniai körülmények miatt elérte a napi két százalékot? Ha szerencséje volt, és el tudott menekülni az erdőbe, az egyetlen reménye az lehetett, hogy más szökevényekkel találkozik, fegyvert szerez, és harcol az életben maradásáért.

Ugyanez érvényes a rabszolgamunkásnak befogott áldozatokra. Snyder elismeri, hogy 1943-ra a náci csapatok átgazdoltak Belorusszián, lemészárolták a gyerekeket és a nőket, a férfiakat pedig rabszolgamunkára küldték Németországba. Mi más tehetek volna ezek az emberek, azon túl, hogy minden lehetséges módon ellenállnak? Az ember nem tud mit kezdeni Snyder vádjával, amely szerint a partizán hadviselés ellenkezik a reguláris háború szabályaival: a partizánok olyan katonai gépezet ellen fogtak fegyvert, amely soha nem látott módszerekkel és soha nem tapasztalt mértékben gyilkolta a zsidókat és a kommunistákat, illetve kegyetlenkedett a civil lakossággal. De mivel Snyder értelmezésében a szovjetek bűnrészesek voltak a náci agresszióban, az ellenállás sem lehetett kevésbé bűnös természete-

tű, mint maga a megszállás. Mivel a szovjetek „lehetőséget adtak Hitlernek, hogy háborút indítson” 1939-ben – írja Snyder –, így nem volt joguk panaszkodni, amikor 1941-ben fegyvereit ellenük fordította.³⁶

A *Véres övezet* nem mulaszt el egyetlen alkalmat sem, hogy elmarasztalja a partizánokat, azzal vádolva meg őket, hogy zsidókat lőttek agyon, ellopták a fegyvereiket, és terrorizálták a lakosságot. „[M]íg a partizánok megmentették kb. 30 000 zsidó életét, másfelől nem világos, hogy az akcióik vajon elősegítették-e vagy éppen ellenkezőleg, megakadályozták a zsidók legyilkolását?” – írja Snyder. Azt is állítja, hogy a partizánok körében gyakori volt a szexuális zaklatás, majd így folytatja: „a lányokat és asszonyokat csak »kurváknak« nevezték, ennél fogva a nők általában csak akkor voltak biztonságban, ha találtak egy védelmezőt”.³⁷ De Faye Schulman erre is másképp emlékszik:

[A] szexualitásnak nem volt jelentősége a mi csoportunkban. A csoport tagjaira nem mint férfiakra és nőkre, fiúkra és lányokra gondoltunk. Teljesen egyenlőként kezeltük egymást. A nőknek nem voltak különleges kiváltságaik; mindannyian partizánok voltunk, és pontosan tudtuk, hogy a háborúban a halál nem kímél senkit. A harcban pedig végképp nem volt semmi különbség férfiak és nők között. Minden gondolatunk arra irányult, hogy legyőzzük az ellenséget.³⁸

Nem kétséges, hogy a partizánegységek morális színvonala, különösen az első időkben, amikor az erdőket a csellengők és a menekültek szervezetlen bandái árasztották el, meglehetősen változó volt. Mivel a német erők olyan óriási területeket tartottak ellenőrzésük alatt, hogy minden hátszói egységnek Belgiumnál nagyobb terület kellett biztosítania, hatalmas vidékeken a villámháború okozta hatalmi vákuum jött létre, amelyet a legkülönbözőbb erők – banditák, nacionalisták, kommunisták és így tovább – igyekeztek megszerezni. A fegyelem gyenge lábakon állt, az irreguláris egységek az „élelmiszer-rekvirálás” közben nem tudtak ellenállni a csábításnak, és magukhoz vettek ékszert, órákat, szőrmét is.³⁹ Mindez nem pusztán kelet-európai jelenség volt; a görög partizánokat is megvádolták azzal, hogy lopnak és megerősöskölnék a falusi asszonyokat.⁴⁰

A szovjet vezetők kétségbe voltak esve a *partizanscsina* erősödő szelleme miatt – ez a fogalom szabadságot és önállóságot, de lustaságot, részegeskedést és banditizmust is jelent.⁴¹ Az erdőbe menekülő zsidóknak sem volt mindegy, hogy egy fegyelmezett harcoló alakulat

soraiba tartoznak-e. Örültek neki, amikor a parancsnokok rendszabályokba foglalták az egységek tagjainak büntetését és felelősségre vonását, hiszen a zsidók számára is élet-halál kérdése volt, hogy fegyveres banditák lötték-e őket agyon a helyszínen, vagy egy fegyelmezett, védelmet biztosító, harcoló alakulathoz csatlakoztak-e.

Snyder állításával ellentétben, miszerint a partizánmozgalom a parasztok életét tovább nehezítő, elnyomó terrorgépezet lett volna, valójában egy gyorsan formálódó mozgalom volt. 1942 szeptemberében volt a fordulópont, amikor a *Hadügyi Népbiztosság* (*Narodnij Komisszariat Oboroni* – NKO) nyilvánosságra hozta híres, 189. számú parancsát, amely kimondta, hogy „a partizánmozgalom szélesebbé és szervezettebbé válásával [...] a megszállt területeken élő szovjet lakosság legszélesebb tömegeit foglalja magába”.

A zsidók számára ez a parancs volt a *Magna Carta*, mivel fehéren-feketén megfogalmazódott, hogy – legalább papíron – nekik is helyük van a mozgalomban, akárcsak bármelyik más oroszoknak, ukránoknak vagy más szláv származásúnak. Az egyik belorusz komisszár tájékoztatta is partizánjait, hogy mint szovjet állampolgároknak, be kell tartaniuk a szovjet törvényeket, és kötelesek tartózkodni az antiszemita megnyilvánulásoktól. Amikor egy orosz parancsnok azt találta mondani Tuvia Bielskinek, a Bielski-partizánok vezetőjének, hogy a zsidók egyszerűen rablók, az NKO 189. parancsa feljogosította Bielskit arra, hogy így válaszoljon:

Én a Zsukov tábornokról elnevezett szovjet partizánosztag parancsnoka vagyok. Mi nem vagyunk rablók. Ha maga igazi szovjet vezető volna, tudnia kellene, hogy szülőhazánknak az az érdeke, hogy együtt harcoljunk a német ellenség ellen. Hazánk nem tesz különbséget zsidók és nem zsidók között, csak a hűséges és fegyelmezett polgárok meg a kártékony, destruktív bandák között.⁴²

Újabb mérföldkő volt 1943 májusa. Ettől kezdve a partizánok a felperzselt föld taktikáját elhagyva, a parasztgazdaságok védelmében léptek fel. A partizánok, hogy ne kerüljön német kézre, nem égették fel a termést, hanem segítették a parasztokat a náci csapatok kiűzésében.⁴³ Ha a partizánok korábban csak vonakodva vettek maguk közé nőket, gyerekeket és időseket, mivel ők lassították az egységek mozgását, most követelmény lett, hogy őket is be kell fogadniuk. Amikor az egyik partizán így panaszkodott: „A hunok ellen kell harcolnunk, nem gyerekeket pesztrálgatni”, parancsnoka visszavágott:

„Csak gazemberek beszélnek így. Szégyelld magad! Látom, fogalmad sincs a partizánok kötelességeiről. Legfontosabb feladatunk éppen az, hogy megvédjük azokat, akiket a fasiszták üldöznek. Életeket menteni annyi, mint küzdeni az ellenség ellen.”

Amikor az *S. Leningrádi Partizán Egység* 1943 őszén súlyos helyzetbe került, az egység parancsnokai úgy döntöttek, hogy nem hagyják cserben a helyi lakosságot, ahogyan azt a szokásos gerillataktika diktálta, hanem megvédik őket. Az egyik tiszt így jellemezte a helyzetet: mindez „elvi kérdés volt: milyen benyomást tesz a lépés a lakosságra? Ezért úgy döntöttünk, hogy harcolni fogunk, és úgy harcolunk, hogy minden egyes falut harci erőddé alakítsunk, és csak akkor hagyjuk hátra őket, ha a további megtartásuk immár lehetetlen.”⁴⁴

Faye Schulman őszintén beszámolt azokról a problémákról, amelyek boncolgatásával Snyder oly szívesen elidőz. Visszaemlékezéseiben beszél lopásról, alkoholizmusról, egy partizántisztról, aki majdnem megölte őt, amikor visszautasította a közeledését, és csendes antiszemitizmusról, amely szinte mindenhol kitapintható volt.

Mivel zsidó vagyok, kétszer olyan keményen kellett teljesítenem ahhoz, hogy a nem zsidó lányokkal egyenértékűnek tekintsenek – írja. Amikor éjjel-nappal dolgoztam, azt mondták: „Nem olyan vagy, mint egy zsidó lány. Olyan vagy, mint az orosz lányok!” – és ez bók volt. De erre mindig azt válaszoltam: „Igen, de zsidó vagyok!” Mindaz, amit ápolónőként, fényképészként és elsősorban harcosként tettem, büszgesen elegendő okot adott arra, hogy felemelt fejvel járjak, hogy büszke legyek magamra és gyökereimre.

Mondanunk sem kell, felháborító, hogy Schulman ilyen helyzetbe kényszerült. De ami a legerősebben és a legtisztábban megfogalmazódik a memoárjában – és ami egyszersmind teljességgel kimarad Snyder elemzéséből –, az éppen az új hivatása iránt tanúsított határtalan büszkesége és az ügy iránt érzett szenvedélyes odaadása:

Mindannyian egy brigádhoz tartoztunk. Megtanultunk együtt élni, együtt enni, együtt harcolni és együtt túlélni. És békében kellett lennünk egymással. Néha nehéz volt túlélni egy napot is, nemhogy éveket. Erős volt közöttünk a barátság, az együttműködés és a lojalitás, és mindent megtettünk, hogy segítsük egymást.

Az erdőben a legkülönbözőbb emberek között alakult ki kapcsolat. A hideg, az éhség, a stressz arra kényszerítette az idegen embereket,

hogy egy családként éljenek. És fegyvertársak is voltunk, mindannyian állandó halálos veszélyben éltünk. Ugyanakkor különleges kapcsolat fűzte össze azokat, akik a náci megszállás idején hasonló borzalmakat éltek át.⁴⁵ [...]

Néha ez a régen elsüllyedt világ valóságosabbnak tűnik nekem, mint a jelen – mondta évekkel később. Büszke vagyok a múltamra és azokra, akik hozzám hasonlóan szembeszálltak az ellenséggel. Az a tény pedig, hogy egyáltalában volt lázadás és ellenállás, és hogy húszezer vagy annál is több zsidó partizán harcolt a fasizmus ellen, a zsidó nép történetének csúcspontját jelentik – ezt soha nem szabad elfelejteni.⁴⁶

Nehéz vitába szállni ezekkel az érzelmekkel, bár ami Snyder véleményét illeti, Schulman csak egy ördögi kör, „a Hitler és Sztálin közötti perverz interakció” megvalósulásához járult hozzá, „akik mindketten figyelmen kívül hagyták a törvényeket, és a frontvonalakon túlra is kiterjesztették a konfliktust”.⁴⁷

Noha Schulman azt hitte, hogy egy jobb világért harcol, Snyder véleménye szerint valójában csak tovább rontott rajta.

Meg kell jegyeznünk, hogy a nácik által megszállt területeken a partizánok alkották az egyetlen soknemzetiségű haderőt, azaz a német megszállás okozta általános káoszban ők voltak az egyetlen olyan szereplő, amely képesnek mutatkozott a különféle társadalmi, etnikai csoportok tevékenységének összehangolására. Míg Snyder szinte magán kívül van a felháborodástól, hogy a szovjetek ellenségként tekintettek a Honi Hadseregre, Schulman visszaemlékezéseiben egy pokoli színteret fest le, ahol az egymással harcoló sokféle ellenséges erő egymás torkát szorongatja: „a nácik által támogatott helyi bandák mind a zsidó partizánokra vadásztak éjjel-nappal, mert még az átlagnál is antiszemitábbak voltak” – ide tartoztak nemcsak az *akovci*, azaz az AK tagjai, magyarázza Schulman, hanem a *banderovci* (az ukrán nacionalista, Sztjepan Bandera követői), a *bulbovci* (egy rivális ukrán hadúr, Tarasz Bulba-Borovec követői) és a *vlaszovci* (az áruló szovjet tábornok, Andrej Vlaszov emberei).⁴⁸

A sztálini belpolitika: a tömeges száműzés és a nagyorosz sovizmus rémálom volt, amely a háború után csak rosszabbodott. De a Szovjetunió legalább időnként érvényesítette a szocialista internacionalizmus elvét, míg a lengyel nacionalisták politikája – akiket Snyder a keblére ölel – az egymás kölcsönös gyilkolásával és a kistílű gyűlölködéseivel együtt tagadhatatlanul zsákutcába vezetett.

Snyder lényegileg Nolte tanítványa. Hiszen a *Véres övezet* minden ködös megfogalmazása ellenére, alapvetően osztja Nolte álláspontját, miszerint Sztálin bűntettei nemcsak megelőzték Hitler bűneit, hanem valamilyen úton-módon oksági viszonyban is álltak az utóbbiakkal. A német jobboldali történész, Andreas Hillgruber, dicséri a Wehrmachtot, mert feltartóztatta a vörös hordákat, bár ezzel biztosította a haláltáborok működését is,⁴⁹ hasonlóképpen mentegeti Snyder az AK-t, mondván, hogy az sikeresen ellenállt a szovjet követelésnek, és nem egyezett bele a fegyveres felkelés kirobbantásába Varsóban; igaz, aztán tétlenül nézte végig, ahogyan a varsói gettót a nácik a földdel teszik egyenlővé.

Snyder a helyi pogrom „lovagjait” azzal próbálja tisztára mosni, hogy csak a németek parancsait teljesítették:

A korábban intézményesített kollaboráció és helyi támogatás eredménye volt, hogy a német gyilkosok megkaptak minden segítséget, amire csak szükségük volt Litvániában. [...] A következő hetekben és hónapokban a németek a litvánokat a Kaunas környéki tömeggyilkosságok helyszínére vezényelték. 1941. július 4-re a litván egységek a németek parancsára és szoros felügyelete mellett gyilkolták a zsidóságot.⁵⁰

De a litván szélsőjobboldaliak nem fogták vissza magukat, és már a Wehrmacht érkezése előtt olyan brutalitással láttak hozzá a zsidók lemészárlásához, hogy azon még a német tisztok is elszörnyedtek.

Kaunasban, például, Algirdas Klimaitis, litván fasiszta 1941. június 25-én indította el a pogromot, amelynek során meggyilkoltak 1500 zsidót, leromboltak sok zsinagógát, és közel hatvan házat tettek a földdel egyenlővé. Egy német vezérkari tiszt leírása szerint ez volt a legfelkavaróbb helyszín, amit valaha látott, míg egy tábornagy, bizonyos Ritter von Leeb, annyira meg volt döbbenve, hogy hivatalosan is tiltakozott a történetek miatt.⁵¹ Lvovban, Snyder szerint, 1941. július 1-jén „az *Einsatzgruppe C* és a helyi milícia szervezett pogromot, amely napokig tartott.”⁵² Valójában azonban a pogromot nem az *Einsatzgruppe C* szervezte. Igaz, a nácik biztosan engedélyt adtak a pogromra, a szervezők mégis a helyi *banderisták* (*banderovci*) voltak, akik az elejétől a végéig irányították az eseményeket. Egy újkeletű beszámoló szerint:

Az eseményeket a Szytepan Bandera vezette Ukrán Nacionalisták Szervezete irányította. 1941. június 30-án rövid életű kormányt alakítottak Lvovban, amelynek élén egy vehemens antiszemita állt. Egyidejűleg a városban felhívást tettek közzé, amely bátorította az etnikai tisztogatást. Ezen kívül, megalakult egy milícia is, kezébe ragadva a pogrom irányítását. A milicisták házról házra jártak a zsidó negyedben, és letartóztatták a zsidó nőket és férfiakat.⁵³

A *Véres övezet* nem tesz említést a jedwabnéi pogromról, Jan Gross 2011-ben megjelent, nagyra értékelt kutatásainak tárgyáról, ahol 1941. július 10-én a helyi, lengyel lakosok közel 1500 zsidót gyilkoltak meg: egy csűrbe terelték őket, majd rájuk gyújtották az épületet.⁵⁴ Ha egyáltalán volt azon a napon Jedwabnéban német, akkor is csak kevés lehetett, és Gross beszámolója egyértelművé teszi, hogy a város lakói önállóan cselekedtek.

„Évtizedek óta, amióta Európában megszűntek a tömeggyilkosságok – írja Snyder – a felelősséget többnyire a »kollaboránsokra« hárítják.” De – teszi hozzá – „a kollaboránsok többsége nem ideológiai okokból működött együtt a megszállókkal, és csak a töredéküknek voltak nyilvánvaló politikai motivációi.”⁵⁵ Ám Jedwabnéban a pogrom „lovagjai” tökéletesen tudatában voltak a politikai dimenzióknak, hiszen arra kényszerítették áldozataikat, hogy döntsék le Lenin szobrát, majd menetelés közben azt énekeljék: „Mi okoztuk a háborút, a háború értünk van.”⁵⁶ Mivel Snyder a náciakat és a szovjeteket erkölcsileg azonosnak látja, el akarja hitetni velünk, hogy az ideológia másodlagos szerepet játszott. Ugyanakkor Európa azon területén, ahol a partizánegységek ilyen és ezekhez hasonló nevet adtak maguknak: „Halál a fasizmusra” (*Szmerty fasizmu*) vagy „Halál a német megszállókra” (*Szmerty Nemeckim Okkupantam*),⁵⁷ a fenti érvelés annyira meggyőző, mintha azt állítanánk, hogy a harmincéves háborúban a vallás másodlagos szerepet játszott.

Az antifasiszta, antináci ellenállással a *Véres övezet* oly mértékig ellenséges, hogy még Herschel Grynszpanról is sikerül valami aljasságot állítania. Grynszpan egy kétségbeesett, 17 éves lengyel zsidó menekült volt, aki 1938-ban Párizsban meggyilkolt egy német diplomatát. Ez utóbbi gyilkosság szolgáltatta az ürügyet a nácioknak a „Kristályéjszaka” néven hírhedtté vált pogromokhoz. Grynszpan tette – írja Snyder – „önmagában is szerencsétlen volt, de szerencsétlen volt az időzítése is”, mert „november 7-én történt, a bolsevik forradalom évfordulóján.”⁵⁸ Ám ennek a számmisztikának a jelentőségét már

nem magyarázza meg, ahogyan arra a kérdésre sem ad választ, miért kellene Grynszpan tettét egyáltalában szerencsétlennek, nem pedig hősiességnek tekintenünk.⁵⁹

Restaurációs politika

Ha Ernst Nolte álláspontja vihart kavart az 1980-as évek Németországában, vajon mi adhat okot arra, hogy Snyder jóval szélsőségebb kijelentéseit mindenhol elismeréssel fogadták? Mi ennek a változásnak a magyarázata?

Sokféle választ adhatunk, de – így vagy úgy – mindegyik azokra az óriási jelentőségű eseményekre vezet vissza, amelyek huszonöt évvel ezelőtt felforgatták Kelet-Európát és Oroszországot. A *Historikerstreit*re bizonyos értelemben lehet úgy tekinteni, mint a tudományos világ baloldali képviselőinek utóvédharcára, utolsó kísérletére, hogy feltartóztassa a jobboldal előretörését, amely Thatcherrel, Reagannel és Helmut Kohllal vette kezdetét. 1989–1991-ben a tömegek támogatását élvező és alapvető politikai változások ígéretével kecsegtető népfelkelés forradalomnak tűnt, pedig valójában ennek épp az ellenkezője volt: nem az 1789-ban vagy 1917-ben lezajlott klasszikus népmozgalmak ismétlődtek meg, amelyek előre vitték a társadalmi fejlődést, hanem megpróbálták visszafelé forгатni az óra mutatóját, visszatérni valamiféle boldog, szép, a szovjet időszakot megelőző periódushoz. Nem kisebb tekintély, mint maga Adam Michnik állapította meg: „A forradalom a nagy változás ígéretével kecsegtet; a restauráció a »rég, szép idők« visszatérését ígéri.”⁶⁰

De vajon melyik szép idő visszatért? Az 1920-as évekét, az infláció, a gazdasági instabilitás és fehérterror visszatérését, főképpen annak lengyelországi és magyar változatával? Netán az 1930-as évek egyre mélyülő gazdasági összeomlását és további jobbra sodródását? Az 1970-es és az 1980-as évek különböző függetlenségi mozgalmai a vallás, a liberalizmus, a szabadpiaci gazdaság zavaros keverékével kezdődtek: egy adag II. János Pál pápa, egy adag skandináv szociáldemokrácia, egy adag Milton Friedman. De végül brutális gazdasági racionalizáláshoz, ingatag, kizárólag a fogyasztás fűtötte talpra álláshoz vezettek George W. Bush elnöki éveiben, majd jött a meredek visszaesés a 2008-as válságot követően; a folyamat feltűnően emlékeztet a két világháború közötti időszak történéseire.

A régi politikai erők pedig egyre magabiztosabbak lettek az összeomlás közepette. Magyarországon Kertész Imre író ismerte el: ő is „gyermekded és naiv” volt, amikor elhitte, hogy az átalakulás majd a demokrácia és a haladás korszakát hozza el, ehelyett arra eszmélt, hogy „egyik meglepetésből a másikba esem; hazugságok, gyűlölet, rasszizmus, butaság fakadt fel körülöttem mindenhol; mint mikor egy negyven éve érlelődő gennyes kelés hirtelen a sebész kése alatt felszakad.” Egy felmérés szerint, Magyarországon 2009 februárjára az antiszemitizmus mindennapos jelenséggé vált, a felnőttek kétharmada egyetértett azzal az állítással, hogy a zsidók túl sok hatalommal rendelkeznek az üzleti világban, ugyanakkor a cigányellenes előítéletek is elszabadultak.⁶¹

Lengyelországban Michnik – aki korábban támogatta, hogy a másképp gondolkodók megbékéljenek az egyházzal – nem győzött mentegetőzni azon hibák miatt, amelyeket a „felszabadulás” előtt követett el; mentegetőzött azért, hogy nem értette meg a kapitalista restaurációval járó borzalmakat, hogy alábecsülte az egyház konzervativizmusát, nem mérte fel az antiszemitizmus feneketlen mélységét és így tovább. Ennek dacára később újabb hibákat követett el: 2003-ban, Irak megszállásakor, támogatta Bush akcióját, mostanában pedig kiállt a keményvonalas NATO-álláspont mellett Ukrajna kérdésében.⁶²

Északon az események még sokkal változékonyabb képet mutatnak. 1991-es függetlenségét követően két balti állam megvonta az állampolgárságot nagyszámú – Észtországban a lakosság 30%-át, Lettországon pedig a 34%-át alkotó – orosz anyanyelvű kisebbségeitől, mondván, hogy ők az 1939–1940-es szovjet hatalomátvétellel kerültek az országba.⁶³ Ez a döntés nem más, mint a kollektív büntetés, amelynek fényében a februári kijevi puccsot követő oroszellenes intézkedéseket egészen enyhének tekinthetjük.

2002-ben az Észtország északkeleti részén fekvő kisvárosban, Parnuban, háborús emlékművet avattak, a féldomborművön egy Waffen SS-egyenruhát viselő katona látható, alatta ezekkel a szavakkal: „Minden észt katona emlékének, akik a felszabadító háborúban és a szabad Európáért folytatott harcban estek el 1941–1945 között.” A helyi hatalom számára a szovjetek ellen viselt háború jó katonája a Waffen SS tagja volt. 2007-ben az észt kormány eltávolította a *Bronz katona* néven ismert háborús emlékművet Tallinnban, emiatt a város lakosságának felét kitevő orosz anyanyelvű polgárok tiltakozásul két éjszakán át tüntettek. Amikor az Európai Unió 2005-ben indítványoz-

ta a náci szimbólumok betiltását, Litvánia első, posztszovjet államfője, akkor az Európai Parlament tagja, Vytautas Landsbergis azzal vágott vissza, hogy indítványozta „a hasonlóan kegyetlen kommunista diktatúra szimbólumainak” betiltását.⁶⁴

Ugyanebben az évben Észtország és Litvánia nem fogadta el a hivatalos meghívást a moszkvai győzelmi napi ünnepekre; George W. Bush viszont ezeket az államokat a látogatásával jutalmazta meg. „Németország nagy része számára a vereség elhozta a szabadságot” – jelentette ki Bush Rigában. „Kelet- és Közép-Európa nagy részére viszont egy másik birodalom drákói szigora nehezedett.”⁶⁵

A *reductio ad absurdum* pillanata 2006-ban következett be, amikor a *Respublika* című litván napilap Jichak Aradról, a jeruzsálemi *Jad Vaszem Múzeumot* hosszú ideje vezető történészről azt írta, hogy „az NKVD rohamosztágának katonája volt”, mert fiatal korában sikerült megszöknie a vilnusi gettóból, és csatlakozott a partizánokhoz. A helyi ügyészség nyomozást indított ellene, majd két évvel később ugyancsak nyomozást rendelt el két idősebb zsidó nő, Fania Yocheles Brantsovsky és Rachel Margolis ellen a háborúban elkövetett tetteik miatt, mivel ők is csatlakoztak a partizánokhoz. Mint arra Arad rámutatott, az ilyen vádak a kettős genocídium koncepciójából fakadnak, amely szerint volt egy, a náci Németország és néhány balti állampolgár által elkövetett „barna holokauszt”, és létezett egy ezzel azonos minőségű, ellenkező előjelű „vörös holokauszt”, amelyet a Szovjetunió és kollaboránsai vittek véghez.

Igazolni akarják a litvánok részvételét a zsidók tömeges lemészárlásában – írja Arad – ezért aztán azzal kellett előállniuk, hogy a zsidók is gyilkoltak litvánokat.⁶⁶

Így kapott végül zöld jelzést a Yale professzora, Snyder, aki valószínűleg ódát írt a kettős genocídium elméletéhez, amely értelmében a partizánok azonosak a rohamosztagosokkal, és a zsidóellenes pogromokkal a szovjeteket lehet megvádolni. 2012-ben a zsidók tiltakoztak a náci bábkormány miniszterelnöke, Juozas Ambrazevičius-Brazaitis újratemetése ellen – ő volt az, aki 1941-ben kiadta az engedélyt, hogy a zsidókat a Vilijampole városában létesített gettóba helyezték át. Egy litván történész így nyilatkozott: „Nagyszerű dolog, hogy akadnak olyan történészek, mint Timothy Snyder, mert ők segítenek a Nyugatnak megérteni, mi is történt itt.”⁶⁷ A *Véres övezet* sikere, szociológiai terminussal élve, többszörösen determinált volt.

Amerika nem fasiszta ország, legalábbis még nem az. De korábban már könnyedén alkalmazkodott különféle fasiszta rendszerekhez, Mussolinitől (akit Roosevelttel 1933-ban „csodálatraméltó olasz gentlemannek” nevezett) Francóig és Pétainig (akivel az USA azután sem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat, hogy Franciaország 1942-ben megszállta Francia-Algériát). Még Hitler is számíthatott a támogatásra. Roosevelttel azon gondolkodott, hogy megelőzhető-e a háború azzal, ha nagyobb „életteret” biztosítanak Németországnak. Breckinridge Long, Roosevelttel olaszországi nagykövete pedig ezt írta 1935-ben: „Valószínű, hogy a német dominancia – legalábbis eleinte – kemény és kíméletlen lenne, de mégiscsak olyan kultúra megszilárdulását jelentené, ami sokkal közelebb áll hozzánk, mint az orosz.”⁶⁸

A háború után az Egyesült Államok által elfogadott politika alapelve így hangzott: borítsunk fátylat a múltra. 1951-ben Eisenhower ki is mondta, hogy „a német katona bátran és becsületesen harcolt hazájáért”, és Matthew Ridgway – aki a Szövetséges Főparancsnokság élén Ike [Eisenhower – *a ford.*] utódja volt Európában –, 1953-ban azt kérte a szövetséges főbiztostól, hogy részesítse kegyelemben a keleti fronton elkövetett háborús bűnökkel vádolt összes német tisztet.⁶⁹ Mindeközben az *Oradour-sur-Glane*-ban (ahol 1944 júniusában a Waffen SS-katonái lemészároltak 642 férfit, nőt és gyermeket) elkövetett tömegmészárlás továbbra is megbocsáthatatlannak minősült. De az ehhez hasonló tettek Keleten, ahol százsámra voltak „Oradour”-ok, egyszerűen csak *excès de zèle*-nek, azaz túlbuzgóságnak számítottak.

Az 1980-as években a Münchenben működő Szabad Európa Rádió egyértelműen antiszemita és profasiszta propagandát sugárzott a Szovjetunióba; már akkor azt állították: az SS Galíciai Hadosztálya-hoz a *banderisták* nem a nácikat támogató csapatok, hanem hogy „a megszállók ellen harcoljanak, függetlenül attól, hogy ezek a megszállók honnan jöttek.”⁷⁰

A Szabad Európa Rádióval kapcsolatos, fentebb említett incidens maga idejében még kisebb izgalmat keltett Washingtonban, ám ezek a korlátok is leomlottak, miután a Szovjetunió megszűnt létezni. Az *Euromajdan*-tüntetések idején az USA hivatalnokai minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy tisztára mossák a Szvoboda Párt és Jobb Szektor banderistáit, többek között azt állították, hogy jelenlétük a

barikádokon semmi komoly következménnyel nem jár, és annak sincs semmi jelentősége, hogy a kijevi városházára egy Banderát ábrázoló óriásplakátot függesztettek ki.

A sajtó kötelességtudóan szajkózta a hivatalos vonalat. 2014 februárjában, amikor a Janukovics-kormány sorsa egyetlen cérnaszálon függött, a *New York Times* biztosította olvasóit afelől, hogy a szélső-jobboldal csupán a tiltakozók kisebbségét adja, és idézett is egy résztvevőt: „Nincsenek Sztjepan Banderát éltető tüntetők. Az emberek mindössze szabad országban szeretnének élni.”⁷¹

Hozzátette még, hogy a kijevi tüntetőket fasisztáknak és antiszemitáknak nevező tudósítások „az orosz média elvarázsolt kastélyából származó torzképek”, a *Times* pedig néhány héttel később azt írta, hogy a Szvoboda jelentősen „mérsékelődött”, és a Jobb Szektor is hasonlóképpen „mindent elkövet, hogy megszólítsa az orosz anyanyelvűeket, és az ellentétek mérséklésére törekszik.”⁷²

Április végén a *New Republic* tudósított arról, hogy „az ukránok többsége már nem gondolja, hogy a [Szvoboda] párt »radikális« lenne. Sokan viccesen azt mondják, hogy »fehér és szeleburdi«: vagyis ártatlan, mint egy kisnyúl.”⁷³ Amit Humbert Wolfe a brit sajtóról mondott, az kétszeresen is érvényes az amerikai sajtóra:

Istennek hála!

Arra reményed sem lehet,

Hogy a brit zszurnalisztát
befolyásold vagy lefizedsz.

De látva, mire képes,

Ha nincs megvesztegetve,

Megérted: nem is érdemes!

Snydernél viszont nem akadt agresszívebb elemző. Februárban megvádolta Oroszországot „a második világháború emlékének manipulatív kihasználásával”, mert Oroszország nem állott arra célozni, hogy az ukrán szélsőséges nacionalistákat megfertőzte az antiszemitizmus. Később Snyder a *New Republic* hasábjain „szürreális háborús uszítással” vádolta a Kremlt, a *New York Review of Books*-ban pedig kijelentette, hogy a Szvoboda megerősödéséért egyedül és kizárólag Viktor Janukovicsot terheli a felelősség, vagyis azt az embert, akinek megdöntésében a Szvoboda segédkezett: „A Janukovics-rezsim egyik erkölcsi rémtette volt, hogy lecsapott a jobbközép ellenzékére, ugyanakkor viszont támogatta a szélsőjobbos ellenzékét.” Mihelyt

Janukovics eltűnt, egyértelműen látszott – állítja ő –, hogy az ártalmatlanított Szvoboda azonnal igyekezett középre húzódni.

A *CNN.com* oldalán Snyder a Krím bekebelezését Hitler 1938-as Anschluss-jához hasonlította, áprilisban a *Guardian*-ben pedig arra célzott, hogy Oroszország áll ama fenyegető hangú felhívás mögött, amely az ukrán zsidóságot felszólítja, hogy jelentkezzenek a „szeparatista hatóságoknál”. Ez még a *Guardian* közismerten oroszellenes szerkesztőinek is sok volt: helyesbítést tettek közzé, amely szerint, a röplapokról szóló információ csak hírlapi kacsza. Májusban Snyder azzal vádolta Oroszországot, hogy csapatokat küld Donyeckbe és Luganszkba, de ezt a hírt egyetlen más újságíró sem tudta megerősíteni. Néhány nappal később már megvádolta Putyint, hogy célja nemcsak Ukrajna, de az egész Európai Unió destabilizálása.⁷⁴

A gonoszok száma ugyan kettőről egyre csökkent, de a *Véres övezet* üzenete továbbra sem változott. Putyin maradt minden gonosz forrása, míg az Euromajdan militánsai egyszerű, a szabadságért és a demokráciáért harcoló emberek voltak. Igaz, hogy a Szvobodának jól jött a népszerűség, de megerősödése – állítja Snyder – nem az ukránok rovására írható, hanem kívülről gerjesztett jelenség. Szerinte ugyanis Putyin globális előretörése alig marad el Sztálin terjeszkedése mögött, és hacsak Európa meg nem állítja, egész Euráziát rabszolgasorba dönti.

A legjobban akkor tudjuk megérteni ezt az okfejtést, ha mint pszichológiai projekciót közelítjük meg: az agresszor szerepe, amelyet Snyder Oroszországnak tulajdonít, valójában az USA szerepének tükörképe. Hiszen a NATO a Szovjetunió összeomlása óta jó egy tucat országot integrált soraiba a korábbi szovjet befolyási övezetből. A neokonzervatívok – például Richard Perle, Elliott Abrams, Kenneth Adelman, Midge Decter, Frank Gaffney, Michael Ledeen és James Woolsey – az 1990-es évek elejétől megpróbálták támogatókat szerezni a csecsen lázadóknak, míg 2008 augusztusában John McCain arra biztatta a grúz elnököt, Mihail Szakasvilit, hogy vegye vissza a szakadár Dél-Oszétiát. Igaz, hogy az utóbbi kísérlet „rosszul volt előkészítve”, de amennyiben sikeresnek bizonyul, akár Oroszország teljes déli hatalmi rendszerének felbomlását eredményezhette volna.⁷⁵

Ezek ezerszer agresszívabb lépések voltak azoknál, amelyekkel Oroszország ezekre valaha is válaszolt. Viszont az Egyesült Államok külpolitikai vezetése még ennél is tovább ment, és a Szovjetunió felbomlását követően mindent elkövetett, hogy a posztszovjet Oroszország is szétszakítsa. Amint arra a független újságíró, Robert Perry

rámutatott, Dick Cheney – Robert M. Gates, a korábbi hadügyminiszter-helyettes állítása szerint – „nemcsak a Szovjetunióknak és az Orosz Birodalomnak, hanem magának Oroszországnak a széthullását kívánta, hogy soha többé ne jelentsen fenyegetést a világra.”⁷⁶

Zbigniew Brzezinski, Jimmy Carter nemzetbiztonsági tanácsadója hasonló politika mellett érvelt 1997-ben megjelent, *A nagy sakktábla* című, bestseller könyvében. Ebben kijelentette, hogy „egy decentralizáltabb Oroszország kevésbé lenne fogékony a birodalmi militarizálódásra.” Ezért azt javasolta, hogy Oroszország alakuljon át „szövetséges rendszerre”, „amelyet az európai Oroszország, a Szibériai Köztársaság és a Távol-Keleti Köztársaság alkotna.” Brzezinski sürgette továbbá, hogy Amerika fogja Oroszországot – illetve inkább az Oroszországot – a szomszédos, kisebb államok gyűrűjébe:

A birodalmi megfontolásokat felülíró, az európai alternatíva érdekét szolgáló, egyértelmű orosz döntés sokkal valószínűbbnek tűnne akkor, ha Amerika sikeresen alkalmazná az Oroszországgal kapcsolatos stratégiájának második legfontosabb elemét: vagyis, ha egyértelműen támogatná a posztszovjet területen lévő geopolitikai pluralizmust. [...] Egy szuverén Ukrajna megszilárdulása, amely időközben közép-európai államként újra definiálná magát, és Közép-Európával szorosabb integrációt alakítana ki, alapvetően fontos eleme ennek a politikának. [...]

A korábban az orosz befolyási övezetbe tartozó Ukrainát ma mindenképp az Európai Unió hatáskörébe kell áthelyezni. Ezzel Brzezinski pontosan előre látta a 2014 elején követett amerikai politikát; ez pedig nem más, mint amit Victoria Nuland, Cheney korábbi nemzetbiztonsági tanácsadója, most pedig az Obama-kormányzat kijevei embere mutatott be: a barikádokon harcolóknak édességeket osztogatott, fotózkodott Oleh Tjahnyibokkal, a Szvoboda vezetőjével, és „ellenőrizte” az új nacionalista kormány tagjait.

Miközben az orosz hatalom foszladozik, a NATO terjeszkedik. Snyder állításával ellentétben, nem az a probléma, hogy az oroszok nyugat felé nyomulnak, hanem hogy Amerika kelet felé terjeszkedik, és az Euromajdan óta ez csak tovább erősödött. A Külügyminisztérium ugyan azt állítja, hogy demokratikus fordulat söpör végig Kelet-Európán, az állítást megcáfolja az orosz anyanyelvű kisebbségek tömeges jogfosztása, a balti országok fokozódó azonosulása a Harmadik Birodalommal, és Bandera felmagasztalása például Lvovban és Kijevben.

A kettős genocídium-mozgalom megerősödése, amely támogatói között tudhatta, tudhatja például Václav Havelt, Joachim Gauck német köztársasági elnököt és Vytautas Landsbergist,⁷⁸ minden bizonnyal a legvesélyesebb jelenség ma, mert számottevő előrelépést jelent a náci háborús bűnök relativizálásának folyamatában, s mert egyenlőséget tesz a sztálini bűnök és a náci rémtettek közé. Ezzel pedig ahelyett, hogy segítene az 1933–1945 között történtek megértésében, kiemelkedő szerepet játszik a helyi revansista erők melletti elköteleződés folyamatában.

A *Véres övezet* című könyvnek a mainstream médiában tetten érhető, elragadtatott fogadtatása annak jele, hogy teljesen összeomlott az Amerika keleti expanzióját elutasító intellektuális ellenállás.⁷⁹ Elképzelhető, hogy az Ukrajnában kialakuló egyre veszélyesebb helyzetre az Egyesült Államok a szélsőjobbnak nyújtott támogatás csökkentésével reagál, és lehúti a kedélyeket. De nem mernék fogadni erre a lehetőségre.

Jegyzetek

- ¹ Snyder, Timothy 2014a: Don't Let Putin Grab Ukraine, *The International New York Times* (2014. február 4.)
- ² Snyder, Timothy 2014b: Putin's Project, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (2014. április 16.)
- ³ Uo.
- ⁴ Snyder, Timothy 2014c: The Battle in Ukraine Means Everything, *The New Republic* (2014. május 11.)
- ⁵ Snyder, Timothy 2010: *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York. Basic Books, viii.
- ⁶ Judt, Tony 2005: *Postwar: A History of Europe since 1945*. New York, Penguin Books, 18.
(Megjegyezzük, hogy Magyarországot sem sorolta Snyder a „véres övezet”-hez, noha lakosságának mintegy 10%-át vesztette el a második világháború periódusában, mégpedig erőszakos úton. – A szerk.)
- ⁷ Snyder 2010: *Bloodlands*, xviii.
- ⁸ Snyder 2010: *Bloodlands*. 392.
- ⁹ Kiemelés az eredetiben. Uo., 117., 150., 177., 384., 381., 196.
- ¹⁰ Uo., 387.
- ¹¹ Nolte, Ernst 1986: The Past That Will Not Pass. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (1986. június 6.), reprint, Knowlton, James – Cates, Truett (ford.) 1993: *Forever in the Shadow of Hitler? Original Documents of the Historikerstreit, the Controversy Concerning the Singularity of the Holocaust*. New Jersey, Atlantic Highlands, Humanities Press

- ¹² Fest, Joachim 1986: Encumbered Remembrance, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (1986. augusztus 29.) 66.
- ¹³ Snyder 2010: *Bloodlands*, 93. (Természetesen soha senki nem ellenőrizte tudományosan ezeket adatokat! – A szerk.)
- ¹⁴ Uo., 388.
- ¹⁵ Uo., 61–62, 86.
- ¹⁶ Kühne, Thomas 2012: Great Men and Large Numbers: Undertheorising a History of Mass Killing, *Contemporary European History* 21, No. 2, 138.
- ¹⁷ Snyder 2010: *Bloodlands*, vii., 42., 66–67., 111., 116–117., 159., 161.
- ¹⁸ Uo., 397.
- ¹⁹ Groth, Alexander J. 2011: Review, *Israel Journal of Foreign Affairs* 5, No. 2, 124–125.
- ²⁰ Paulsson, Gunnar S. 2002: *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw, 1940–1945*. New Haven, Yale University Press, 36.
- ²¹ Snyder 2010: *Bloodlands*, 266., 286.
- ²² Gross, Jan T. 2000: A Tangled Web, Deák István – Gross, Jan T. – Judt, Tony 2000: *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*. Princeton, Princeton University Press, 104.
- ²³ Tec, Nechama 1993: *Defiance: The Bielski Partisans*. New York, Oxford University Press, 152–153. (A Bielski fivérek – Tuvia, Alexander Zeisal, Aharon és Asael – körülbelül 1200 zsidó menekültet mentettek meg a szovjet partizánok segítségével. A 2008-as „Ellenállás” című hollywoodi mozifilm az ő történetükön alapul, Daniel Craig és Liev Schreiber főszereplésével.)
- ²⁴ Prusin, Alexander V. 2010: *Lands Between (Zones of Violence)*. Oxford, Oxford University Press, 184–187.
- ²⁵ Snyder 2010: *Bloodlands*, 284.
- ²⁶ Ainsztein, Reuben 1979: *The Warsaw Ghetto Revolt*. New York, Schocken Books, 38., 50.
- ²⁷ Uo., 69.
- ²⁸ Uo., 70.
- ²⁹ Uo., 58., 82.
- ³⁰ Dawidowicz, Lucy S. 1975: *The War Against the Jews, 1933–1945*. New York, Bantam Book, 322.
- ³¹ Dawidowicz 1975: *The War Against the Jews*, 323.
- ³² Snyder 2010: *Bloodlands*, 225., 238–239.
- ³³ Uo., 250., 252.
- ³⁴ Schulman, Faye 1995: *A Partisan's Memoir: Woman of the Holocaust*. Toronto, Second Story Press, 97.
- ³⁵ Uo., 100.
- ³⁶ Snyder 2010: *Bloodlands*, xi., 179, 244–247.
- ³⁷ Uo., 239, 249.
- ³⁸ Schulman 1995: *A Partisan's Memoir*, 146.
- ³⁹ Slepian, Kenneth 2006: *Stalin's Guerrillas: Soviet Partisans in World War II*. Lawrence, University Press of Kansas, 62., 140.
- ⁴⁰ Mazower, Mark 1993: *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–44*. New Haven, Yale University Press, 316–317.

- ⁴¹ Slepyan 2006: *Stalin's Guerrillas*, 26., 62., 147.
- ⁴² Uo., 209–210.
- ⁴³ Uo., 78.
- ⁴⁴ Uo., 159–160.
- ⁴⁵ Schulman, *A Partisan's Memoir*, 137., 144.
- ⁴⁶ Uo., 224.
- ⁴⁷ Snyder 2010: *Bloodlands*, 250.
- ⁴⁸ Uo., 104.
- ⁴⁹ Lásd: Brumlik, Micha 1986: *New Myth of State. Die Tageszeitung* (1986. július 12.). Újabb kiadása megtalálható, Knowlton – Cates (ford.) 1993: *Forever in the Shadow of Hitler?* 48–49.
- ⁵⁰ Snyder, *Bloodlands*, tk.
- ⁵¹ Schoeps, Karl-Heinz 2008: *Holocaust and Resistance in Vilnius: Rescuers in Wehrmacht Uniforms*, *German Studies Review* 31, No. 3 (2008. október), 490–491.
- ⁵² Snyder 2010: *Bloodlands*, 195.
- ⁵³ Himka, John-Paul 2011: *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd*, *Canadian Slavonic Papers* 3, No-s. 2–3–4 (2011. június, szeptember, december), 243.
- ⁵⁴ Az egyik lengyel szemtanú arról számolt be, hogy a néhány jelen lévő német csendőr egyáltalán nem segítette a pogrom „lovagjait”, s mi több, három zsidó nőt megvédték a tömeg haragjától. Lásd: Gross, Jan T. 2001: *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton, Princeton University Press, 80.
- ⁵⁵ Snyder 2010: *Bloodlands*, 397.
- ⁵⁶ Gross 2001: *Neighbors*, 98–99.
- ⁵⁷ Slepyan 2006: *Stalin's Guerrillas*, 154.
- ⁵⁸ Snyder 2010: *Bloodlands*, 111–112.
- ⁵⁹ Dorothy Thompson újságíró alapot hozott létre Grynszpan anyagi támogatására, Michael Tippett, zeneszerző oratóriumot komponált a tiszteletére. Az ekkor Mexikóban élő Lev Trockij pedig „erkölcsi szolidaritásáról” biztosította Grynszpant. Lásd: For Grynszpan: *Against Fascist Pogrom Gangs and Stalinist Scoundrels*, *Writings of Leon Trotsky*. Vol. 11, New York, Pathfinder Press, 1974, 191–193.; továbbá lásd: Kirsch, Jonathan 2013: *The Strange, Short Life of Herschel Grynszpan: A Boy Avenger, a Nazi Diplomat, and a Murder in Paris*. New York, Liveright, 14–15.
- ⁶⁰ Michnik, Adam 1998: *Letters from Freedom: Post-Cold War Realities and Perspectives*, Berkeley, University of California Press, 308.
- ⁶¹ Lendvai, Paul 2012: *Hungary: Between Democracy and Authoritarianism*. London, C. Hurst & Co., 54., 63.
- ⁶² Az Euromajdan kérdésében Michnik követi a hagyományos neokonzervatív álláspontot: „Putyin fel akarja számolni az ukrán demokráciát és az ukrán államot [...], hogy uralhassa Ukrajnát mint a volt posztszovjet birodalom részét.” Irak kapcsán azt mondta, Szaddam Husszein megérdemelte, hogy elkergették a hatalomból, mert valószínűleg köze volt a szeptember 11-i eseményekhez, noha erre nincsenek bizonyítékok: „Még ha nem is ismerjük pontosan a kapcsolatokat, Irak egyike volt azoknak az országoknak, amelyek nem gyászolták 2001. szeptember 11-e áldozatait. Vannak olyanok, akik azt hiszik, ezt a háborút demokratikus és békés

eszközökkel el lehetett volna kerülni. De úgy vélem, Szaddam Husszeinnel nem lett volna értelme tárgyalni, ahogyan nézetem szerint a Hitlerrel folytatott tárgyalásoknak sem volt semmi értelme.” Lásd: Michnik, Adam 2014: While We Praise Ukrainian Restraint, Putin Builds his Neo-Soviet Empire. *The New Republic* (2014. április 21.), illetve Cushman, Thomas 2004: Anti-Totalitarianism as a Vocation: An Interview with Adam Michnik, *Dissent* (2004. tavasz), 28. A kapitalizmussal, az egyházi reakcióval és az antiszemitizmussal kapcsolatos álláspontjáról lásd: Michnik, Adam 1998: *Letters from Freedom*, 4–7., 308.

⁶³ A zsidók, ukránok és más kisebbségek Észtországban és Lettországban további 6–13%-kal csökkentik „a névleges nemzetiiségi hovatartozás” számait. Lásd: Budryte, Dovile 2005: *Taming Nationalism? Political Community Building in the Post-Soviet Baltic States*. Aldershot, UK, Ashgate, 5.

⁶⁴ Onken, Eva-Clarita 2009: Commemorating 9 May, in: Ehin, Piret – Berg, Eiki (eds.) 2009: *Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration*. Farnham, UK, Ashgate, 48.

⁶⁵ Bumiller, Elisabeth 2004: Bush Tells Putin Not to Interfere With Democracy in Former Soviet Republics, *The New York Times* (2004. május 8.)

⁶⁶ Arad, Yitzhak: The Holocaust in Lithuania, and Its Obfuscation in Lithuanian Sources (2012. december 1.), elérhető: <http://defendinghistory.com/yitzhak-arad-on-the-holocaust-in-lithuania-and-its-obfuscation-in-lithuanian-sources/46252#rewritingofhistory>

⁶⁷ Bartasevičius, Valdas 2012: Egidijus Aleksandravicius: By reburying Brazaitis, we wanted to show that the Lithuanian drama hasn't ended yet, *Lietuvos rytas* (2012. május 21.), elérhető: <http://defendinghistory.com/wp-content/uploads/2012/05/English-translation-of-21-May-2012-interview-with-Prof-Egidijus-Aleksandravicius-of-VMU.pdf>

⁶⁸ Ha Hitler előrelátóbb és „mérsékeltőbb” lett volna, akkor Sztálin helyett valószínűleg Roosevelttel köt megneemtámadási egyezményt, rábízva magát az amerikai elnökre, hogy aztán tárgyaljon Nagy-Britanniával, Franciaországgal és Lengyelországgal, illetve szabad kezet kapjon keleten. De a szent Franklin D. Roosevelt, ugye, soha nem követett volna el ilyen aljas dolgot? Az USA–fasiszta kapcsolatokról lásd: Schmitz, David F. 1999: *Thank God They're on Our Side: The United States and Right-Wing Dictatorships, 1921–1965*. Chapel Hill, USA, University of North Carolina Press, 90., 92., 101.

⁶⁹ Judt 2005: *Postwar*, 272.

⁷⁰ Nelson, Lars-Erik 1985–86: Dateline Washington; Anti-Semitism and the Airwaves. *Foreign Policy* 61 (1985–1986. tél), 188.

⁷¹ Higgins, Andrew – Kramer, Andrew E. 2014: Converts Join With Militants in Kiev Clash. *The New York Times* (2014. február 20.)

⁷² Kramer, Andrew E. 2014: Front and Center in Ukraine Race, a Leader of the Far Right, *The New York Times* (2014. március 11.)

⁷³ MacFarquhar, Neil 2014: Russia Revisits Its History to Nail Down Its Future. *The New York Times* (2014. május 11.); Polyakova, Alina 2014: Russia Can't Decide if Ukrainian Jews Are Victims or Villains. *The New Republic* (2014. április 28.)

⁷⁴ Snyder, Timothy 2014d: Beneath the Hypocrisy, Putin Is Vulnerable. *The New Republic* (2014. március 1.); Snyder 2014e: Ukraine: The Haze of Propaganda, *NYRblog* (2014. március 1.); Snyder 2014f: If Russia swallows Ukraine, the Eu-

- ropean system is finished, *CNN.com* (2014. március 5.); Snyder 2014g: Russia's propaganda war is a danger for Ukraine's Jews. *The Guardian* (2014. április 27.); Snyder 2014h: Ukraine: The Edge of Democracy. *NYRblog* (2014. május 22.); Rapp, Tobias – Spörl, Gerhard 2014: Europe's New Status Quo: Ukraine Is Fighting Our Battle. *Spiegel Online International* (2014. május 23.)
- ⁷⁵ Laughland, John 2004: The Chechens' American friends. *The Guardian* (2004. szeptember 8.); Champion, Marc – Solomon, Jay – Jacoby, Mary 2008: U.S. Ally Proves Volatile Amid Dispute With Russia. *The Wall Street Journal* (2008. augusztus 30.); Kashin, Vasily 2014: Saakashvili's policy priorities. *Moscow Defense Brief* 2, No. 40, Centre for Analysis of Strategies and Technologies, elérhető: <http://mdb.cast.ru/mdb/3-2008/item2/article1/>; King, Charles 2008: The Five-Day War: Managing Russia After the Georgia Crisis. *Foreign Affairs* 87, No. 6 (2008. november–december)
- ⁷⁶ Parry, Robert 2014: Neocons and the Ukraine Coup. *Consortiumnews.com* (2014. február 23.); Gates, Robert M. 2014: *Duty: Memoirs of a Secretary at War*. New York, First Vintage Books, 97.
- ⁷⁷ Brzezinski, Zbigniew 1997: *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. New York, Basic Books, 202–203.
- ⁷⁸ Mindhárman aláírói annak a 2008-as „Nyilatkozat az európai lelkiismeret és kommunizmus ügyében” című prágai kiáltványnak, amely felszólít arra, hogy a „kommunizmus nevében elkövetett bűntetteket” „az emberiség ellen elkövetett bűntetteknek” tekintsük, ahhoz hasonlóan, „ahogyan a nürnbergi bíróság a náci rémtetteket elítélte.”
- ⁷⁹ A legfontosabb kivételt a *London Review of Books* jelenti, amely 2010 novemberében tanulmányt közölt Richard J. Evans tollából. Evans maró gúnnyal leplezte a szerzőt: „[...] Snydert semmi sem érdekli komolyan. Valójában azoknak az embereknek a szenvedéseiről akar beszélni, akik az általa legjobban ismert régióban éltek. Viszont azt gondolja, hogy mi semmit sem tudunk erről; rémtettekkel és tömeggyilkosságokkal kapcsolatos tényekkel és adatokkal bombáz bennünket mindaddig, hogy már szédülünk tőle. Előadásmódja cseppet sem segít: a rövid mondatok végeláthatatlan sorban követik egymást, és mind úgy sújt le ránk, mint egy husáng, míg aztán beáll az agyhalál. Újra meg újra ismétlődnek ugyanazok a kifejezések és fordulatok valamiféle ráolvasásra hasonlító stílusban, mintha Snyder nem akarná, hogy kritikusan elgondolkodjunk arról, amit mond, csak a fájdalmat érezzük, amelyet leír.” De a *London Review of Books* is furcsa hallgatásba burkolózott, és nem reagált arra, hogy Snyder befeketíti a varsói gettófelkelést, támadja a szovjet partizánokat, vagy hogy épp' AK-t ünnepli az, pedig a jelen politikai kontextusban valójában ezek a kérdések teszik oly' fontosá a *Véres övezet*-et. Míg az értelmiségi sajtó sokkal kritikusabb volt, a szakma csendben maradt.

(Fordította: Baráth Katalin)

Eredeti megjelenés : *Jacobin Magazine*, 2014. szeptember.
<https://www.jacobinmag.com/2014/09/timothy-snyders-lies/>

Csernobil a propagandaháborúban

„Már fájdalmas, amennyire bonyolulttá váltak a munkakörülmények az irányítási rendszer tökéletlensége, a kicsinyes szabályozás és a túlzásba vitt papírosgyártás miatt. [...] Az irányítás egyes láncszemei gáttá váltak, fékezni kezdték a haladást. Radikálisan csökkenteni kell az utasítások, rendeletek, módszertani útmutatók számát, amelyek olykor a párt és a kormány határozatait önkényesen értelmezve, megbénítják a vállalatok önállóságát” – jelentette ki Mihail Gorbacsov, a *Szovjetunió Kommunista Pártjának* (SZKP) utolsó főtítkára¹ 1985. április 23-án, a szervezet központi bizottságának ülésén, amelyen a XXVII. kongresszus összehívásáról döntöttek.²

Az SZKP kongresszusa – amit már csak a XXVIII. követett 1990 júliusában, amelyen a kommunista párt hivatalosan lemondott állampárti szerepéről – 1986. február 25. és március 6. között tanácskozott. A Moszkvába összehívott fórumon csaknem ötezer küldött 18 millió 350 ezer párttagot képviselt. A megelőző időszakot a stagnálás éveinek minősítették. Oroszország leendő első elnöke, Borisz Jelcin, aki abban az időben a moszkvai városi pártbizottság első titkára volt, itt hívta fel magára a szélesebb közvélemény figyelmét. Felvetette a magas rangú vezetők felelősségének és elszámoltathatóságának kérdését. Óvatosan megpendítette a nómenklatúra kiváltságainak ügyét, a szociális igazságtalanságok problémáját. A jelenlévők közül egyedül gyakorolt önkritikát, amikor beismerte: „neki sem volt elég bátorsága és politikai tapasztalata” ahhoz, hogy mindezt a megelőző kongresszuson felvesse. A leglényegesebb azonban az volt, hogy fellépett a pártszerveknek a gazdasági ügyekbe való beavatkozása ellen. Mint mondta: „A pártszervek már annyira mélyen behatoltak a gazdasági ügyekbe, hogy idővel kezdték elveszíteni politikai irányítási szerepüket. Nem véletlen, hogy a Központi Bizottság részlegeinek felépítése fokozatosan a minisztériumokét kezdte leképezni. A pártközpont osztályain sokan egyszerűen elfelejtették, mi az igazi pártmunka. Az egyszerű kérdésekben is évekig tartó egyeztetési eljárásokkal valósággal megfojtjuk önmagunkat.”³

A pártkongresszuson elhangzott bírálat nem változtathatta meg a több mint félévszázados politikai-társadalmi beidegződéseket, s az ezekhez alkalmazkodó egyéni magatartásmintákat a nukleáris iparban sem. Ezért okkal állítható, hogy a XXVII. kongresszus után bő másfél hónappal, 1986. április 26-án, a csernobili atomerőműben bekövetkezett katasztrófa azokra a technikai-technológiai és emberi tényezőkkel való kölcsönhatásban lévő mechanizmusokra volt visszavezethető, amelyek a Szovjetunióban a gazdaság centralizált pártirányításának körülményei között alakultak ki.

Mielőtt azonban oly sok elemzőhöz hasonlóan egyoldalúak lennénk, meg kell jegyezni: a tőkés társadalmak, úgymond, szabadpiaci viszonyokra, önállóbb vállalati döntésekre épülő rendszerei sem jelentenek garanciát a hasonló katasztrófák elkerülésére. A profitot mindenek elé helyező mentalitás, az emberi tényezőknek a pártállamitól eltérő motiválási rendszere, vagy annak hiányosságai, adott esetben ugyanoda vezethetnek.

Napjainkban, az *Európai Unió*ban a teljes villamos-energiatermelésből 25 százaléknyi a nukleáris energia részaránya. Az *OECD Nemzetközi Energia Ügynökség* adatai szerint, a globális áramfogyasztás 11–12 százalékát hosszabb távon is a csaknem 450 atomerőmű biztosítja.⁴ Ezekben mostanáig 160–170 komoly atombaleset volt. Az összes rendkívüli esemény több mint 60 százalékára az USA-ban került sor.⁵ Közülük a legveszélyesebb az 1979-es *Three Mile-szigeti* atomkatasztrófa⁶ és az 1961-ben, *Idaho Falls*ban, az SL-1 kísérleti reaktorban bekövetkezett baleset volt. A szovjet-ukrajnai csernobili katasztrófa után, 2011-ben, a Japánban lévő *fukusimai Daiicsi* atomerőműben⁷ földrengés és a nyomában fellépő szökőár indított el súlyos, az egész világra kiható, nukleáris üzemzavarok és balesetek sorozatát.

A nukleáris balesetek szinte mindegyikének közvetlen kiváltó oka – a japán kormány számára készült független parlamenti bizottsági jelentés szerint a fukusimainak is – emberi mulasztás. Ám a hatóságok és a kormányok, a társadalmi-gazdasági és politikai viszonyoktól függetlenül, egyöntetűen igyekeznek szőnyeg alá söpörni a katasztrófák általánosabb okait, kisebbiteni jelentőségüket.⁸ Ha ugyanis nem ezt tennék, a társadalmi-gazdasági rendszer egészét érintő ellentmondásokra derülhetne fény. Egyértelművé válna, hogy a kapitalista társadalmak érdekeltségi viszonyai ugyanúgy súlyos veszélyforrást rejtenek, mint korábban a Szovjetunióban. A különbség, hogy amíg

a szovjetrendszerben a felturbózott eredményeket a lakosság lelkesítésére használta a propagandagépezet, a nyugati tőkés viszonyok között a profitmaximalizálási törekvések vezettek, vezethetnek anomáliákhoz, vagy akár tragédiákhoz.

A katasztrófa a magyar médiában

A magáról a szovjet állam alapítójáról, Leninről elnevezett, fogyatékságaival együtt is a csúcstechnológiát megtestesítő csernobili atomerőműnek gazdasági, illetve – az atombombához, az űrhajózáshoz használt plutónium miatt – katonai jelentősége egyaránt volt. Akárcsak a világon másutt lévő, hasonló létesítményeknek. Ugyanakkor építése, avatása, működtetése a Szovjetunióban a rendszer melletti propagandát ezekkel egyenértékű módon szolgálta. A jelentős beruházások sorában többek között arra volt hivatott, hogy igazolja: a kommunista párt vezetőivel az élen az ország újabb és újabb sikereket ér el. Átala is azt lehetett sugallni, hogy a túlburjánzó bürokrácia ellenére nagy eredmények szülehetnek, és az egyénnek érdemes feláldoznia személyi szabadsága egy részét a közösség egészét megtestesítő állami érdekek oltárán.

Csernobilban, 1986. április 25-ről 26-ára virradóra úgy döntöttek az erőmű irányítói, hogy a 4-es blokkban végrehajtanak egy korábban elhalasztott kísérletet. Ennek során 1 óra 23 perc 45 másodperckor robbanás következett be, amiről Magyarországon először április 28-án, tehát csaknem két nap elteltével hangzott el híradás. Bedő Iván, a *Magyar Rádió* turnusvezetője engedélyezte a történetek közlését a 21 órai hírblokkban. Előzetesen több forrásból ellenőrizte az információt, aminek további közzétételét másnap hajnalban letiltották. Bedő fegyelmet kapott, mert az íratlan szabály szerint baráti államról csak akkor lehetett közölni bármit, ha azt már maga az érintett ország is nyilvánosságra hozta.

Ugyan 21 és 22 óra között részletesebb MTI-tudósítás is érkezett a rádióhoz – vélhetőn a TASZSZ, a szovjet hírügynökség bizalmas tájékoztatása alapján, ennek fejlécén azonban az állt, hogy „Szigorúan a szerkesztőségek tájékoztatására!” Vagyis éppen az volt a célja, hogy megakadályozza a közlés megismétlését. Ezt követően további egy nap múlva (vagyis a *Pravdában* április 28-án megjelent első beszámolót követően), április 29-én, a *Népszabadság* közölt rövid hírt a „csernobili szerencsétlenségről” – olvasható Germuska Pál tanulmányában.⁹

Bár a magyarországi párt- és állami vezetésnek hivatalos és félhivatalos forrásból egyre több információ állt rendelkezésére, s ennek alapján gyógyszeripari, élelmiszeripari és más intézkedéseket is hoztak – legeltetési tilalom, a Szovjetunióból érkező vasúti szerelvények sugárázsmérése, jódtabletták kiosztása stb. –, a lakosságot érdemben nem tájékoztatták. Sulyok Katalin, a *Nők Lapja* neves újságírója, aki úgy vélte: halálos rákos megbetegedését az okozta, hogy sokat fogyasztott azokban a napokban a kertjükben megtermelt friss zöldségfélékből, „Elsüllyedt birodalom” című, férjével, Siklós Lászlóval közösen jegyzett önéletrajzi regényükben azt írták: a magyar lapok először május hetedikén írtak részletesen a történetekről.¹⁰

Germuska Pál mindezt így összegezte: „A lakosság súlyos információhiányban szenvedett, félinformációk és rémhírek terjedtek. Nem véletlen, hogy a baleset 20. évfordulójára időzített cikkek egyike is »Csernobil, a kádári tájékoztatáspolitiká csődje« címmel jelent meg. Szerzője (Balázs Bálint, 2006. április 26., www.mult-kor.hu – KDL) szerint, a hazai tájékoztatást »tétovázás, alakoskodás, összevisszaság jellemezte«, a magyar párt- és állami vezetés még az akkor hatályos sajtótörvényben előírt kötelezettségeit sem teljesítette.”¹¹

Az ezáltal is formált közhangulatnak része volt abban, hogy a rendszerbe vetett bizalom tovább erodálódott. A Szovjetunióban talán még inkább, mint idehaza. Mihail Gorbacsov erről 2006 áprilisában a *Le Figaro* című francia napilapban azt fejtegette, hogy a csernobili katasztrófa valószínűleg inkább volt a Szovjetunió öt évvel későbbi összeomlásának valódi oka, mint az általa kezdeményezett peresztrojkanak, azaz a gyökeres átalakításnak.¹²

Ismétlődnek a fellazítási törekvések

A politika szereplői jórészt a ma eufemisztikusan *public relations*-nak (pr) nevezett propagandatevékenységen keresztül igyekeznek hatni a tömegekre. E tekintetben a legnagyobb horderejű ügyekben a nemzetközi közvélemény és a hazai választók számára kreált üzenetek igen gyakran összekapcsolódnak. A saját viszonyok előnyös, sőt megszépítő megjelenítése párosul a külső ellenfél állapotának leicsinylésével, fogyatékoságainak eltúlzásával. Korábban az Amerikai Egyesült Államok, illetve a Szovjetunió által megtestesített, egymással ideológiai alapon is szemben álló felfogás és társadalmi-gazdasági gyakorlat talaján kialakult hidegháború keretében értelmezték az

effajta kommunikációt. 2020-ban azt halljuk, hogy a nyugati fellazítás 1991-gyel győzedelmes politikája információs háborúvá alakult át.

A konfrontatív felállásban a Szovjetunió helyét sok tekintetben átvette Kína, ám a közte és az USA közötti szembenállás (egyelőre) nem elsősorban ideológiai, hanem gazdasági téren éleződött ki. A Boris Jelcin elnököt 1999. december 31-én váltó, Oroszország élére került Vlagyimir Putyin, aki sok tekintetben a kapitalizmus körülményei között is felvállalja a Szovjetunió örökségét, a kezdeti reménykedés, sőt, partnerségi kezdeményezések után, úgy ítélte meg: Washington egyoldalú térnyerésre törekszik. 2007 februárjában, a müncheni biztonsági fórumon azzal vádolta meg az USA által vezetett NATO-t, hogy a volt Szovjetunió területére terjeszkedve, egyedüli hatalmi erőközpontot kíván létrehozni a világban. Kimondva, kimondatlanul azt sejtetik, néha ki is mondják a Kreml holdudvarában: a Nyugat vissza akarja szerezni az Oroszországban a jecini időben kiépített gazdasági, sőt, az orosz állam irányításában megszerzett befolyását, s ennek érdekében folytatódik a minden eddiginél gátlástalanabb, a globalitás miatt is totális médiaháború keretében érvényesülő fellazítás amerikai politikája.

Az emberek érzelemlvága ellen viselt propagandaháború lehetséges céljait először 1947-ben „A szovjet magatartás eredete” című munkájában¹³ vetette fel Georges F. Kennan, aki többek között az USA moszkvai nagykövete is volt. Konceptióját 1965-ben a *kor viszonyaihoz* igazította a lengyel–amerikai Zbigniew Kazimierz Brzezinski, Jimmy Carter amerikai elnök későbbi, 1977–1981 közötti *nemzetbiztonsági tanácsadója*. „A megosztottság alternatívája – Amerika európai szerepének szélesebb koncepciójáért” című tanulmányában, természetellenesnek tekintve a kontinens megosztottságát, az Amerikai Egyesült Államok itteni érdekeinek érvényesítése érdekében még visszafogottan szállt síkra.¹⁴ A Nyugat kelet-európai térnyerését követő új helyzetben azonban már agresszív hangot ütött meg.

Az 1997-ben megjelent „A nagy sakktabla – Amerika világhéghatalma és geopolitikai feladatai” című könyvében kifejtette: Washington XXI. századi, legfőbb feladata, hogy az eurázsiai kontinens politikai döntőbírájává váljék és megelőzze az anyagi vagy diplomáciai érdekeit fenyegetni képes rivális hatalmak felemelkedését. Az amerikai globális hegemonia kulcsa az orosz birodalom legszélesebb értelemben vett területének birtoklása. Ennek érdekében Oroszországot három különálló államra kell osztani, szentpétervári, moszkvai és valamely szi-bériai központtal. Elméletének kidolgozásához 1904-ig nyúlt vissza.

Az általa tanulmányozott Halford John Mackinder brit földrajztudós és politikus szerinti *Heartland* (háterszág, szívföld, magföld), a Volga-vidéktől a Jangcéig, illetve a Himalájától az Északi-sarkig húzódó népes, természeti kincsekben gazdag területet kell befolyás alá venni.¹⁵ Ennek jelentőségét az adja, amint azt MacKinder 1919-ben összefoglalta, hogy „Aki Kelet-Európát uralja, az irányítja a Magföldet, aki a Magföldnek parancsol, az parancsol a Világszigetnek, vagyis Afro-Euráziának, aki pedig a Világszigetet ellenőrzi, az vezeti a világot.”¹⁶

Ha az Oroszország, Kína és a térség más államai ellen, elsősorban nyugatról indított háborúkat, a függelmi helyzetbe hozó, sőt, leigázási, törekvéseket tekintjük, nyilvánvaló, hogy évszázadokon átnyúló próbálkozások állnak a mai manőverek hátterében, s hogy ezeket alapozza meg a jelenben is az információs háború révén zajló fellazítás. Ennek lényege, hogy a világnak azokon a részein, amelyeket Washington a befolyási övezetéhez sorol, a kiszemelt országok és vezetők iránti pozitív érzelmi megnyilvánulásokat a tudatbefolyásolás eszközeivel visszajukra kell fordítani.

Kettős mérce az információs háborúban

Vannak, persze, ellenállási, sőt ellencsapási kísérletek. De ha csupán a mai oroszországi próbálkozásokat tekintjük, ezek igencsak erőtlenek, még ha Nyugaton démonizálják is őket. Annál sikeresebben működik az amerikai gyökerű propaganda gőzhengere. Többek között történelmietlenül, ám nagy elánnal állítják szembe a mai nyugati társadalmi gyakorlatot és intézményeket mindenekelőtt Oroszország, úgymond, „a nép érdekeit, szabadságjogait, demokráciavágyát semmibe vevő” vezetőinek bírálataival. Az egyébként valóban vonzó demokrácia magasabb rendű értékrendjére, az emberi jogokra hivatkoznak, és a nyugati intézményrendszert kérik számon egyes országokon. Mindezenelőtt a moszkvai vezetésen, míg másutt, például Szaúd-Arábiában, a legbrutálisabb jogsértéseket is elnézik, mert ez egybeesik gazdasági és geopolitikai érdekeikkel.

Ebben az információs háborúban rejtve maradnak az átlagember számára végképp nehezen átlátható történelmi szempontok. Mindezenelőtt az, hogy a nyugat-európai fejlődés középkorig visszanyúló, majd a gyarmatosítás révén kialakult, helyzeti előnyökre építő intézményi viszonyai nem jöhettek létre a keletebbre fekvő orszá-

gokban.¹⁷ Ennek következtében utóbbiakban nem alakul(hat) ki a társadalom folyamatait meghatározó módon befolyásolni képes, jelentős létszámú, vállalkozói vagyonnal rendelkező magántulajdonosi osztály, amely Nyugaton saját érdekei védelmében, több évszázadon át vajúda világra, majd – újabb és újabb autoriter, sőt diktatórikus rendszereken átküzdve magát – védte meg vagy szervezte újra a létezésének biztosítékait jelentő feltételeket.

Egyúttal sok elemző ebből a kontextusból kiragadva bírálja, hogy a putyini politika felvállalja például a sztálini Szovjetunióknak a birodalom központi és perifériális részeit egyaránt eredményesen, bár hatalmas emberi áldozatok árán civilizáló törekvéseit. Azt, hogy a Kreml épít a Nyugaton, de a posztszovjet utódállamokban is szívesen elhallgatott örökségekre, így a *Nagy Honvédő Háborúban* játszott szerepre, továbbá a későbbi, a Hruscsov- és a Brezsnyev-kort az ellentmondásokkal együtt jellemző erőfeszítésekre, amelyek révén konszolidáltabb viszonyok kezdtek létrejönni. Például a „stagnálás évei” ellenére, anyagi és kulturális értelemben is újabb minőségi változások következtek be a tömegek életmódjában. Természetesen, józan fejjel számot vetve a helyzettel, könnyű belátni, hogy erre egy mai felelős orosz politikus az alulról jövő tömegnyomásnak is engedelmessé, részben kényszerűen épít. Hívják őt bárkinek, ha nem így tenne, a társadalom kohéziójának gyöngítését, sőt, az Oroszországot történelme során újból és újból hosszú évekre, évtizedekre véres zavargásokba, gazdasági visszaesésekbe süllyesztő *szmuta* ismételt kirobbanását kockáztatná.

A „Csernobil” propagandisztikus vonatkozásai

Amikor a nyugati propaganda, az ún. Oroszország-szakértők hadát is maga mögött tudva, szőnyeg alá söpri a fentieket, és egyoldalú képet fest a Szovjetunióbeli állapotokról s az ezekkel összemosott mai oroszországi viszonyokról, nem csupán a feszültségkeltésben jár élen, hanem a nyugati tömegek félrevezetésének bűnét is magára veszi. Amikor médiaháborút vív, nem egyszerűen Oroszországot, az oroszországi vezetőket járhatja le, hanem saját polgárait, benne az értelmiség jelentékeny részét is manipulálja. Bár az alkotók tisztességes szándékában nem kételkedem, nem jelent kivételt ez alól a 2019 derekán az HBO amerikai tévécsatornán vetített „Csernobil” című film sem.

Craig Mazin forgatókönyvíró-producer és Johan Renck rendező, olykor több ember cselekedeteit egy figurába gyúrva, egyéni sorsokon keresztül bontja ki azokat az eseményeket, amelyek a katasztrófához kapcsolódtak. Az alkotók – a filmdramaturgia eszközeinek mesteri alkalmazásával – olyannyira felkorbácsolják az érzelmeket, hogy világszerte képesek voltak ráirányítani a figyelmet a harmincnégy évvel ezelőtt történetekre. Ám amiként az annyi hasonló alkotással, sőt az aktuális híreket magyarázókkal történik, ez a mű is egy mai, ideálisnak tekintett állapotból visszanezve értékeli a megelőző kort, nem pedig a maga akkori közegében, sőt, a régebbi múlt összefüggéseinek kontextusában. Ez az egyik magyarázata annak, hogy még az aránylag kis létszámú, oroszországi liberális közönség tagjai közül is többen észrevételezték: a sorozat szerkezete túlságosan nyugatias és nyugati narratívát érvényesít.

A Moszkvában működő, amerikai alapítású *Carnegie Intézet* elemzője, Georgij Birger 2019. június 11-ei cikkében említette meg, hogy miközben a nézők egy része a közösségi oldalakon és más módon is kifejezte azt az érzését, hogy az amerikaiak jobban dolgozták fel a szovjet történelem e mozzanatát, mint ezt orosz alkotók tették volna, mások ugyanettől szinte sértve érezték magukat, s keresni kezdték a film apró pontatlanságait.¹⁸ Sokakban, épp a film hatására, felhorgadt a hidegháború időszakában, majd a rettenetes kilencvenes években, az ország orosz–amerikai oligarchák általi kirablásának idején kialakult gyanakvás érzése: ultimátumot adnak neki. Azt akarják, hogy válasszon, vagy szembeszáll a jelenlegi oroszországi hatalommal, vagy annak támogatójaként tekintenek rá.

Az alkotók leegyszerűsítésekkel jelenítik meg az akkori szovjet viszonyokat és a történetet. Megengedem, nem azért, hogy a propagandát szolgálják, hanem a filmi ábrázolás, a közönség hatás, a nézettség, vagyis a bevétel növelése érdekében. Az amerikai film sémáit követve, középpontba állítják a mindenható KGB fenyegetésének kitett, a jó ügyért küzdő egyént, illetve a lélektelen, sőt, gonosz pártbürokraták összeütközését. A jó és a rossz összecsapásának szokásos narratívájában értelmezik a történeteket, holott, amint azt Adam Higginbotham, a „Midnight in Chernobyl” („Éjfél Csernobilban”, 2019) című könyv szerzője is írja: a valóság sokkal összetettebb volt a filmben ábrázoltnál, amelyben sok a fikciós elem.

A filmbeli főhősök, a tudós Valerij Legaszov és a politikus Borisz Scserbina személyes szerepe a valóságban sokkal kisebb volt. A tényleges döntéseket népes párt- és kormánybizottságok, illetve tudomá-

nyos kollektívák hozták. A Legaszovot segítő tudósok tábora annyira sok főt számlált, hogy dramaturgiaiilag szükségessé vált egy kitalált alak, a fehérorosz Uljana Homjuk megformálása, aki egyszemélyben egyesíti a közreműködő tudósokat. Amikor az alkotók ezzel a filmbeli hangsúlyeltolással engedményt tettek a nézőnek, magasztosabbá vált a szereplők alakja és jelleme. Könnyebb lett a velük való azonosulás, ám közben távolabb került a valóság. Adam Higginbotham példának hozza fel, hogy a nukleáris szakemberek már jóval a baleset előtt tisztában voltak a grafitmoderátoros RBKM-reaktorok hibáival. A robbanástól számított 36 órán belül két reaktorspecialista a helyszínen volt, s rövid idő alatt megállapították a baleset valószínű okait, így nem volt szükség az eltitkolt tények utáni magánnyomozásra és az eredmények hősies felfedésére.

Szerhij Plohij, ukrán–amerikai történész, a „Chernobyl – The History of a Nuclear Catastrophe” („Csernobil – Egy nukleáris katasztrófa története”, 2018) című könyv szerzője egy független ukrán tv-csatornának adott interjújában a következőképpen nyilatkozott a sorozatról: „Az alkotás minden eddiginél jobban megközelítette Csernobil valóságát, ezért gratulálni szeretnék a minisorozat készítőinek, hogy ilyen kitűnő munkát végeztek. Nagyon jól reprodukálták a lejátszódó nukleáris katasztrófa körülményeinek légkörét [...] A nézőknek szem előtt kell tartaniuk, hogy a Szovjetunió valóban elnyomó volt, amint a sorozat bemutatta, de nem az a fajta elnyomás volt, amelyet ott ábrázoltak – nem voltak minden helyszínen KGB tiszték és letartóztatások, nem kellett fegyverrel fenyegetni valakit, hogy ellenőrizze a sugárzási szintet. Az emberek tették a dolgukat, mert úgy vélték, ez a kötelességük. Ezért nagyon fontos, hogy ne vegyünk mindent szó szerint, ami a filmben látható.”

Mások – amint ezt a magyar nyelvű *Wikipédián* is olvashatja az érdeklődő¹⁹ – egyrészt elismerik, hogy az alkotásban viszonylag korhű módon jelennek meg a ruhák, a tárgyak, másrészt ezekben is jócskán találni kivetni valót. Az épületek, a falusias települések képe szerintem sem mindig felel meg a valóságosnak. Ez feltehetően abból adódott, hogy esetenként baltikumi helyszíneken forgattak. Igor Gramotkin 1988-tól dolgozott a csernobili atomerőműben, s 2005-től 2018-ig vezette az ukrainai katasztrófavédelem hatáskörébe került vállalatot, amelynek keretében az energiatermelést csak 2000-ben állítottak le teljesen. A filmmel összefüggésben többek között azon háborodott fel, hogy a mértéktelen vodkázás, ami a képsorokon megjelenik, egyszerűen elképzelhetetlen volt egy ilyen helyen való munkavégzés

közepette. Még az adott körülmények között is. Kifejezetten méltatlannak találta, hogyan az alagutat fúró bányászokat meztelenül jelenítették meg, merthogy ez egyszerűen nem így történt.²⁰ Erről egyébként korabeli fotók is tanúskodnak.

A film, többek között, érzéketlen a társadalmi-gazdasági (osztály) helyzet ábrázolása iránt. Ebben a műben a pripjatyi tűzoltó nagyjából ugyanolyan lakáskörülmények között él, mint Legaszov, az ország vezető tudósa, ami torzítás. Az pedig már-már karikatúraszerű, hogy a második részben Scserbina főbelövessel fenyegeti Legaszovot, ha nem magyarázza el neki, miként működik egy atomerőmű. Ez a 30-as években talán előfordulhatott volna, de a 80-as években semmi esetre sem – írja az egyik kritikus. Akik látták, illetve az interneten ma is látják – és világszerte sok millióan vannak ilyenek –, bizonyos értelemben dokumentumfilmként tekintenek az alkotásra, és mostantól a többség elsősorban ebből alkot képet az eseményekről, továbbá a korabeli Szovjetunió viszonyairól. És ez itt az igazi gond, még hozzá nem a már nem is létező Szovjetunió gondja, hanem azé, akiben a hamisság rögzül...

Oroszország mint a gonosz régi-új birodalma

Több mint sajnálatos, hogy a „Csernobil” mondanivalója nem lép túl a Ronald Reagan amerikai elnök (1981–1989) felfogásán, aki a Szovjetuniót „a gonosz birodalmának” tartotta. A közönséghatásról sokat tudó, színészből lett politikus jó érzékkel választotta ki propagandaüzenetét, aminek – a valóság tényei mellett – nem kis szerepe volt az akkori torzításokban. Ha innen nézzük az HBO filmsorozatát, ráadásul elhelyezzük az Oroszországot féloldalasan vagy egészen hamisan megjelenítő nyugati tudatipar naponta ezerszám áramló propagandaüzenetei között, már megint ott tartunk, ahol a nyolcvanas évek derekán: a Szovjetunióra áthallásos folytonosság jegyében folytatódik a hamis tudat kialakítása és rögzítése az emberek fejében a mai Oroszország rovására. A „Csernobil” az alkotók szándékától függetlenül vált részévé a mai információs háborúnak.

Ebben a háborúban egyrészt az orosz trollok hadát, sőt magát a hatalmat azzal vádolják, hogy például beavatkoztak az amerikai választásokba, másrészt viszont sok oroszországi néző azt kérdezi: „Egy ilyen film talán nem beavatkozás?” Közben Oroszországban sokan megkongatják a vészharangot: a hidegháborús fellazítás mintájára a

hollywoodi filmek révén fogják aláásni a nyugatiak az értékrendjüket, elvenni tőlük történelmüket, meggyengíteni lelküket, hogy alkalmassá tegyék az országot az akadálytalan agyelszívásra, a nyersanyagok saját érdekükben történő kiaknázására. Ráadásul, szemük előtt lévő példa erre Ukrajna.

A film bemutatóját követően a *Komszomolszkaja Pravda*, a legnépszerűbb orosz újság szerzője annak adott hangot, hogy felmerült a gyanú: a *Roszatom*, az atomerőművek részben külföldi tervezésével és építésével foglalkozó cég versenytársai az orosz nukleáris ipar lejárására használják a sorozatot. Az *Argumenti i Fakti* azt írta, hogy a filmsorozat karikatúra, nem pedig az igazság. A *Rosszija 24*, az ország egyik vezető hírcsatornája így gúnyolódott: „csak a medve és a tangóharmonika hiányzik belőle”. 2019 nyarán a pravoszláv egyház *Cargrad* tévécsatornája és internetes oldala, továbbá mások sok olyan személyt tudatosan a sorozat ellen kezdtek hangolni, akik még csak azt követően nézték meg a filmet.

Az információs háború frontvonalának oroszországi oldalán a *Russia Today* angol nyelvű orosz televíziós csatorna a külföldi közönséget célba véve méltatta az alkotás művészi értékeit, de úgy, hogy – a formai hibákra utalva – megpendítette: minden erőfeszítés ellenére sem sikerült egészen autentikus filmet forgatni. Máskor arra hívták fel a figyelmet, hogy a mai Ukrajnában is működnek ugyanilyen veszélyes atomreaktorok. Ráadásul, nem minden célzatosság nélkül tették hozzá: a helyzet ott meglehetősen zavaros.

Ellencsapásként, a nyugati médiumok tömegében feltűntek azok a feltételezések, amelyek szerint az oroszországi állami televízió a „Csernobil” saját verziójának gondolatával foglalkozik. Ebben, úgymond, arra helyeznék a hangsúlyt, hogy a katasztrófa a CIA szabotázsakciója volt. Valójában 2014-ben dobta be valaki ezt az ötletet, de sem akkor, sem most senki nem vette komolyan, viszont felmelegítése alkalmat adott arra, hogy fokozza a téma iránti érdeklődést, az orosz ügyekkel kapcsolatos bizonytalanságérzet növelését, végső soron a putyini világ hiteltelenítését, amiből a magyar média hivatásos és nem hivatásos részei is oroszlánrészt vállalnak.

A „Csernobil” vetítését követően a magyarországi újságírók és bloggerek többsége, kimondva-kimondatlanul, arra építette a filmsorozattal kapcsolatos véleményét, hogy – figyelmen kívül hagyva a nukleáris erőművekben történt (cikkünk elején említett) balesetek valószínű megoszlását – ez a helyzet csak a Szovjetunióban jöhetett létre. Sokan azt sugallták, hogy ilyen szituációk csupán a világnak

ezen az, úgymond, nem demokratikus részén keletkezettek, és keletkezhetnek, beleértve a jelenlegi putyini Oroszországot is. Például *Bogár Bence*, az HBO filmsorozatával foglalkozva, „A Kritikairoda” c. blogban ezt írta: „Egyszerűen elképesztő azt látni, hogy a sok hazugságot úgy űzték anno a Szovjetunióban, mint mások a sportot”.²¹ A „444.hu”-n az ismert publicista, *Uj Péter* részben szintén „a kommunista rendszer végtelen romlottságára, ostobaságára, kegyetlenségére” hegyezte ki ismertetőjét.²²

Ehhez képest feltűnő, hogy a film alkotói viszonylag kesztyűs kézzel bántak Mihail Gorbacsov pártfőttkárral. Nem marasztalták el direkt módon a szovjet állam utolsó vezetőjét. Mi több, háttérben lévőként ábrázolták, s nem vetették fel személyes felelősségét. És láss csodát! A Nyugaton ünnepelt „Gorbi” eme kegyes kezeléséről kritikaink szemérmesen hallgattak. Persze, ha mélyebbre ásunk, nem is olyan előnyös a filmi kép a pártfőttkárról, hiszen úgy jelenik meg, hogy azt követően sem vette kezébe az események irányítását, amikor már tudnia kellett: emberek millióinak élete és halála a tét. A filmben látottak alapján, döntéseket szinte nem hoz, csupán gesztusokkal jelzi: ráhagyja a cselekvést a javaslattevőkre, anélkül, hogy dokumentálható lenne, mi is az ő tényleges álláspontja. Furcsa módon, ez a kép talán nem is állhatott nagyon messze a valóságtól. Mihail Gorbacsov ugyanis így magyarázkodott 2006-ban, a fentebb hivatkozott *Le Figaroban*:

„A Politikai Bizottságnak nem volt azonnal elegendő információja a robbanás utáni helyzetről. Ám általános konszenzus alakult ki abban, hogy nyilvánosságra hozzuk mindazt, ami tudomásunkra jut. Ez összhangban állt a Szovjetunióban már megkezdett glasznoszttyal. Az a vád hamis, mely szerint a Politikai Bizottság rejtegette az információkat. Úgy vélem, hogy nem volt szándékos információvisszatartás, hiszen a kormánybizottság minden olyan tagja, aki a katasztrófa után a helyszínen járt és ott éjszakázott, az ételt és a vizet különösebb óvintézkedések nélkül fogyasztotta, és ugyanúgy légzőkészülék nélkül közlekedett, mint minden más ott dolgozó ember. Ha a helyi tisztviselők és tudósok tudtak volna a katasztrófa tényleges mértékéről, akkor valószínűleg nem így tettek volna. [...] Amikor a világ svéd forrásokból értesült a történetekről, úgy érezték, hogy titkolózunk. De nem volt mit rejtegetni, mert harminchat órán át nekünk sem voltak információink. [...] Amikor a Pravda április 28-án publikálta az első információkat Csernobilról, a helyzet még mindig nagyon zavaros volt.”

A világ szerencséjére, a helyszínen lévők tették, amit tenniük kellett. A forgatókönyvíró *Craig Mazin* több nyilatkozatában is elmondta: nem képes egészen elfelejteni a „kötelesség” kifejezés orosz értelmezését. De számára is nyilvánvaló volt, hogy a mentésben részt vevőket nem a fizetésekhez mért szerény összegű, utólagos jutalmak, nem a rendszertől való rettegés vette rá az emberfeletti helytállásra. Azokat végképp nem, akik az idő előtti halál tudatával vettek részt benne. Az *HBO* sorozatában a bányászok, az orvosok, az ápolónők, a különféle mentőcsapatok tagjai nem kiszolgáltatott helyzetükből adódóan, nem egyszerűen a parancsoknak vetették alá magukat, hanem lelkiismeretüknek (is) engedelmeskedtek. Amiként ez nagyjából a valóságban is történhetett.

Különös módon, az amerikai alkotók – akár tudatában voltak ennek, akár nem – emléket állítottak a ma már nem létező szovjet embernek, a „*homo soveticus*” ellentmondásos, a Szovjetunióban felmagasztosult, a mai Oroszországban gyakran lesajnált, Nyugaton mindig is értetlenséggel övezett, sőt barbárnak tekintett, jóllehet gyakran brutális kényszerekkel formált, mégis közösségi embertípusnak. Az 1917-ben nyolcvan százalékban még írástudatlan, élete középpontjának a munkát tekintő, Krausz Tamás kifejezésével: „állami alattvaló”-nak, aki azonban „munkájának eredményét, a 30-as években felépített több ezer gyárat, az 50-es években az újjáépítést sajátjának tekintette, akárcsak a háborús győzelmeket”.²³

A „*Csernobil*” forgatókönyvíróját kifejezetten lenyűgözte, ahogyan a már végóráit élő (!) Szovjetunióban nyolcszázezer ember bevonulataival, hihetetlen szervezettséggel evakuálták a sugárzó anyagokkal szennyezett város, Pripjaty lakosságát, mentesítették a szennyeződéstől több száz négyzetkilométernyi területen a szántóföldeket, az erdőket, a kiürített településeket. Mindez a *homo soveticus*nak volt köszönhető – beleértve ebbe nemcsak a névtelenek tömegeit, de a tudósokat, sőt, a nómenklatúra tagjainak sokaságát is, bár a filmben nekik a rossz oldalon állók szerepét osztották. Pedig nyilvánvaló, hogy ebben az utolsó fellángolásban, a Szovjetunió európai részét, de akár a világot is pusztulással fenyegető veszély pillanatában csaknem mindenki kihozta magából a legtöbbet. Amiként emberfeletti teljesítményeket nyújtottak anno a szüleik, a nagyszüleik is, amikor hol a hatalomnak engedelmeskedve, általa kényszerítve, hol öntudatos büszkeségből, megteremtették és a végzetes helyzetekben megvédték a Szovjetuniót a külső ellenséggel szemben.

Mára, a szovjet ember civilizációjából való kiiktatásával – ismét Krausz Tamásra hivatkozva – az egyén szabadságát mindenek fölé helyező, a gazdag népek uralkodó pozícióját még háborúk, népirtások árán is őrző „nyugati ember” győzedelmeskedett, akár német, francia vagy angolszász formájában. Hát, meglátjuk, világunk mire megy a jövőben ezzel az önző, mindent az anyagi érdekeltségen keresztül mérő embertípussal, amikor a klímaváltozás miatt természeti és ipari katasztrófák, népvándorlások, éhezések, járványok elé nézünk! Ugyanis ne feledjük, a hazugság nem csak az egykori szovjet társadalmat szőtte át!

Amikor a filmsorozat első részében az atomfizikus Valerij Legaszov, a mentés szakmai irányításáért felelős tudós felteszi a kérdést, hogy „Milyen árat kell fizetni a hazugságért?”, s ez a probléma mind az öt epizódban előkerül, akkor – minthogy a forgatókönyvírásban semmilyen mozzanat nem véletlen – az alkotóknak az is célja lehetett, hogy az amerikai nézők magukra vonatkoztatva is elgondolkozzanak a felvetésen. Ezt a feltételezést igazolta Stephen King, az egyik legolvasottabb amerikai író, amikor így fogalmazott a Twitteren: „Lehetetlen úgy nézni a »Csernobil«-t, hogy az ember ne Trumpra gondoljon.”

Óvatosan a triumfálással!

Ma ezeknél keményebb szavakkal is illetni kellene a helyzetet! Például felhívni a figyelmet a monoton folyamatok veszélyeire! Az amerikai Gregory Bateson, az etnopszichológia, a kibernetika és az ökológia teoretikusa írja le ezeket a jelenségeket „Mind and Nature” című könyvében.²⁴ Eszerint, a *monoton folyamat* az állandó felhalmozás, haladás, fejlődés, a gazdasági növekedés eszménye, amely csak egy irányban zajlik ciklikus hullámzások és ingadozások nélkül. A matematikában az ilyen függvény örökké növekvő értékeket mutat. Bateson arra a következtetésre jutott, hogy amikor ez a jelenség a természetben megjelenik, kisvártatva elpusztulnak az érintett fajok. A mechanikában a monoton folyamatok problémájának megoldása volt a gőzgép kifejlesztésének legnagyobb kihívása. Amikor a motor eléri működési sebességét, szabályozni kell a tüzelőanyag-bevitelt, máskülönben minden berezonál, a fordulatszám elkezd határtalanul nőni, s emiatt a gép felrobban.

Valami ilyesmi történhetett a csernobili atomerőműben is. És jó ideje ilyesmi munkálhatott már a szovjet társadalomban, amelynek

monoton folyamatai egyre kezelhetetlenebbé váltak. A felszínen úgy tűnhetett, nincs ok nyugtalanságra, hiszen minden rutinszerűen zajlott, de közben a Szovjetunió megállíthatatlanul sodródott a szét hullás felé. Amikor pedig ez bekövetkezett, a nyugati vezetők maguk sem akarták elhinni, mert annyira tartottak a társadalmi robbanástól. Hogy ezt elkerüljék, idősebb George Bush, az USA elnöke sűrű egymás után folytatott tárgyalásokat, telefonbeszélgetéseket a legfontosabb szovjet-orosz, illetve ukrán vezetőkkel. 1991 júliusának végén, Moszkvában többek között arról biztosította Gorbacsovot, hogy kijevi tárgyalásain kifejezetten tartózkodott a szeparatizmus támogatásától.²⁵ A G7 többek között 14 milliárd dollár hitelt is felajánlott, hogy feloldhatóvá váljanak a gazdasági és szociális feszültségek.²⁶ De végül, mire a formaságokat elintézték volna, puccsszerűen megszűnt a Szovjetunió, nem volt hova küldeni a pénzt.

Ám végül minden jó, ha jó a vége! A Moszkvában és a különböző köztársaságokban legfeljebb néhány száz halottja lett az átalakulásnak. Már ha a kaukázusi háborúkat nem számítjuk. A „demokratikus” átalakulásban csupán az oroszországi parlament épületét rongálták meg lövedékek, a más városokban okozott károk, a nyilván ezekre tehető sebesültek azonban nem érték el a nyugati ingerküszöböt. A gazdaság teljesítményének csökkenése felért egy háborús pusztítással, ám ez ekkor még előttük állt. Csakúgy, mint az ebben a helyzetben, a következő egy évtizeden át éhen haltak, egészségügyi ellátás nélkül maradtak, a garázda bandák áldozatainak szenvedései. A világ számára az volt a lényeg, hogy az atomarzenált biztonságba helyezték, s lehetett triumfálni. Bush a Szovjetunió feletti belső ellenzék általi hatalmas győzelemről beszélt.²⁷

Ám sokan mondják: egy politikus akkor kezd bajba kerülni, amikor kezdi elhinni a másoknak szánt propagandát. Csak nehogy azt kelljen mondani néhány évtized múltán – már ha lesz még, aki ezt elmondja, s lesz olyan, aki meghallja –, hogy a Szovjetunió széthullása csupán előszele volt azoknak a globális, monoton folyamatoknak, amelyekben a haladást a GDP szüntelen növekedésével mérték, s amelyek részeként oly mértékben megnőtt a pazarló fogyasztás, hogy összeomlott az addig sérthetetlennek tekintett civilizáció, a természeti környezettel egyetemben! Úgy, ahogyan ez a Szovjetunióval, s annak egyik büszkeségével, a Csernobili atomerőmű 4-es blokkjával is megtörtént...

- ¹ Mihail Gorbacsov – a kommunista pártot és az országot tizennyolc éven át vezető Leonid Brezsnyev 1982-es halálát követően gyors egymás után elhunyt Jurij Andropov (1984), Konsztantyin Csernyenko (1985) után – 1985–1991 között töltötte be az SZKP főtitkári tisztségét. Együttal 1988–1989 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa (egyfajta országgyűlés) Elnökségének utolsó, 1989–1990 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának első elnöke volt. 1990–1991 között a Szovjetunió első és egyetlen államelnöke.
- ² Beszéd az SZKP Központi Bizottságának ülésén az SZKP XXVII. kongresszusának összehívásáról és az előkészítésével összefüggő feladatokról. Magyarul: Mihail Gorbacsov: *A szocialista építés során lévő feladatai*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985, 26., 28.
- ³ XXVII съезд КПСС, Интересные факты, https://ru.wikipedia.org/wiki/XXVII_II_%D1%81%D1%8A%D0%B5%D0%B7%D0%B4_%D0%9A%D0%9F%D0%A1%D0%A1 – Letöltve: 2020. 03. 09.
- ⁴ Forrás: Prof. Dr. Aszódi Attila *Láncreakció* c. információs blogja – Letöltve: 2020. 03.14. https://aszodiattila.blog.hu/2015/11/14/oecd_ia_atomenergia_es_megujulok_egyutt_a_klimavedelemert
- ⁵ Benjamin K. Sovacool. A Critical Evaluation of Nuclear Power and Renewable Electricity in Asia. *Journal of Contemporary Asia*, Vol. 40, No. 3, August 2010, 393–400.
- ⁶ TIME – The Worst Nuclear Disasters, http://content.time.com/time/photogallery/0,29307,1887705_1862259,00.html – Letöltve: 2020. 03. 09.
- ⁷ TIME – The Worst Nuclear Disasters, http://content.time.com/time/photogallery/0,29307,1887705_2255451,00.html – Letöltve: 2020. 03. 09.
- ⁸ Forrás: <https://www.portfolio.hu/uzlet/20170513/ez-volt-a-vilag-10-legsulyosabb-nuklearis-katasztrofaja-250417>. Letöltve: 2020. 03. 09.
- ⁹ Germuska Pál: „Záport, zivatar, jégeső”, Adalékok a csernobili katasztrófa magyarországi kezelésének történetéhez. *Kádárizmus, átereszek*. Évkönyv, XVII., Budapest, 1956-os Intézet, 2010, 185.
- ¹⁰ Sulyok Katalin–Siklós László: *Elsüllyedt birodalom*. Budapest, Kráter Műhely Egyesület, 2008, 396.
- ¹¹ Germuska Pál: i. m., 213.
- ¹² Tchernobyl, le début de la fin de l’Union soviétique, *Le Figaro*, 2006. április 26. https://www.lefigaro.fr/debats/2006/04/26/01005-20060426ARTFIG90161-tchernobyl_le_debut_de_la_fin_de_l_union_sovietique.php – Letöltve: 2020. 03. 09.
- ¹³ George F. Kennan: The Sources of Soviet Conduct, https://en.wikisource.org/wiki/The_Sources_of_Soviet_Conduct – Letöltve: 2020. 03. 14,
- ¹⁴ Vö.: Békés Rezső: *Kissinger és Brzezinski*. Budapest, Zrínyi Könyvkiadó, 1980., 239–242.
- ¹⁵ Halford John Mackinder: *The Geographical Pivot of History* (1904).
- ¹⁶ „Who rules East Europe commands the Heartland; who rules the Heartland commands the World-Island; who rules the World-Island commands the world. Halford John Mackinder: *Democratic Ideals and Reality*. NDU Press Defense Classic Edition, Washington DC, National Defense University Press, 1919, 150.

https://en.wikisource.org/wiki/Democratic_Ideals_and_Reality:_A_Study_in_the_Politics_of_Reconstruction

¹⁷ Vö.: Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1983.

¹⁸ Georgij Birger: A narratívák háborúja. Miért rémült meg az oroszországi propaganda a Csernobil-sorozatától? Letöltés: 2020. 03. 09. https://carnegie.ru/commentary/79281?utm_source=rssemail&utm_medium=email&mkt_tok=eyJpIjoiT1dZNVpqUXlaVEJoTm1KayIsInQiOiIrKzJjV1doUFoyeEFzcnBldU1tNHZTK0RmbGhKeHNwcVB0aUZDbjlyTGc2REFJM2pab0ROWkxidEFNdWtyczdFelc5ZVMzYWkyVHR1MmVebG5JR3hCM3Q0cXNZbkIjDRXpEU

¹⁹ Wikipedia, [https://hu.wikipedia.org/wiki/Csernobil_\(minisorozat\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Csernobil_(minisorozat)) Letöltés: 2020. 03. 09.

²⁰ Igor Gramotkin nyilatkozata a Vesztyi.ru-nak 2019. 06. 15-én. Letöltés: 2020. 03. 09.

²¹ Bogár Bence írása, letöltve 2020.03.09.

https://kritikairoda.blog.hu/2019/06/07/csernobil_sorozatkritika.

²² Uj Péter írása, letöltve: 2020. 03. 09.

https://kepek.444.hu/2019/06/05/csernobil-a-szovjetunio-hosei?_ga=2.180117676.960953839.1560354636-1165657274.1381410617

²³ Krausz Tamás: Gondolatok a szovjet emberről, *Eszmélet*, 123. sz. (2019. ősz), 110.

²⁴ Gregory Bateson: *Mind and Nature? A necessary Unity*. New York, 1979; Dutton, amelynek magyar összefoglalója Alexandr Dugin: *A negyedik politikai eszme* című kötetében olvasható: *Kvintesszencia*, 2017, 61.

²⁵ Kemény László: A Szovjetunióból a 21. század Oroszországaig. *Ruszisztikai Könyvek*, XLIII., 2017, 149.

²⁶ Kemény László: i. m., 144.

²⁷ Kemény László: i. m., 145.

Attila Antal: The class politics of the Orbán regime and the Coronavirus

The danger of rising Fascism was not brought by the coronavirus in Hungary, as these processes had already started earlier. However, the health crisis and the economic crisis caused by the virus, the social catastrophe associated with the impossibility of masses of working-class, and the neoliberal measures protecting the capital interest are more conducive to class policy behind an authoritarian system than ever before..... 7

Socialism**Göran Therborn: Challenges for the Left – a door of opportunity**

The paper proposes the development of an adequate, transformative policy for the Left, pointing out that dissatisfaction in the world has opened a new door, at least to some extent. On the one hand, the most important social movements are organized around social inequalities, on the other hand, around the climate problem which has become a defining experience in the global North. The author characterizes these, and he thinks this is what we need to listen to. The chances of politics through the established channels of democracy are diminishing. Instead, transformative politicking should rely more on (episodically) emerging movements of popular protests, opening up the clogged channels of social change..... 18

László Tütő: The greatest movement of mankind

The need to develop and protect the uniqueness of the personality is such a cross-social practice and spiritual trend that can also be considered a spontaneous movement. Working with others, the community self-defence is a more comprehensive and therefore more effective form compared to individual isolation. The hypothesis of self-governing society (Communism) carries out the interest of individuals striving for personal autonomy most consistently 24

Stefan Meretz: The structural communality of the Commons

The author discusses the characteristics of community and market management in parallel. The starting point of the former is the specific uniqueness of individuals, and it is based on the cooperation and agreements of these various individuals. This results in structural sense the responsibility for the consequences. The market, on the other hand, is insensitive to the specific uniqueness of individuals. Here, our isolation permeates our thinking, emotions, actions. The priority of production has spontaneous consequences. The specificity of market management is structural irresponsibility..... 40

Friederike Habermann: **We are not born as Egoists**

Numerous experiments show that children are initially instinctively helpful, while material reward does not educate them about this. Studies with adults show how their tendency to cooperate is overshadowed by social practice that nurtures self-interest and competition. The author is looking for ways to go beyond the current system..... 49

Around the table

The situation and perspectives of the radical left at home and in the world

Our editorial staff addressed the following call to the representatives, who are critical with the systems of capital, of domestic and international social science: express their opinion on the situation of the Radical Left in Hungary, Europe and the world, the possibilities of its development and the directions and methods of action they consider correct. In this issue, we publish seven of the responses received 54

Endre Barát: *On the perspectives of the Radical left*

Florin Poenaru: *The chances of the global Left*

Annamária Artner: *Opportunities for the development of the Radical Left, perspectives of Socialism today*

Alexandr Buzgalin: *Answer the questions*

Péter Szigeti: .... *when those below no longer want to live the old way and the transnational bourgeoisie ...*

Viktor Kiss: *Left in postmodern capitalism*

Bruno De Conti és Patricia Villen: *Perspectives on the radical left and socialism in Brazil and Latin America*

Associations

Slavoj Žižek: **Coronavirus epidemic and communism**

In his writing, the Slovenian philosopher shows that the coronavirus epidemic could become a deadly blow to the global capitalist system. In addition to critiques of emerging emergencies and the return of capitalist animism, he outlines how a "health war" can force the emergence of a new global organization. Finally, he explains that today's Communists are graduate liberals, just the opposite, as the Hungarian Prime Minister said..... 96

Bookmark

Péter Szigeti: **Did it roll that much?** András Bozóki: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994)*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2019 101

Document

Tamás Krausz: **The big loser of 1998, the Hungarian Socialist Party.** *Magyar Hírlap*, 22 August 1998 133

Interview

The political economy of the struggle for hegemony. The battle of imperialism? Interview with David W. Harvey by Haris Golemis 122

Shaping The Great Transformation: A Conversation with

Kari Polanyi Levitt 140

Arcok

Immanuel Wallerstein: A World-System Perspective on the Social Sciences

This early work of the recently deceased Immanuel Wallerstein is one of the first programming texts of the World Systems Analysis he, and others as well, founded. It describes the difference between the Social Sciences of the nineteenth century and the World System Approach, the basic concepts of the method of analysis he proposes and also briefly points to the main causes of the crisis of the modern world system taking the form of a capitalist world economy. After the hard-to-reach earlier Hungarian edition, we are now publishing a new translation 154

Áron Márk Áron: **Wallerstein must be read!** On the main directions of former African researcher and world systems analyst

The death of Immanuel Wallerstein once again offers an opportunity to review his oeuvre, his diverse work, his intellectual and political position. This account briefly outlines the main directions of the work of a world systems analyst, historian, sociologist, and activist who originally was an African researcher. His writing and detailed bibliography will also help those who are getting to know with Wallerstein and begin reading the recently deceased classic to find their way around this rich oeuvre 168

From fact to fact

Péter Alabán: Social processes in Ózd after the regime change

European examples of international comparison provide a good basis for paralleling the social effects of regime changes in Central and Eastern Europe, pointing to processes such as privatization failures, marginalization, unemployment, isolation, degradation, and economic and social stigmatization. All this also appears in connection with the area and the former industrial city of Ózd, where we cannot talk about real continuity after the transition in the case of the former industrial workers, who did not become real "heirs" of this social group, while the biggest losers of economic competition were clearly the Roma communities. The local communities of the inhabitants of the former steel worker colony with a common sense of identity disintegrated, and the destruction of the former mining and workers' districts began 182

Tromf

Daniel Lazare: **Timothy Snyder's Lies**. Timothy Snyder: Timothy Snyder: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2012 [*Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. Basic Books, 2012]

The author explores how and for what (geo)political reasons the “star” historian of the new far Right is able to network the European “market” of Holocaust and war memory in general. Snyder’s historical “discoveries” refer to the mythical world of the “bloody zone”. The study is an important piece of critique of modern Sovietophobia and Russophobia..... 199

Lajos Kabai Domokos: **Chernobyl in the propaganda war**

In mid-2019, the film “Chernobyl” series reached a large audience worldwide. The article reviews contemporary and current propaganda activities related to the 1986 explosion at the nuclear power plant. Recalling similar Western cases, the author concludes that governments, regardless of socio-economic and political conditions, seek to sweep under the rug the more general causes of disasters, downplay their significance. Moreover, the film’s Russian and international reception indicates how the myth about Russia as an old-new empire of evil is reviving in today’s information war..... 233

Cover: László Óvári and Kornél Zámbó: *Workers* (1959, renovated in 2014). Sgraffito, Oroszlány.

125. szám (2020. tavasz)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Antal Attila (főszerkesztő), György László, Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző, Matheika Zoltán, Melegh Attila, Mezei Bálint, Szalai László, Szigeti Péter.

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós.

Olvasószerkesztők: György László, Lugosi Győző és Mezei Bálint

A szerkesztőség elérhetőségei:

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet2017@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Co-Graf, Budapest

Nyomás: Vareg Hungary Kf, Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekkszámamlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000